

Meleg század

TAKÁCS
JUDIT

KALLIGRAM

ADALÉKOK A HOMOSZEXUALITÁS 20. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOMTÖRTÉNETÉHEZ

Takács Judit tudományos tanácsadó az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetében. Első diplomáit az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerezte magyar-történelem, majd kulturális antropológia szakon. Az Amszterdami Egyetemen 1994-ben kapott *M.A. in Social Sciences* fokozatot. 2002-ben védte meg szociológiai doktori disszertációját a BKÁE-n, azaz a mai Budapesti Corvinus Egyetemen. 2011-től a szociológiai tudományok habilitált doktora (ELTE TáTK). Főbb kutatási területei közé tartozik a homoszexualitás társadalomtörténete, az LMBT+ emberek társadalmi helyzete, HIV/AIDS prevenció, valamint a családi gyakorlatok változásai, a törődő apaság és a gyermektelenség.

TAKÁCS JUDIT

Meleg század

Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez

KALLIGRAM – MTA TK

BUDAPEST, 2018

A kötet az OTKA/NKFIH és az NKA támogatásával készült.

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROGRAM

nka
Nemzeti Kulturális Alap

2

301
T17

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000647862

Lektorálta: Valuch Tibor

© Takács Judit, 2018
ISBN 978-963-468-040-6

Tartalom

Köszönetnyilvánítás	9
Bevezetés	11
1. Homoszexuálisok listázása Magyarországon a 20. század elejétől az „államszocia-listákig”	27
2. Nemiszerep-áthágások és homoszexualitás-reprezentációk a 20. század első felének magyar sajtójában	57
3. A homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjának hátttere	119
4. A „meleg élet” keretei a rendszerváltást megelőző évtizedekben	139
5. A homoszexuális alapú kompromittálás állambiztonsági alkalmazása az 1960-as évek Magyarországon	171
Függelék	197
Levéltári források	233
Hivatkozások	235

Köszönetnyilvánítás

Mindenekelőtt hadd köszönjem meg Csiszár Gábornak és P. Tóth Tamásnak, hogy *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című kutatásban olyan remek kutató-társaim voltak.¹

A kutatáshoz nyújtott szakmai és/vagy baráti segítségért, forrás- és/vagy információközlésért köszönet illeti a következő szakembereket, kollégákat, segítőket és barátokat:

Bencze Gábor	Kuhar, Roman
Borgos Anna	Kurimay Anita
Czeizel Gábor	Láner László
Dobos Márta	Legát Tibor
Dombos Tamás	Lugosi András
Dota, Franko	Mihályfi Attila
Gerstner Károly	Mocsonaki László
György Péter	Murányi Gábor
Halász Tamás	Nagy Krisztina
Hanzli Péter	Nagy Péter Tibor
Hekma, Gert	Nagy Piroska
Janky Béla	Nagy Sándor (Háttér Archívum)
Katona Klári	Nagy Sándor (BFL)
Kiss Balázs	Nánási Zoltán
Koltai Gábor	Neményi Mária
Korinek Tamás	Paksi Endre Lehel
Kovács Éva Judit	Palasik Mária
Kirchknopf, Johann	Pálfi Balázs
Krickler, Kurt	Polgári Eszter

¹ E kutatás az OTKA/NKFIH 105414 számú pályázata keretében zajlott 2013 és 2017 között.

Sebesi István
Simon István
Somorjai Noémi
Sunkó Attila
Swart Gregory Alexander
Szabó Judit
Szegedi Gábor

Szulc, Lukasz
Takács Mária
Tabajdi Gábor
Tóth Eszter Zsófia
Varga Tímea
Vörös Boldizsár
Vörös Géza

Kiemelt köszönet illeti az interjúalanyokat, akik saját történeteiket a kutatás során velünk megosztották.

Ez a kötet nem jöhetett volna létre az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA)/ Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKIFH) és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA TK) támogatása nélkül. Az MTA TK-ból Bozsó Beának, Csizmady Adrienne-nek, Kovács Mariann-nak, Megygyesi Edinának, Rudas Tamásnak és Tamás Veronikának, az OTKA/NKFIH-ből Nemeséri Lilának, Szabó Fanninak és Szigeti Istvánnak tartozom külön köszönettel is ezért.

Végül, de nem utolsó sorban köszönöm Chrisnek, Chrisnek és Gergőnek azt a szerető légkört, amivel körbevesznek, s ami erőt adott ehhez a munkához is.

Budapest, 2017 őszén

Bevezetés

A homoszexualitás társadalmi értelmezési kereteit empirikus társadalomtudományi kutatások fényében vizsgálva Magyarországon öt fő megközelítés-típust találhatunk, melyek eredetileg bizonyos történeti időszakokhoz kötődtek, ám ma a népszerű kereszttmészetében egymás mellett létezhetnek és egymással néhol össze is érhetnek (Takács et al. 2012: 81–82). Ezek a megközelítések sajátos homoszexualitás-értelmezésük mellett azzal kapcsolatban is informatívak, hogy az adott kereten belül egyénileg, illetve a társadalmi intézmények szintjén hogyan kellene kezelni a homoszexuális embereket.

A morális alapú megközelítés szerint a homoszexualitás társadalmi és/vagy vallási törvények elleni bűn, melynek elkövetése egyéni választás kérdése, ezért erkölcsi szempontból mindenképpen elítélendő – akkor is, ha bűncselekményként már nem szankcionálják. A betegségmodell szerint a homoszexualitás olyan beteges állapot, melynek kialakulásáról a – feltehetően valamilyen gyermekkori traumától vagy rosszul sikerült szocializációtól szenvedő – érintettek nem tehetnek, ezért a valójában orvosi segítségre szoruló homoszexuálisok büntetés helyett inkább együttérzést és sajnálatot érdemelnek. A devianciamodell keretében a homoszexualitás a széles körben elfogadott társadalmi normáktól és szabályoktól eltérő viselkedésformaként jelenik meg: erkölcsi alapú megbélyegzés helyett erre a megközelítésre inkább egyfajta hideg és tényszerű társadalmi távolságtartás jellemző. A magánügymodell nem firtatja a homoszexualitás okait: kiindulópontja szerint az államnak és a társadalomnak nem szükséges beavatkoznia a mások sérelme nélkül zajló cselekményekbe. Ennek megfelelően a homoszexuálisok is azt tehetnek a magánéletükben, amit csak akarnak – legalábbis addig, amíg mindez a nyilvánosságtól elzártan történik; a homoszexualitás – vagy az arra utaló nyomok – nyilvánosságra kerülése azonban problematikusá válhat, hiszen ezáltal egyre szélesebb körben hathat potenciálisan negatív módon a társadalom tagjaira, különös tekintettel a kiskorúak (erkölcsi) fejlődésének esetleges veszélyeztetésére. Az em-

beri jogi megközelítés kiindulópontja szerint az – általában genetikailag illetve biológiailag meghatározott adottságként tételezett – szexuális orientáció a személyiségnek ugyanolyan alapvető fontosságú alkotóeleme, mint például a nem, az etnikai vagy a vallási hovatartozás. Ebben a keretben, ahol a homoszexualitás az emberi szexualitás egyik változataként jelenik meg, az államnak biztosítania kell(ene) a homoszexuálisok számára is a társadalmi megkülönböztetés-mentes élet és az esélyegyenlőség minél szélesebb körű megteremtésének feltételeit.

E megközelítések a magyar jogalkotás és jogalkalmazás múltjából és jelenéből is visszaköszönnek (Takács 2007), ahol a nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan a 19. század végéig a bűn-diskurzus volt az uralkodó és a szodómiaként vagy „természet elleni fajtalanságként” megnevezett cselekmények az isteni, a természeti és/vagy a társadalmi törvények elleni bűnként értelmeződtek. A 19. század végén, illetve a 20. század elején, a pszichológiai és pszichiátriai tudományok kikristályosodásával Magyarországon is egyre nagyobb teret nyert a homoszexualitás betegségmodellje – bár kétségtelen, hogy a medikalizáció a jogi gyakorlatban akár apologetikus érveket is szolgáltatott az érintettek jogi védelméhez. A patologizációs megközelítés megkérdőjelezése csak a 20. század utolsó harmadára – különösen az Amerikai Pszichiátriai Társaság által 1973-ban a homoszexualitás mentális betegségként való kezelésének megszüntetéséről hozott döntése után (Bayer 1981) – vált egyre elterjedtebbé. A társadalmi devianciák kutatói világszerte a 20. század közepétől kezdték felfedezni vizsgálandó témaként elsősorban a marginalizált szexualitásformákat: ettől kezdve a homoszexualitás fokozatosan bevonódott a társadalomtudományos érdeklődés körébe, mely az azonos nemű partnerekre jellemző szexualitásformát egyre kevésbé „természetesen” adott állapotként és egyre inkább társadalmilag meghatározott szerepként értelmezte.

Magyarországon a homoszexualitás magánügyként való elgondolására jogilag tulajdonképpen csak a homoszexuális cselekmények általános büntethetőségének 1961-es eltörlése után nyílhatott mód: az ekkortól hatályos törvény a magánélet kereteinek komolyan vételére irányította a figyelmet azáltal, hogy kiemelt büntetést helyezett kilátásba botránykeltő – azaz akár minimális nyilvánosságot elérő – elkövetés esetére. Az 1961 és 2002 közötti időszakban – azaz a homoszexualitás dekriminalizációja és a heteroszexuális, illetve homoszexuális kapcsola-

latokban alkalmazandó beleegyezési korhatárok egységesítése közötti években – a homoszexualitás a társadalomra bizonyos mértékig veszélyes normasértésként jelent meg, s a társadalmi megkülönböztetések nélkül elérhető kapcsolatok sokáig egyáltalán nem szerepeltek az azonos nemű partnerek számára a magyar jogrendszer által kínált lehetőségek között. (Magyarországon a 2009. július 1-től bevezetett bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézményét csak azonos nemű élettársak vehetik igénybe – míg például Ausztriában 2017 decemberében döntött úgy az Alkotmánybíróság, hogy mind a házasságkötés, mind a bejegyzett élettársi kapcsolat létesítésének lehetőségét meg kell nyitni mindenki számára. A magyar jogszabályok nem teszik lehetővé azonos nemű párok számára a házasságkötést és a közös örökbefogadást se, emellett a leszbikus nők ki vannak zárva a mesterséges megtermékenyítés lehetőségéből is.)

Ha strukturális stigmának nevezzük az állami és magánintézmények azon eljárás- és szabályrendszereit, melyek egyes stigmatizált társadalmi csoportok lehetőségeit korlátozzák, akkor Herek (2011) nyomán elmondható, hogy a homoszexualitás strukturális stigmájának társadalmi intézményekbe – például vallási, nyelvi és jogi normákba – ágyazott működését számos fejlemény tükrözi Magyarországon is.² Érdeemes például röviden megemlékezni a homoszexualitással kapcsolatos terminológia fejlődéséről, ami a homoszexualitás kifejezés 1860-as évekbeli megjelenésével kapott lendületet. Erre a sokak által orvosi ízűnek érzett szóra ma – elsősorban az érintettek – gyakran idegenkedve tekintenek, mivel a 19. század végétől az 1970-es évekig e kifejezést az azonos nemű partnerek iránti vonzalmakat egyfajta degenerációként, illetve betegségként kezelő patologizáló megközelítés sajátította ki. Pedig a homoszexualitás szót az 1860-as évek végén a görög „homo” és a latin „sexus” szavak összeolvasztásával megalkotó Kertbeny Károlyra, a magát öntudatosan magyarnak valló műfordítóra és pub-

² Itt említendő az irodalmi reprezentációk elemzésének fontossága, amire remek példaként szolgál Cseh Zoltán *Szodoma és környéke* című enciklopédikus műve, mely „az azonos neműek egymás iránti vonzalmának toposzait, ábrázolásmódját, retorikai megformáltságát, kulturális, intertextuális beágyazottságát, az antik ősmódellekhez való viszonyát, (magán)mitológiai, homotematikus, homoszexuális és homoszociális aspektusait” (2014:18) vizsgálva hozzájárul a homoszexualitás strukturális stigmája működésének jobb megértéséhez is.

licistára – aki egyébként a heteroszexuális szó megalkotója is – éppen a homoszexuálisok jogainak korlátozása elleni fellépése és meglepően modern emberi jogi érvelése miatt emlékezhetünk (Herzer 1986, Féray–Herzer 1990, Takács 2004: 21–28). Kertbeny egyik 1868-as magánlevelében bukkan fel – eddigi ismereteink szerint – először a homoszexualitás fogalma, melynek kapcsán azt hangsúlyozza, hogy „aról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántszándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizenéves év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel” (Kertbeny idézi Takács 2008: 88); a szó első nyilvános megjelenésére pedig 1869-ben kerül sor a homoszexuálisok jogaiért szót emelő, szintén Kertbeny által írt politikai pamfletben (Takács 2008: 86).

Kertbeny szóalkotásai jól beilleszthetők a szexualitás részletkérdései iránti növekvő érdeklődést és a sajátos szexuális kapcsolatok köré rendeződő életformák kibontakozását tükröző diszkurzív erjedésbe (Foucault 1996), mely során többek között a német jogász, Karl Heinrich Ulrichs – Kertbeny kortársa és levelezőpartnere – is megalkotta a fizikai megjelenésükben férfias, de szexuálisan a férfiakhoz vonzó, míg a nőktől tartózkodó férfiak leírására az *urning* kifejezést (Kennedy 1988). Az 1901-ben *Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban* címmel megjelent az igazságügyi orvosszakértők képzését szolgáló kötet nem csak az orvosok szerepének megnövekedett jelentőségét jelzi az igazságszolgáltatás rendszerében, hanem felvillantja az akkoriban használatos szaknyelvi kifejezéseket is, melyek között Kertbeny és Ulrichs szóalkotásai egyaránt szerepeltek:

„Az ugyanazon nembeliek iránt nyilvánuló nemi ösztönt homoszexualitásnak nevezzük, a melylyel ellentétben áll az ellenkező nembeliek heteroszexualitása. Krafft-Ebing perversió-nak is nevezi magát ezen rendellenes ösztönt, míg az ide vonatkozó cselekedetet perversitásnak. Westphal ilyen esetekben «konträre Sexualempfindung»-ról, vagyis az egyén testi állapotától, fejlődési viszonyaitól eltérő, ellentétes érzésről szól. A francziák főleg az inversion kifejezést használják, azon átalakulást jelezvén, melynél fogva a férfi nőnek érzi magát. A férfiak ilyen rendellenes nemi ösztönének

megjelölésére legáltalánosabban használják az Ulrichs által javasolt *uranismust* (*uriningismus*). A nők ilyen pervers érzése *tribadia* (*amor lesbicus*) néven ismeretes” (Moravcsik – Sólyom 1901: 454).

A korábban rendelkezésre álló magyar nyelvi választékot vizsgálva olyan fogalmakat találunk, mint például a régies *fajtalan* melléknévből képzéssel létrejött *fajtalankodás* szó, amit a *szodómia* szinonimájaként is használtak. A *fajtalanság* tartalmi elemeit és a cselekvés alanyát egyaránt nehéz pontosan meghatározni – különös tekintettel arra, hogy a *fajtalan* első ismert megjelenésekor a 14. században 'rendellenes' értelemben szerepelt, majd a 16. században feltűnt 'parázna', a 19. században pedig 'gyermektelen' értelemben is³ (Benkő 1967: 827).

A meghatározatlan – illetve pontosan meghatározhatatlan – alany nélküli cselekvésforma értelemben használt *fajtalankodás* mellett a homoszexualitás és a homoszexuális kifejezések megjelenése egy szexualitástörténeti paradigmaváltást jelez: míg a *fajtalanság* csupán a tiltott cselekedetek egyik típusa volt, amit tulajdonképpen bárki elkövethe-tett, addig a 19. századi homoszexuális „*már személyiség*” (Foucault 1996: 46). E személyiség aztán a 20. század folyamán egyre öntudatosabban válik sajátos szerelmi és szexuális viszonyai miatt társadalmi megkülönböztettségének tudatában lévő s ez ellen tenni akaró – meleg és lesbikus – alannya.

E kötet a 20. századra fókuszál, amit a homoszexualitással kapcsolatos magyar nyelvi fejlemények szempontjából nevezhetünk akár meleg századnak is, tekintettel arra, hogy a meleg szó különböző – az 1900-as évek első évtizedében feltűnő, akkoriban még kifejezetten nőkre utaló, majd az 1990-es évekre átpolitizálódó – jelentésváltozatai szinte ke-retbe foglalták a vizsgált időszakot. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Benkő 1970: 881) *meleg* címszavában a 10. melléknévi jelentésként szerepel a „*homoszexuális <főképpen nő>*” egy 1908-as

³ Ugyanebbe a szócsaládba tartozik az 'akinek gyermeke van' jelentésben a 16. században megjelenő *fajos* melléknév, az 'elkorcsosulás', 'párazás', 'fiadzás' jelentésű *fajzás* főnév és a 'fiadzik', 'származik', 'fajtájától elüt, elkorcsosul' jelentésű *fajzik* ige is, mely utóbbi a 19. században már 'közösül' jelentéssel tűnik fel. – Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárbán a *fajtalan*, *fajtalankodás* szavak buja, kicsapongó, illetve bujálkodás kicsapongás jelentéssel szerepelnek, és a bemutatott példák között nem szerepelnek homoszexuális vonatkozásúak (Szabó T. 1982: 634).

forrásra való utalással, ami Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály kézirat-
 os gyűjtéséből származik. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében le-
 tétbe helyezett „Zolnay – Gedényi” gyűjteménybe tekintve azt talál-
 juk, hogy a meleg szónak – eddig ismert – legkorábbi 1908-as feltűné-
 se homoszexuális jelentéstartalommal éppen a „nők irányában hevülő”
 nőkre utalt és így szólt: „a [nők közötti barátságok] homoszexuális [i]
 viszonyokká fejlődnek s keletkeznek a meleg testvérpárok”; egy másik
 – évszám-megjelölés nélküli – bejegyzés szerint pedig „Úgy látszik –
 mondja Júlia – a házasság teszi meleggá a nőket” (Zolnay – Gedényi
 é.n.).⁴ Férfiak vonatkozásában az eddig ismert egyik legkorábbi példa
 az 1920-as évek Budapestjéről származik, ahol Pál György *A homo-
 szexuális probléma modern megvilágításban* című munkájában – ami
 eddigi ismereteink szerint az első Magyarországon magyar nyelven
 megjelent könyv, mely teljes egészében a modernkori homoszexuali-
 tás kérdéskörével foglalkozott – a magyar főváros homoszexuális éle-
 téről szólva a következőket írja: „Az urningok száma becslésem szerint
 Budapesten meghaladja a 10.000-et. A pederastia passiv alanyait: »ér-
 dekfűk«-nak vagy »melegfűk«-nak, az urningokat: »melegbácsik«-nak
 vagy »buzgók«-nak nevezik homoszexuális körökben” (Pál 1927: 61).

A 20. század utolsó évtizedében a meleg szó hivatalos „köznyel-
 viesítése” a magyar LMBT (leszbikus, meleg, biszexuális és transz*)
 aktivizmus egyik korai vívmányának tekinthető. 1994-ben ugyanis
 a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért nevű új társadalmi szerve-
 zet nyilvántartásba vételét többek között arra hivatkozva tagadta meg
 a Fővárosi Bíróság, hogy a meleg szó nem köznyelvi, hanem bizalmas
 jellegű, és nem felel meg a névszabatossági követelményeknek (Takács

2004: 186-7). A Fővárosi Bíróság Közigazgatási Kollégiumának (1990)
 állásfoglalása szerint a „névszabatosság követelménye azt jelenti, hogy
 a név megfelel a névalkotás nyelvi és társadalmi követelményeinek, ki-
 ejthető, megjegyezhető, azonosítható”. Az 1996-os végzésben azonban,
 amelyben a Legfelsőbb Bíróság elutasította a Szivárvány Társulás fe-
 lülvizsgálati kérelmét, már nem szerepelt utalás a korábban kifogásolt
 névválasztásra. Emellett 1995-ben a négy évvel korábban a Mások kul-
 turális és érdekvédelmi lap kiadásával foglalkozó, eredetileg Lambda
 Budapest Baráti Társaság néven alakult társadalmi szervezet nevébe
 is bekerülhetett a meleg szó: innentől a nevük hivatalosan Lambda
 Budapest Meleg Baráti Társaság lett. Feltételezhető tehát, hogy a bíró-
 sági bejegyzés, illetve be nem jegyzés kérdéskörére irányuló fokozott
 társadalmi figyelem is hozzájárulhatott a meleg szóhoz kapcsolódó
 névszabatossági kritérium teljesüléséhez, azaz a megfelelő névalkotást
 biztosító – közelebről meg nem határozott – „társadalmi követelmény”
 megteremtéséhez. Mindez értelmezhető a meleg szó köznyelvi elem-
 ként való elismertetéséért és egyúttal a melegként való önmeghatá-
 rozás nyelvi szabadságáért zajló küzdelem sikereként, mely egyúttal
 a meleg szó köznyelvi elemmé válásának – eddigi forrásaink alapján
 1908 és 1995 közé tehető – időbeliségére is rávilágít.

A lesbikus szó azonban sokáig szinte teljesen hiányzott a magyar
 köznyelvi használatból, ami minden bizonnyal összefüggésbe hozható
 általában a nők és különösen a lesbikus kapcsolatok korlátozott tár-
 sadalmi láthatóságával. A liberális társadalomtudományi folyóiratként
 számon tartott Huszadik Században például Kramolin Gyula a követ-
 kező – a nők helyzetét több szempontból esszencializáló – magyará-
 zattal próbált szolgálni e helyzetre: „Igaz, hogy a lesbosi szerelem lé-
 nyege hozza magával, hogy az jobban titkolható s így nehezebben ellen-
 őrizhető, mint a pederastia, de azért hasonló kiterjedtség mellett több
 nyomának kellene lenni az adatok között. Ez is csak a mellett bizonyít,
 hogy a nőben több önuralomnak, vagy kevesebb szenvedélynek kell lak-
 nia, mint a férfiban; miután azonban önuralmának inferioritása kétség-
 telen, így e különbség csakis szenvedélyességének enyhébb lobogásában
 lelheti magyarázatát” (Kramolin 1906: 509).⁵

⁴ További példák is sorolhatók: „Újsághír: Csang-Csi-Csiang betiltotta a vegyes tán-
 cot. [A rajzon nők nőkkel, férfiak férfakkal táncolnak. Egy sarokban nő mondja
 a férfinak:]

– Milyen meleg van, kedves Ping-Pong.

– Nem milyen, hanem mennyi” (1947);

„Paul, a tulajdonos bizalmas baráti körében csak a »meleg Palika«, láthatóan megörült
 látogatásának, ez megkísérelte, hogy átölelje” (1956); „Te, meg a gazdag meleg nő!”
 (1959). – Az idézett szövegek a Zolnay–Gedényi (é.n.) gyűjteményből származnak.
 A Zolnay–Gedényi gyűjtés meleg szóval kapcsolatos tartalmairól szóló részletes tá-
 jékoztatásért köszönet illeti Gerstner Károly és Mihályfi Attila nyelvészeket, akik az
 MTA Nyelvtudományi Intézetben hozzáférhettek az eredeti anyagokhoz.

⁵ Az azonos nemű kapcsolatok kelet-ázsiai fejleményeivel foglalkozó „Das Leben
 der gleichgeschlechtliche Kulturvölker – Ostasien: Chinesen, Japanese, Korea” cí-

Ugyanakkor a lesbikusságra utaló szókapcsolatokat, köztük az *Amor lesbicus* és a *leszboszi szerelem* kifejezéseket, illetve a – görög dörzsöl jelentésű igéből származó – *tribádia* szót ismerték és használták az orvosi, pszichiátriai szakirodalomban (lásd: Borgos 2007a) és főként a második világháború előtti rendőri zsargonban is (lásd pl.: Tábori-Székely 1908). A *tribádia* inkább orvosi és jogi szaknyelvi szövegekben tűnt fel, esetenként a *leszboszi szerelem* valamely változatával együtt. Egy 1895-ös törvényszéki orvostani forrás szerint például „*nő és nő közötti fajtalanság (tribadia, lesbiai szerelem) büntetőjogi szempontból nem tekinthető természetelleni fajtalanságnak*” (Belky 1895: 96). A *tribádia* szó feltűnt többek között egy 1917-es nőgyógyászati kézikönyvben: „*Észleltünk esetet, a hol a bonne [nevelőnő] a leánykát a tribadia lejtőjére vezette*” (Tauffér 1917: 271); szerepelt Angyal Pál, az 1930-as és 40-es évek egyik vezető magyar büntetőjogásának több munkájában;⁶ valamint az Orvosi Hetilap egyik 1975-ös cikkében is: „*amíg a törvény a homoszexualitást az állatokkal való fajtalankodás szigorú szintjén büntette, addig a leszboszi szerelem, az úgynevezett lesbia-tribadia (Lesbos szigetén a tribadesek végezték) a honi paragrafusok előtt ismeretlen volt*” (Szállási 1975: 1293). Ugyanakkor az 1930-as években Nemes Nagy Zoltán, szexuálpatológiára specializálódott ideg-

mű 1906-ban Münchenben megjelent kötet szemlézése során – melynek szerzője Ferdinand Karsch-Haack német zoológus egyébként a Magnus Hirschfeld által 1897-ben Berlinben megalapított *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee* (Tudományos Humanitárius Bizottmány) tagja is volt – Kramolin kifejti azt is, hogy a szemlézett szerzővel annyiban egyet lehet érteni, hogy „*a paiderastia és tribadia, mint minden külbefolyás nélkül magából a nemi ösztönből fakadó jelenség, nem tekinthető 'bűnnek', hanem mindenütt és mindenkor előforduló (természetráji) tünneménynek, mely sem kicsinylést, sem agyonhallgatást, de társadalmi megvetést és szabadságfosztó törvényekkel való brutális üldözést sem érdemel*”; majd saját véleményét is közli: „*Talán elég, ha a homoszexualitásban, mint társadalmi jelenségben – egy atavizmust látunk, a mit épen a haladó és még intenzívebb kultúra van hivatva mind szűkebb és szűkebb mederbe szorítani épen és főleg fajunk fenntartása és tökélesbítése érdekében*” (1906:508).

⁶ Lásd pl. egy 1941-es akadémiai előadásának a szövegét: „*a Btk. 241. §-a kifejezetten «a férfiak között véghezvitt fajtalanság» cselekményét rendeli természetelleni fajtalanság vétsége címén büntetni, egyben negatív jogszabályban kijelenti, hogy sem a tribadia (nők közötti fajtalankodás), sem a nekrofilia (hullával fajtalankodás), sem a sodornia ratione ordinis naturae (különböző neműek közötti fajtalankodás [...]) nem esik büntetés alá*” (Angyal 1942:5).

gyógyász főorvos a „*nemi élet katasztrófáinak*” meghatározása során a *tribádiát* mintha szűkebb – kizárólag szexuális érintkezés – értelemben használta volna a „*lesbismushoz*” képest: „*Lesbosi szerelem, Amor lesbicus, sapphismus, lesbismus alatt értendő a nőknek egymás közötti szerelme és egymással való nemi kielégülése «lambendo genitalia». Tribadismus alatt értendő a nőknek egymás közötti sexualis érintkezése «fricando genitalia ponendo corpus ad corpus alterae feminae»*” (1934: 99).⁷

A köznyelvi használatot az előbbi példánál feltehetőleg hűebben tükröző napi sajtótermékekben a *tribádia* helyett inkább *leszboszi szerelem* kifejezéssel találkozhattunk a 20. század első felében, ahogy ezt egy 1930-as évekbeli bűnügyi témájú példa mutatta: „*Különben is az a gyanú, hogy a Török-utcai nőt egy barátnője gyilkolta meg, akivel lesbosi szerelemben élt és akivel szakítani akart*”.⁸ De a *leszboszi szerelem* kifejezést később is használták: az *Új Ember* című lap Katolikus szemmel rovatában Az *apáca* című Jacques Rivette által 1966-ban rendezett film kapcsán például azt írták, hogy „*[l]évn azonban a dráma kihegyezett tételdráma, élet helyett egydimenziós preparátumokkal szolgál csak, azt a látszatot keltve, hogy az egykori apáca kolostorok még szinte véletlenül se a vallásos élmény helyei voltak, hanem a kényszer, az anyagiasság, a szadizmus és a lesbikus szerelem gócai. Azóta a KZ-lágerek univerzuma és a homoszexualitás világszerte való elharapózása tökéletesen elfújta Diderot Apácájának minden érvényét*”.⁹

Az 1960-as és 70-es évekre már a *leszbikus* szó is köznyelvi alakként tűnt fel: legalábbis erre következtethetünk az alábbi példából. Cesare

⁷ A kor gondolkodását tükröző, tömegekhez eljutó lexikonokban is szerepeltek ezek a változatok: A Pallas Nagy Lexikona (1897: 381) szerint a „*Tribadia (gör.), a nemi ösztön természetellenes kielégítése nőknél*”. A Révai Nagy Lexikonában már mindkét kifejezés feltűnik: „*Amor lesbicus (lat.), görögül tribadia, állítólag Lesbos szigetről eredő, nők közötti fajtalanság*” (1911: 561), míg a Tribadia címszó visszautal az *Amor lesbicus*hoz (1925: 473). Az *Új Idők* Lexikonában pedig a *leszboszi szerelem* címszó alatt a következő leírást találjuk: „*Lesbosi szerelem (görögül: tribadia), a nők közti homoszexuális szerelem neve. Sapphói szerelemnek is nevezik; Sapphó görög költőnőt, aki Lesbos szigetén élt, vádolták ilyen hajlammal*” (1940: 4182).

⁸ Disznóölőkéssel darabolta fel áldozatát a lányégető fűtő? – Esti Kurir, 1933. február 26. 5.

⁹ *Új Ember*, 1968. november 17. 2.

Pavese olasz író életrajzának szemlészésében olvashattuk például, hogy „[H]ősnői közül azért olyan sok a leszbikus [...], mert igyekezett szerelmi kielégületlenségének okát a másik félben keresni” (Lóránd 1963:314); s egy underground művészetről szóló cikk szerint „Andy Warhol nemcsak azért vált az underground film egyik sztárjává, mert «direktben» vette filmre a coitust vagy a leszbikusokat, pederasztákat és transzvesztitákat” (Beke 1976: 51-52).

A Magyar Homoszexuálisok „Homeros-Lambda” Országos Egyesülete néven megalakult, első hivatalosan elismert magyarországi homoszexuális szervezet 1988-as alapszabályában szerepelt egy leszbikus-hoz hasonló kifejezés: „Hazánk lakosságának kb. 5%-a homoszexuális (lesbianus), amely csak szexuális szokásait tekintve különül el a társadalom többi rétegétől” (Homeros 1988:1).¹⁰ A Labrisz Leszbikus Egyesület 1999-es hivatalos bejegyzése idején pedig – a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért esetétől eltérően – nem kötöttek bele a névválasztásba a névszabatossági követelményekre való hivatkozással, ami szintén megerősítheti a köznyelvívé válásra vonatkozó feltevést.

E nyelvi fejleményeken túl e kötet részletesen tárgyalja majd a homoszexualitás strukturális stigmájának jogintézményekben tükröződő működését elsősorban a homoszexualitás társadalmi felügyeletét széles körben lehetővé tevő jogalkotási és jogalkalmazási gyakorlatokon keresztül, az ezeket részben visszatükröző, részben megerősítő média-reprezentációk vizsgálatával, valamint az érintettek beszámolóí alapján.

* * *

E kötet 1990-ig követi nyomon a homoszexualitás társadalmi felügyeletének 20. századi történetét és azoknak a friss kutatási eredményeknek az összegzésére törekszik, melyek *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című többéves kutatás keretében születtek.¹¹ A kutatás során társadalmi jelenségek tör-

¹⁰ A Homeros egyesületnek alakulásakor voltak nők is a tagjai között, az Alapszabály aláírói között például két férfi mellett egy nő is szerepelt.

¹¹ E kutatási eredmények többsége magyar és idegen nyelvű szakfolyóirat-cikkekben, illetve tanulmánykötetek részeként külön-külön már korábban is megjelentek (lásd: Takács 2014, 2015, 2016, 2017a, 2017b, 2018; Kurimay-Takács 2017; Takács-Csi-szár 2014, 2015, 2017; Takács – P.Tóth 2016, 2017; Takács-Kuhar-P. Tóth 2017).

téneti vizsgálatára, illetve történeti jelenségek társadalomtudományi eszközökkel való megragadására törekedtünk oly módon, hogy ezáltal minél jobban láthatóvá váljon a történeti(ség) révén a társadalmi(ság), illetve a vizsgált társadalmi kérdések kezelésének történeti kontextusa.

E munka keretében szexualitáson a társadalmi intézmények – például a jog-, a vallás- és a rokonsági rendszerek – által szabályozott tevékenységekhez kapcsolódó szexuális gyakorlatokat és ezek szociokulturális reprezentációinak összességét értem, melyben a testek mellett szerepet játszhatnak a szavak, képek, szertartások és a képzelet (Weeks 1985). Gayle Rubin nyomán azt is fontos kiemelni, hogy történelem-nélküli és társadalmi meghatározottságtól mentes szexualitásformák nem léteznek, ezért vizsgálni kell azt is, hogy a szexualitással foglalkozó tudományok hogyan járulnak hozzá a szexuális értékek hierarchiájára (és az ebből következő elnyomásra) épülő társadalmi rendszerek fenntartásához (Rubin 1984). E tudományok közé – a szexuális esszencializmust kidolgozó és alkalmazó orvostudomány, pszichiátria, pszichológia és szexológia mellett – a 20. század második felétől kezdve a történettudomány, pontosabban a társadalomtudományok és a történettudomány határmezsgyéjére helyezhető (Horváth-Ke-szei 2006: 604) társadalomtörténet is besorolható. Ebben az összefü-gésben a (homo)szexualitás külsőlegesen meghatározott, kényszerítő erejű társadalmi tényként, míg a (homo)szexuális gyakorlatok és azok reprezentációi az adott társadalmi környezetre jellemző szociokultu-rálisan elsajátított testkontroll részeként írhatók le.¹² Ezek 20. száza-di történeti nyomainak követésére vállalkozom elsősorban korábban nem vagy kevéssé vizsgált levéltári forrásokra és médiareprezentációkra, valamint az érintettek beszámolóira támaszkodva.

A felhasznált források – melyek hozzáférhetősége változhat és kutatásunk időtartama alatt változott is – természetesen nagymértékben meghatározták az eredmények tartalmát. Jelen kötet ennek következtében elsősorban az elutasító társadalmi környezet kényszereire össz-

¹² Mary Douglas hívja föl a figyelmet Marcel Mauss 1936-os tanulmányára, mely a társadalmi tanulási folyamat jelentőségét hangsúlyozva megkérdőjelezi a „természetes viselkedés” létezését, különös tekintettel a szexuális magatartásformákra, melyekre – a moralitással összefüggésben – mindez kiemelten jellemző (Douglas 1996: 72–73).

pontosít, s arányaiban kisebb részben szól az érintetteknek e kényszerrel való megküzdési stratégiáiról.

Vizsgálatom fókuszába férfiak kerültek, mivel az 1878 és 1961 közötti időszakban a magyarországi büntetőtörvények kizárólag a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat kriminalizálták. Ezzel magyarázható, hogy a homoszexuálisként nyilvántartottak – e kutatás során megismert – rendőrségi (illetve egyéb állami használatra készült) listáin szinte kizárólag férfiak szerepeltek.¹³ Kivételként említhetők azoknak a büntetőpereknek a fennmaradt iratai, melyek szereplői homoszexuális nők voltak:¹⁴ ezek közül egy 1963-as gyilkossági ügy adatait ismerhettük meg tüzetesebben egy vaskos levéltári dossziében, ahol három nőt ítélték el egyikük férjének a meggyilkolása miatt „előre kitervelt módon és aljas indokból elkövetett emberölés” vádjával (BFL 1963).¹⁵ Az ügy részletes ismertetése megtalálható a „szexuális tényezők vagy elferdült nemi hajlam” (Bodor 1965: 8) miatt elkövetett bűncselekmények között „az elmúlt 20 év kiemelkedő életelleni bűncselekményeivel” (Bodor 1965: 2) foglalkozó, 1965-ben a BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség által kiadott kötetben, ahonnan arról is értesülhetünk, hogy az elkövetés fő oka „mindenekelőtt az elferdült szexuális vágy fenntartásának és kielégítésének zavartalan biztosítása volt” (Bodor 1965: 265). Fontos hangsúlyozni tehát, hogy semmiképpen nem állítható, hogy a női (homo)szexualitásra ne terjedt volna ki az állami figyelem a 20. század társadalmi és politikai rendszereiben¹⁶ – ám az e témakörrel kapcsolatos kérdésekről a jelen kutatás során használt források kevés közvetlen információt szolgáltattak.

Magyarországon az – 1962 júliusától hatályos – 1961. évi V. törvény rendelkezett a „természet elleni fajtalanság” általános, azaz minden kor-

¹³ Nemzetközi példaként említhető, hogy szlovén levéltári kutatási eredmények alapján Roman Kuhar számolt be egy 1947-es szlovén büntetőügyről, ahol leszbikus nőket a közmorál megsértése címén ítélték el (Takács-Kuhar-PTóth 2017).

¹⁴ Ezek az iratok azonban nem a „természet elleni fajtalanság” címén elítéltek ügyei, hanem pl. a gyilkossági ügyek között szerepelnek.

¹⁵ Szeretnék köszönetet mondani Legát Tibornak, aki erre az ügyre – mellyel két, az ügy hátterével kapcsolatos alapos felkészültségről árulkodó cikkében is foglalkozott (Legát 2013a, 2013b) – felhívta a figyelmemet.

¹⁶ E témakörrel kapcsolatban lásd többek között Borgos Anna munkáit (pl. Borgos 2007a, 2014).

látozás nélküli büntetésének mellőzését. 1961 előtt az 1878. évi V. törvény (Magyar Büntetőtörvény) volt hatályban, mely az azonos nemű személlyel elkövetett „természet elleni fajtalanságot” büntetni rendelkezett: erőszak alkalmazása nélkül elkövetve vétségként kezelte, maximum egy év börtön büntetési tétellel; az erőszakos változat büntettnak számított és maximum öt év bebörtönzéssel fenyegetett. A női homoszexualitás – 1961 előtti teljesen – büntetlenül hagyásának magyarázatát, mely jól tükrözte a nők társadalmi szerepének korlátozott jelentőségére vonatkozó megítélést is, 1895-ben a következőképpen fogalmazta meg a törvényszéki orvostan egyik magyarországi képviselője:

„Büntetőtörvényünk a nők között üzőtt fajtalanságot a természet elleni fajtalanságnál nem említi, minek okát nem annyira a fajtalanság ezen nemének ritkaságában [...], hanem inkább abban kereshetjük és méltányolhatjuk, hogy a felnőtt nőszemélyek által egymás között üzőtt fajtalanság bűnössége alapját, vagyis az erkölcsi érzület durva megsértését, a természet rendjének észellenes mellőzését, az emberi méltóság lealacsonyítását, az ember szelleme és fizikai egészségének aláadását [...] tekintve, távolról sem bír azzal a morális és büntetőjogi jelentőséggel, mint a férfiak között üzőtt fajtalanság” (Belky 1895: 96).

A kötetben bemutatott társadalomtörténeti vizsgálatok kiindulópontja, hogy a tiltó jogi szabályozás megfelelő alapot nyújthatott a homoszexuális személyek társadalmi felügyeletéhez: nyilvántartásba vételéhez, zsarolásához, vagy akár ügynöki beszervezéshez. A kötet öt fejezetben járja körbe e témakört.

Az első fejezet a homoszexuálisok listázását magyarországi szexualitástörténeti kontextusban vizsgálva különböző rendőrségi és más állami használatra készült regiszterek létrejöttének körülményeit és adatait tárgyalja az 1910-es évektől kezdve az államszocializmus idején alkalmazott megfigyelések és rendőri nyomozások adataiból összeálló „államszocia-listákig”, külön figyelmet szentelve egy 1942-ből származó homoszexuális-listának, azon nagyon kevés – eddig ismert – forrás egyikének, melyből a homoszexuálisként nyilvántartott személyek második világháború alatti sorsára következtethetünk. A hivatalos állami használatra készült homoszexuális-listák, illetve nyilvántartások

létezéséről már az 1900-as évek legelején megjelent publikációkból értesülhetünk, ugyanakkor a Budapesti Rendőr-főkapitányság 1980-as évek végi működéséről fennmaradt levéltári forrásokban szintén utalnak még ilyen típusú nyilvántartások létezésére. E nyilvántartások egyik különleges példánya az a levelezés, mely a „Homosexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” témában a – belügyminiszter és a honvédelmi miniszter közös rendeletével 1942 szeptemberében létrehozott – Államvédelmi Központ és a Honvédelmi Minisztérium között 1942 november és december folyamán lezajlott, s mely közel ezer homosexuálisként nyilvántartott férfi részletes személyes adatait tartalmazza. A fejezet ismerteti az 1942-es levelezés tartalmát és a levelek mellékletében szereplő majdnem ezer homosexuálisként listázott személy anonimizált adatainak összesítését, emellett különböző levéltári források és dokumentumok feldolgozása alapján áttekintést ad a homosexuálisok magyar állam általi listázásának az 1980-as évekig nyomon követhető 20. századi történetéről.

A második fejezet a 20. század első felében a korabeli sajtó legolvasottabb és legnagyobb példányszámú lapjának számító *Az Est*ben 1910 és 1939 között megjelent cikkek áttekintése alapján mutatja be a vizsgált témakörrel kapcsolatban az adott időszakra jellemző nemiszerep-áthágások és homosexualitás-reprezentációkban tükröződő nézeteket és társadalmi attitűdöket. *Az Est* huszonegy évfolyamának 8861 lap-számában több mint ötszáz cikk íródott a női és a férfiszerepek olyan megnyilvánulási formáiról, melyek az adott időszakban és társadalmi környezetben szokatlanként, normabontóként tűnhettek föl. A fejezet először azt a 92 cikket vizsgálja meg közelebbről, melyek a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásához, illetve megváltoztatásához köthető nemiszerep-áthágásokkal foglalkoztak; majd a homosexualitás témaköréhez kapcsolható 138 cikkből arra a 43-ra koncentrál, melyekben homosexualitással kapcsolatos bűnügyekről esett szó.

A harmadik fejezet a felnőttek között zajló, kölcsönös beleegyezésen alapuló homosexuális cselekmények magyarországi dekriminálizációjának hátterére világít rá korábban ismeretlen levéltári források felhasználásával és részletesen vizsgálja az 1961 előtti jogi szabályozást valamint az Egészségügyi Minisztérium szervezetén belül működő Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) „*Ideg-elme Szakbizott-*

sága” által a homosexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására vonatkozó 1958-as javaslat érvrendszerét. Nem szabad azonban azt sem elfelejteni, hogy ugyanebben a javaslatban szerepelt az is, hogy 1961 után a női homosexualitás is büntethetővé váljon (a férfiakkal megegyező módon: immár a 20 éven aluli partnerek körében). – A homosexualitás történetileg változó megítélésének egyik jól megfogható aspektusa az adott társadalom büntetőtörvényeinek vizsgálata, mivel a büntetőjog a társadalom által elfogadott (vagy annak vélt) és kodifikált normák megszegését szankcionálja az állam erejével és támogatásával. Egyes normaszegések büntetőjogilag üldözendő cselekménnyé nyilvánítása és büntetendővé tétele tehát bizonyos normák – esetünkben a heteronormativitás – kiemelt fontosságát jelzik. Az azonos nemű (férfi)partnerek közötti kapcsolatok büntetendőségét alátámasztó elvek és hivatalos magyarázatok változásának áttekintése rávilágít arra, hogy a 20. század közepe táján medikalizált hivatkozásokkal hoztak jogi és társadalmi ítéletet a homosexuális emberekről és kapcsolataikról Magyarországon (is).

A negyedik fejezet az azonos nemű partnerek iránti vonzalmaknak a rendszerváltást megelőző időszakra jellemző megnyilvánulási formáit és társadalmi környezetét mutatja be érintettekkel készített mélyinterjúk, valamint a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött kifejezetten „*természet elleni fajtalansággal*” kapcsolatos bírósági tárgyalások és rendőrségi eljárások anyagainak elemzése alapján. A fő kérdés itt, hogy milyen lehetett a „meleg élet” az 1950-es, 60-as, 70-es, 80-as évek Magyarországon (elsősorban Budapesten). Emellett azt is bemutatja a fejezet, hogy hogyan gondolkodtak az interjúalanyok saját sexualitásukról, mennyire élhették meg melegségüket (amennyiben így határozták meg magukat), s mindez hogyan hathatott partnerkapcsolataik alakítására.

Az ötödik fejezet, melyben kitérek a levéltári források hozzáférhetőségi problémáira is, az intézményesített homofóbiának az állambiztonsági szervek általi stratégiai hasznosítását mutatja be olyan 1960-as évekbeli ügyeken keresztül, melyekben a homosexualitás kompromittálási alapként jelent meg. A fejezet két ügyet vizsgál meg közelebbről, melyek közül az első főszereplője egy homosexuális cselekmények elkövetésén ért plébános, akinek a vallomásain keresztül a titkos-szolgálat más egyházi személyek kompromittálását próbálta elérni. Az

„Apostolok” fedőnevű másik ügy azért különleges, mert a női homoszexualitás – vizsgált forrásainkban csak ritkán megjelenő – témájához kapcsolódik: itt egy volt domonkosrendi szerzetesnő által fiatal vallásos nőkből szervezett csoportot úgy próbáltak felbomlasztani, hogy névtelen leveleket küldtek a fiatal nők szüleinek (más felháborodott szülők nevében), melyekben homoszexualitással vádolták meg a csoport vezetőjét. A fejezetből kitűnik az állambiztonsági bomlasztási kísérletek során az 1960-as években alkalmazott módszerek generikus jellege, valamint az is, hogy a „zsidó nélküli antiszemitizmus” működéséhez hasonlóan a homofóbia sem feltétlenül a homoszexualitásból meríti társadalmi kirekesztő erejét.

A kötet végi függelékben az egyes fejezetekhez kapcsolódó eredeti forrásanyagokat közlök: köztük részleteket egy 1942-es minisztériumok közötti levelezésből „Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” tárgyban; az Egészségügyi Tudományos Tanács Ideg-elme szakbizottságának 1958. március 21-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből és egy homoszexualitása miatt kompromittált plébános bíróságon tett vallomásából. Emellett bemutatok néhányat azon névtelen levelek közül is, amit az Apostolok fedőnevű ügyben egy szerzetesnő homoszexuális alapú kompromittálására próbált a titkosrendőrség felhasználni.

Végül szeretnék hangot adni ama reményemnek, hogy e kötet megjelenését újabb munkák követhetik majd, ahol – a jelen kötet aránytalanságainak és hibáinak javításán túl – sor kerülhet további kutatási eredmények közlésére. A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténetére vonatkozó forrásokat ugyanis még korántsem derítettük fel teljesen, s már az eddig elvégzett kutatómunka során is számos lehetőség merült fel a vizsgált témakörrel kapcsolatos levéltári és egyéb dokumentumok, valamint további interjúanyagok összegyűjtésének és feldolgozásának folytatására, melyre szeretnénk mielőbb sort keríteni.

1.

Homoszexuálisok listázása Magyarországon a 20. század elejétől az „államszocia-listáig”¹⁷

A homoszexuálisok listázását a homoszexualitás 20. századi állami felügyeletének egyik – a közép-kelet-európai és különösen a magyarországi szexualitástörténeti kontextusra jellemző – aspektusaként vizsgálva azokkal a Magyarországon állami használatra készült homoszexuális-regiszterekkel foglalkozom, melyek létezéséről már az 1900-as évek elején megjelent publikációkból értesülhetünk. Ugyanakkor a Budapesti Rendőr-főkapitányság 1980-as évek végi működéséről fennmaradt levéltári forrásokban még mindig találhatunk utalást ilyen típusú nyilvántartások használatára. A homoszexuálisként azonosított emberekről vezetett hivatalos nyilvántartások a homoszexuális viselkedéshez társuló társadalmi következmények nyomaiként értelmezhetők: a listázás ténye önmagában is a listázottak felé irányuló kiemelt állami figyelmet mutatja az őket körülvevő diszkriminatív társadalmi és jogi környezettel valamint jogalkalmazói gyakorlatokkal együtt.

E fejezetben először a homoszexuális gyakorlatokat büntető állami jogszabályi háttérrel mutatom be röviden, majd különböző rendőrségi regiszterek adatait tárgyalom másodlagos források alapján: a 20. század első évtizedeiből származó eredeti rendőrségi homoszexuális-listák ugyanis (egyelőre) nem állnak rendelkezésre. Külön figyelmet szentelek egy 1942-ből származó homoszexuális-listának, azon nagyon kevés – eddig ismert – forrás egyikének, melyből a homoszexuálisként nyilvántartott személyek második világháború alatti sorsára következtethetünk. Végül az „államszocia-listákkal” foglalkozom, azaz olyan nyil-

¹⁷ E fejezet korábbi változata eredetileg a Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban jelent meg (Takács 2016).

vántartásokkal, melyek az államszocializmus idején alkalmazott megfigyelések és rendőri nyomozások adataiból álltak össze. E források bemutatásával fogom illusztrálni a homoszexualitás állami felügyeletének 20. századi működését.

Jogi háttér

A homoszexualitás modernkori állami kriminalizációja a 19. század utolsó negyedében kezdődött Magyarországon, bár a valaha is hatályban lévő törvénykönyvekben sehol nem szerepelt a – heteroszexualitás szavunkkal együtt 1868–69-ben Kertbeny Károly által megalkotott (Takács 2008) – homoszexualitás kifejezés. A homoszexuális gyakorlatokat 1878-tól „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették, mely tiltás több mint 80 évig maradt hatályban.

Magyarországon a dualizmus időszakában alkotta meg Csemegi Károly (1826–1899), Tisza Kálmán kormányának igazságügyi államtitkára az „1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről” szóló első magyar nyelvű büntetőtörvényt. E – gyakran Csemegi-kódexként is emlegetett – törvénynek „A szemérem elleni büntettek és vétségek” című fejezetében jelent meg „egy évig terjedő fogházzal büntetendő” cselekményként a „természet elleni fajtalanság” vétsége és büntette, ahol a 241. paragrafus a férfiak között véghezvitt, illetve embernek állattal elkövetett fajtalanság vétségéről, a 242. paragrafus pedig az erőszakos elkövetés miatt súlyosabban büntetett természet elleni fajtalanság büntetéről rendelkezett.¹⁸

A természet elleni fajtalanság vétségének, illetve büntetének tartalmi elemeit nehéz lenne kimerítően meghatározni, mivel a büntető-

¹⁸ Lásd: „241.§: Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő. 242.§: a természet elleni fajtalanság büntetettét képezi, és öt évig terjedhető börtönnel büntetendő: ha az férfiak között, erőszakkal vagy fenyegetéssel követtetett el” (Magyar Törvénytár, 1896). A fejezetben idézett szövegeket az eredeti írásmódnak megfelelően közlöm.

törvény-paragrafusokban és a hozzájuk íródott jogmagyarázatokban nem szerepeltek pontos meghatározások arról, hogy mi számít már vagy még természet elleni fajtalanságnak. Edvi Illés Károlynak, aki ügyészként maga is részt vett az 1878-as büntetőtörvény kidolgozásában, 1909-es büntetőtörvény-magyarázatából jól érzékelhető például a természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek sokfélesége és bizonyos fokú változékonysága:

„[T]ágabb értelemben a nemi kényszer minden természetellenes kielégítést jelent. Ily értelemben az önfertőztetés, s az élettelen eszközöknek fölhasználása is ide tartozik: ez eseteket azonban még a régi doctrina és törvényhozás is mellőzte. A szorosabb értelemben vett sodomiának három esetét különböztették meg: a nemi közösülést: a) állattal [...]; b) azonos nemű személylyel [...]; c) különböző nemű személylyel, de természetellenes módon [...]. A b) pont alatti eset [...] a nők között elkövethető fajtalan cselekményeket (lesbiai szerelem) is magában foglalja. A jelen törvény ez utóbbi fajtalanságot, melynek értelme iránt a régi criminalisták véleménye is szétágazott, teljesen mellőzte [...]. A különböző nemű személyek között előforduló fajtalanságot pedig csak annyiban vonta büntetés alá, amennyiben a [szemérem elleni erőszakra vonatkozó] 233.§¹⁹ értelmében büntetendő” (Edvi 1909: 294–295).

A természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek változékonyságát mutatja, hogy Edvi Illés Károly szövegében utalások szerepelnek a különböző nemű személyek által természetellenes módon elkövetett nemi közösülésre és a „lesbiai szerelemre” egyaránt, melyek büntetését azonban az 1878-as magyar büntetőtörvény mellőzte, míg például az 1852-es osztrák büntetőtörvény a nők közötti „fajtalan cselekményeket” is büntette egészen 1971-ig.

A 20. század első felében többen többféleképpen kritizálták az 1878-as szabályozást. 1933-ban például Szántó Jenő főorvos – aki 1936-ban már a Pázmány Péter Tudományegyetem „bőr és nemikórtani kliniká-

¹⁹ 233. § a szemérem elleni erőszakra – „a ki valamely nőszemélyen erőszakkal, vagy fenyegetéssel [...] házasságon kívül fajtalanságot követ el” (Magyar Törvénytár, 1896).

ja *sexualpathologiai rendelésének*” vezetőjeként publikált az ifjúkorúak homoszexualitásáról (Szántó 1936: 138) – egyik cikkében kifejezetten hibásnak nevezte a törvényt, mivel az természetellenesként határozza meg a homoszexualitást, ami „*úgy az állatvilágban, mint a primitív népeknél is igen gyakori jelenség. Lehet szokatlannak, lehet különlegesnek, lehet fonáknak, a szabálytól eltérőnek nevezni, de természetellenesnek aligha*” (Szántó 1933b: 43). Emellett további problémákra is felhívta a figyelmet:

„De kérdem azt, mennyivel inkább sérti a közerkölcsiséget két férfi homoszexuális érintkezése, mint férfi és nő között véghezvitt, a megszokottan túlmenő, sőt rendellenes érintkezése? Miért kell büntetni olyasmit, ami egy veleszületett és elnyomhatatlan ösztön kárt nem okozó folyománya? De ha ezt büntetni kell, miért csak a férfiakat? Nők homoszexualitása nem sérti a közerkölcsöt? A törvény tehát ebből a szempontból nézve nemcsak hibás, hanem inkonzekvens is”. (Szántó 1933b: 43).

Szántó egy másik 1933-as cikkében a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezéssel történő homoszexuális gyakorlatok dekriminalizációját javasolta, amivel vissza lehetne szorítani a homoszexuális férfiprostitúciót is:

„A 241. § és a 242. § a férfiak között véghez vitt természetelleni fajtalanságot büntetik, de büntetlenül hagyják a nők között elkövetett hasonló cselekményeket. Ez a törvény is módosításra szorul. Egyrészt büntetni kellene a nőket is, ha ily cselekményt fiatalok, tehát 18 évnél fiatalabb tisztességes leánnyal követnek el, másrészt mentesítendőek lennének a büntetés alól azok a férfiak, akik ily cselekményt 18 évesnél idősebb férfakkal követnek el, ha azt kölcsönös beleegyezéssel, közös akarattal és közbotrányt okozó szeméremszértlés nélkül követik el. Ezzel egyrészt mentesülnének a büntetés alól olyanok, a kik nem tehetnek arról, hogy őket a természet különös szeszélye ilyen adottsággal áldotta vagy verte meg, másrészt a zsarolások alapja megszűnvné, a homoszexuális férfiprostitutio bűnöző része elvesztvén lába alól a talajt, erősen megcsökkenne.” (Szántó 1933c:13)

Szintén a természet elleni fajtalanság tartalmi elemeinek változékonyságára és változatos megítélésére hozható példaként Angyal Pál büntetőjogász 1937-ben megjelent *A szemérem elleni büntettek és vétségek* című könyve. Itt a szerző az általa követendőnek tartott, jövőben alkalmazandó büntetőelvek tekintetében a következőket fogalmazta meg:

„1. [A]z *onania* továbbra is büntetlen maradjon, 2. a *férfiak közötti fajtalankodás* büntetés alá vonása fenntartandó [...] 3. büntetendővé volna teendő a *nők között elkövetett* term.e. fajtalanság is, 4. a *bestialitás* büntetése csak azért volna fenntartandó, mert egy létező tilalom törlése általános erkölcsi szempontból nem kívánatos [...] 5. a *nekrofilia* csak botrányokozás esetében (esetleg mint hullagyalázás vagy mint vallás elleni deliktum) büntetendő, 6. a *különböző neműek közötti* term.e. fajtalankodás büntetés alá vonása (kivéve a Btk. 233. §-ának esetét²⁰) nem megokolt, mert az ily cselekmények igen gyakran megelőzői vagy követői a normális közösülésnek, s ha – bár ettől függetlenül, de – kölcsönös megegyezéssel követtetnek el, legfőljebb erkölcsi bűnként minősülnek, de mert szociális kárt nem idéznek elő: a bűncselekmények sorába nem iktathatók, de büntetendő volna a nő által serdületlen fiúval elkövetett fajtalanság [...] 7. megfelelő büntetés alá vonandók azonban a homoszexuális cselekmények elkövetésére való *csábítás* s az arra való *ajánlkozás*” (Angyal 1937: 78).

Angyal szövegéből kitűnik az azonos és a különböző nemű partnerek fajtalankodásának megítélése közötti különbség: míg a szerző szerint heteroszexuális viszonylatban a szexuális gyakorlatok szélesebb körű repertoárjának részeként értelmezhető fajtalankodás legfeljebb erkölcsi bűntudathoz, azonos nemű partnerek között azonban már társadalmi károkozáshoz vezethet.

A homoszexuális gyakorlatok jogi kezelésében a társadalmi károkozás potenciális veszélyére való hivatkozás hosszú évtizedekig erősebb érvek mutatkozott, mint a magánélet tisztetben tartása. A homoszexualitás magánügyként való elgondolására jogilag tulajdonképpen csak a homoszexuális cselekmények általános pönalizációjának

²⁰ Magyar Törvénytár, 1896, 233. §.

eltörlése után nyílhatott mód, melynek lehetőségét az – 1962. július 1-én hatályba lépett – államszocialista büntetőkódex teremtette meg. Az 1961. évi V. törvény cikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről az „azonos nemű személyek között véghez vitt fajtalanságot”, illetve a „természet elleni fajtalanságot” a nemi erkölcs elleni büntettek között tárgyalta. A következő két paragrafus szól e bűntettekről:

278. § (1): „Az azonos nemű személyek között véghez vitt fajtalanság elkövetője, ha a cselekményt erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvetlen fenyegetéssel, avagy a sértett védelemre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotának a felhasználásával követte el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett – a büntetett elkövetésének időpontjában – az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása, vagy gyógykezelése alatt állt.”

279. §: „Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő a) az a huszadik életévét betöltött személy, aki tizennegyedik életévét már betöltött, de huszadik életévét még túl nem haladott személylyel természet elleni fajtalanságot követ el, b) aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el”.

E törvény a magánélet kereteinek komolyabban vételére irányította a figyelmet azáltal, hogy kiemelt büntetést helyezett kilátásba a „másokat megbotránkoztató módon” való elkövetés esetére. A homoszexuális gyakorlatok korábbi általános büntethezességét felváltó rendelkezések a homoszexualitást patologizáló megközelítést tükrözték, ami ugyanakkor apologetikus érveket is szolgáltatathatott az érintettek jogi védelméhez.²¹

Az 1961-es büntetőtörvény újdonságai közé tartozott az is, hogy a férfiak és a nők közötti egyenjogúságra hivatkozva bevezette a nők közötti homoszexuális gyakorlatok kriminalizálását a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben. 1961

²¹ E témakör részletes tárgyalását lásd a homoszexualitás magyarországi dekriminálizációjának hátterével foglalkozó harmadik fejezetben.

után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel elkövetett „természet elleni fajtalanság” gyakorlását – a partnerek kölcsönös beleegyezése ellenére – továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták, míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolatára a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott. Hazánkban az egységes beleegyezési korhatár követelménye 2002-ben valósult meg, amikor az Alkotmánybíróság döntését követően eltörölték az akkor hatályos Büntető Törvénykönyv 199. és 201. paragrafusában szereplő, az azonos nemű és a különböző nemű partnerek közötti szexuális kapcsolatok eltérő kezelésében megnyilvánuló megkülönböztetést.²²

Mindezek alapján elmondható, hogy a magyar büntetőtörvények az 1878 és 2002 közötti időszakban tartalmazták a „természet elleni fajtalanság” kategóriáját, melynek különféle megvalósítási módjait többféleképpen szankcionálták. A jogrendszerben megjelenő explicit tiltás különböző jogalkalmazási következményekhez vezetett a 20. század folyamán, melyek közül a továbbiakban azokkal a nyilvántartásokkal foglalkozom, melyek a homoszexuálisnak vélt személyekről készültek hivatalos állami használatra.

Rendőrségi nyilvántartások

A 19. század utolsó harmadában a homoszexuális gyakorlatokat kriminalizáló jogi szabályozás megteremtette a homoszexuális listák összeállításának elvi lehetőségét, ugyanakkor a jogalkalmazás területén egy ideig még nem álltak rendelkezésre az ehhez szükséges gyakorlati feltételek. Különböző rendőrségi feljegyzésekről és helyi szintű nyilvántartásokról ugyan már az 1870-es és 1880-as évek közepétől tudni lehet, de központosított budapesti rendőrségi nyilvántartást csak a 20. század első évtizedétől alkalmaztak. A központosított nyilvántartás létrejöttéről írta Rédey Miklós a Rendőri Lapokban, hogy „*magánfeljegyzésekből indult meg s a 80-as évek vége felé rendszeresített önállóan, menten minden külföldi minta befolyásától*” (Rédey 1894:5).

²² 2002 óta Magyarországon az egységes beleegyezési korhatár 14 év. Az eltérő beleegyezési korhatárok egységesítésének magyarországi menetét Az egyenlő bánásmód gyakorlati című könyvemben vázoltam fel (Takács 2007: 40-44).

A Buda-Pest fővárosi törvényhatóság alakításáról és rendezéséről szóló 1872-es törvény nem csak arról rendelkezett, hogy „Buda és Pest sz. kir. fővárosok, valamint Ó-Buda mezőváros és a Margit-sziget, ez utóbbiak Pest vármegyéből kikebelezetvén, Buda-Pest főváros név alatt egy törvényhatósággá egyesítettnek”,²³ hanem arról is, hogy a „fővárosi törvényhatóság területén a rendőrséget egységes szervezettel az állam »fővárosi rendőrség« neve alatt saját közegei által kezeli”.²⁴ A gyakorlatban 1873. december 15-ig kellett várni míg „a fővárosi rendőrség az állam kezeibe ment át, a belügyminiszter közvetlen rendelkezése alá”: ekkor „az állami kezelésbe vett fővárosi rendőrség főkapitányává a belügyminiszter Thaisz Eleket [Pest város korábbi főkapitányát – T. J.] nevezte ki, míg Kóvics Károly, az addigi budai főkapitány alkapitány lett és az I. ker., a budai alkapitányság önálló vezetője” (Baksa 1923: 25).

Az 1873 végén létrehozott Budapest Fővárosi Rendőrségen belül, melynek hatásköréről és szervezeti felépítéséről 1881-ben külön törvény is rendelkezett,²⁵ 1885-ben szervezték meg az ún. Detektív Osztályt, ahol egy helyi nyilvántartást kezdtek vezetni a detektívek saját feljegyzései alapján. Fontos megjegyezni, hogy „helyi bűnügyi nyilvántartáshoz hasonló magánfeljegyzéseket egyes megrögzött bűnözőkről, betörtönyákról és bűnjelekről már Kóvics Károly, Buda város főkapitánya is vezetett s részben ezen magánfeljegyzések alapján kreálta Török főkapitány [Török János, volt temesvári polgármester 1885-től 1892-ig töltötte be a budapesti rendőr-főkapitányi tisztelet – T. J.] a helyi jellegű bűnügyi nyilvántartásokat 1885-ben” (Baksa 1923: 43).

A *Rendőri Lapok* 1894-es beszámolója szerint a fővárosi államrendőrség nyilvántartása a következő részekből állt: rovott múltúak és körözöttek nyilvántartása, gonosztevők arcképgyűjteménye, lopott és talált tárgyak, a feltételeken szabadságra bocsájtottak nyilvántartása és a rendőri közlönyök nyilvántartása (Rédey 1894: 5). Ezekből alakult ki több, mint két évtized alatt a központosított Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal, mely 1909. január elsején kezdte meg működését: ekkorra már több mint 148 ezer egyéni profil és több mint

18 ezer ujjlenyomat-minta szerepelt a rendőrségi regiszterekben (Baksa 1923: 108).²⁶

A magyar bűnüldözés növekvő professzionalizációját mutatja, hogy 1914-ben az Országos Bűnügyi Nyilvántartó Hivatal képviselői részt vettek az első nemzetközi rendőrségi kongresszuson Monacóban, ahol a résztvevők egyetértettek egy nemzetközi központi bűnügyi nyilvántartás – *casier central international* – megszervezésének fontosságában (Baksa 1923: 127), ennek segítségével a nemzeti nyilvántartások egy nemzetközi ellenőrző rendszer részét alkothatták. Ez a kezdeményezés vezetett a későbbiekben az INTERPOL 1923-as létrehozásához.

A 20. század elejére tehát rendelkezésre állt Budapesten az a rendőrségi intézményes háttér és szaktudás, melyek révén a homoszexualitás állami felügyelete többek között hivatalos nyilvántartások formájában ölthetett alakot. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy ebből az időszakból csak a homoszexuális listák létezésére utaló nyomokat találhatunk különféle korabeli tudományos és kevésbé tudományos publikációkban (melyeket a továbbiakban részletesen ismertetek) – ám az ezekben gyakran forrásként hivatkozott rendőrségi regiszterek nem állnak rendelkezésre.

A 20. század első évtizedeire a fővárosban már érzékelhetővé vált az azonos nemű partner után vágyók sajátos térhasználat: mint látni fogjuk, kezdett kialakulni a „melegfiúk” és „melegbácsik” (Pál 1927: 61) igényeit egyre inkább kielégítő nagyvárosi infrastruktúra az általuk kedvelt és rendszeresen használt találkozó- és találkahelyekkel, ami Budapest világvárosiasodásának egyik tüneteként is értelmezhető. E folyamatról is megtudhatunk fontos részleteket abból az 1926-ban Budapesten megjelent „A homoszexuális probléma modern megvilágításban” című – eddigi ismereteink szerint – első olyan magyar könyvből, mely teljes egészében a modernkori homoszexualitás kérdéskörével foglalkozott. A szerző, Dr. Pál György a természet „művészi impotenciájaként” (Pál 1927: 14) tekintett a homoszexualitásra, ami elől a „gondolkodás szabadságának a mindenkori társadalmi rendtől való függése, a pornografikus közszellem, amely erotikát szaglász a legártatlanabb dologban is, az a megállapodásszerű titkolózás, ami ná-

²³ 1872. évi XXXVI. törvénycikk 1.§.

²⁴ 1872. évi XXXVI. törvénycikk 20.§.

²⁵ 1881. évi XXI. törvénycikk a Budapest-fővárosi rendőrségről

²⁶ Az ujjlenyomat-alapú azonosítást az 1900-as évek elején vezették be Budapesten (Rácz 1995: 329).

lunk a nemi kérdéseknél az emberek között uralkodik, hosszú időközön keresztül belombozta a szabad kilátást” (Pál 1927: iii). – A könyv előszavából az is kiderül, hogy a szerző a homoszexuális cselekmények dekriminalizációját sürgeti, mivel „a fejlődési rendellenességeket törvénykönyvvel szanálni és letörni nem lehet, éppen ezért el kell érkeznie annak a kornak, amikor e kérdés megítélésénél a bírói székben nem jogászok, hanem orvosok ülnek. Már pedig, ha az orvosnak szabad hozzányúlania a legkényesebb testrészhöz is, a pszichológusnak és szociológusnak is előjoga, hogy az emberi élet árnyoldalival foglalkozhasson” (Pál 1927: iv).

Pál a homoszexualitást tipikus nagyvárosi jelenséggént írta le: [A] „nagyvárosi élet, hol a modern kultúra legkoncentráltabb alakjában éli ki benső tartalmát, hol az utca egyik oldalára átmenve több kopást szenvednek a városi ember idegeinek selyemszájai, mint a falusi emberé egy hónap alatt, hol a természetes idegerősítő napfényből kevesebb jut, mint a villanyfényes holdkórbból: ez a világvárosi miljö melegágya az életfáradt, neurasztériás modern embernek, amely között annyi homoszexuális akad” (Pál 1927: 15). A falvakban tapasztalható szigorúbb és közvetlenebb társadalmi kontroll lazulásával jellemezhető városi környezet több lehetőséget teremtett az érintettek számára, hogy a „befelé élt passzív nemiségből” kilépjenek. Ehhez nagyban hozzájárult az „a roppant könnyűség, amellyel manapság egy milliós városban el lehet tűnni, ahol a chantage [zsarolás – T. J.] ellen más helyre költözéssel könnyű szerrel védekezni lehet”, valamint „a mai lakásvisszonyok, mikor úton-útfélen »nagy és szép kiadó szobát« kínálnak »két úr részére«, hol teljesen gyanútlanul realizálhatják családi együttélésüket” (Pál 1927: 65).

Budapestről szólva a szerző kiemelte, hogy „világvárossá fejlődésével egyre inkább kiütközött a lakosság urning²⁷ elemének homoszexuális élete” és különösen az (első) „világháború után öntötte el egy nagy homoszexuális hullám Budapestet” (Pál 1927: 60). A jelenség elterjedt-

ségét mutatja, hogy a homoszexuális gyakorlatok résztvevőinek megnevezésére többféle jelentés-elkülönítő értelmű kifejezés is megjelent: a „*pederastia passiv alanyait*: »érdekfiúk«-nak vagy »melegfiúk«-nak, az urningokat: »melegbácsik«-nak vagy »buzgók«-nak nevezik homoszexuális körökben” (Pál 1927: 61). Pál becslése szerint az 1920-as évekre az „urningok” száma Budapesten elérte a tízezret: a város több részén voltak rendszeres találkozóhelyeik, többek között fürdőkben és olyan belvárosi tereken, mint a Kálvin tér, az Erzsébet tér, az Emke sarok vagy a Margit híd budai hídfője, melyek közül több még évtizedekig megmaradt kedvelt találkahelyként.

Néhány évvel később újságírók és rendőrtisztek együttműködésének az eredményeként jelentették meg *A modern bűnözés* című két-kötetes munkát, melynek „A bűnözést elősegítő körülmények” című részében – a prostitúció, a kábítószeres és az alkoholizmus mellett – egy egész fejezet foglalkozott a homoszexualitással, különös tekintettel annak büntetésére és gyógyítására. Richard von Krafft-Ebing osztrák elmeorvos etiológiáját követve a szerzők megkülönböztették a homoszexualitás veleszületett és szerzett formáit. A született homoszexuális férfiakat két nagy csoportba sorolták a szerzők: aktív „urningok” és passzív nőies homoszexuálisok, akik gyakran úgy élnek együtt egy háztartásban, mint férj és feleség (Turcsányi 1929: 129). A „szerzett homoszexualitás” kapcsán pedig azt hangsúlyozták, hogy az érintettek közül kezdetben hiányzik még „a homoszexuálisok azon hihetetlen és meg nem magyarázható képessége, hogy a hasonló hajlamukat felismerjék”: ezért néha „normális férfiakat igyekeznek céljaiknak megnyerni”, akik azonban visszautasítják, sőt még fel is jelenthetik őket (Turcsányi 1929: 121). E „sikertelenségek viszik őket azokra a mindenki előtt ismert helyekre [illemhelyekre, parkokba, közfürdőkbe – T. J.], ahol a beteges hajlamúak, de leginkább azok söpredéke megfordul”. Itt partnerre találhatnak ugyan, de „ugyanitt kerülnek a zsarolók, a férfi prostituáltak karmaiba” (Turcsányi 1929: 121).

A szerzők arra is föl hívták a figyelmet, hogy homoszexuális cselekményeket nem csak homoszexuálisok követhetnek el: „Ezért hibásak rendszerint a különböző rendőri hatóságok homoszexuálisokról gyűjtött statisztikái, mert ők mindig csak a homoszexuális megnyilvánulásokat veszik alapul és nem kutatják, hogy azok mögött van-e rendellenes nemi érzés. Ezekben a kimutatásokban szerepelnek azok is, kik

²⁷ A Karl Heinrich Ulrichs (1825–1895) német jogász által bevezetett – Platón *Lakomája* által ihletett – urning és uranizmus kifejezéseket Pál a homoszexuális és a homoszexualitás szinonimáiként használja (Kennedy 1988). Ulrichs értelmezésében az urningok – azaz a férfiakat szerető férfiak – egy átmeneti harmadik nem képviselői.

nem homosexualisok, csak bizonyos okokból úgy cselekszenek” (Turcsányi 1929: 119).²⁸ A homoszexuális viselkedésű nem-homoszexuálisok – például rabok, hadifoglyok, hajósok, nevelőintézetbe zárt fiúk – csak „jobb alkalom hiánya miatt cselekszenek így” (Turcsányi 1929: 120). Ezek szituációhoz kötött homoszexualitásként írhatók le (Plummer 1975: 98), melynek aktorai rendszeresen és nem véletlenszerűen vettek részt ugyan homoszexuális gyakorlatokban, önmagukat mégsem tartották homoszexuálisnak, illetve ez a tapasztalat nem feltétlenül vált életük meghatározó részévé.

A fejezetben közölt becslések szerint a homoszexuálisok népességben belüli aránya eredetileg fél százalék körül lehetett, de a háború, és különösen a hadifogoly-táborokban töltött hosszú időszakok²⁹ miatt ez az arány egy százalékra, a modern nagyvárosokban pedig még e fölé is emelkedhetett. Például 1925-ben Budapest férfilakossága 438 456 fő volt, de a homoszexuális férfiak számát több mint ötezerre becsülték, ami meghaladja az egy százalékot (Turcsányi 1929: 133). Közreadtak egy 1926 és 1929 között készült részletes statisztikai kimutatást is, mely szerint 2000 olyan homoszexuális férfi élt Budapesten, „kiknek homoszexualitása kétségtelen” (Turcsányi 1929: 134). Ez utóbbi kijelentés forrása ugyan homályban maradt, de a szerzők hangsúlyozták, hogy a „statisztikában szereplő adatok helyességéért felelősséget vállalunk. Csupán egy szempontból nem tökéletes ez a kimutatás. Kisebb számban szerepelnek a statisztikában az intellektuel homosexualisok, mint ahányan valóban vannak” (Turcsányi 1929: 134). Ennek „kézenfekvő okát” pedig azzal magyarázták, hogy a „magasabb körökhöz tartozó természetellenes hajlamuak inkább tudják szenvedélyüket titkolni, gyérebben keresik fel a homosexualisok által látogatott helyeket, mint

²⁸ A rendőrségi nyilvántartásokat ért (ön)kritika azért különösen érdekes, mert a fejezet legelején található „(V. J.)” jelölésből arra lehet következtetni, hogy a fejezet szerzője vagy szerzőinek egyike dr. Vogl József rendőrkapitány volt. Erre utal Szántó Jenő egyik 1933-as cikkében is (Szántó 1933b: 43), valamint Az Est 1929. június 18-i számának 10. oldalán megjelent A Modern bűnözés című kötet reklámja is, ami megtekinthető az 1.1. számú függelékben.

²⁹ A hadifogoly-táborokban szerzett homoerotikus élmények 20. század eleji magyar médiabeli és irodalmi reprezentációival kapcsolatban lásd: Takács–Csiszár 2014: 216–217.

az alacsonyabb osztályokhoz tartozók. Az intellektuel homosexualisok nehezebben közelíthetők meg, mint a többiek” (Turcsányi 1929: 135).

Ez az adatbázis tartalmazott adatokat a nyilvántartottak koráról, családi állapotáról, foglalkozásáról, és jelölték benne a büntetett vagy büntetlen előéletet is – legalábbis a kötetben közölt statisztikák alapján ez feltételezhető. Azt a feltételezést, hogy a szóban forgó nyilvántartás lehetett az első budapesti homoszexuális lista, megerősítheti a megállapítás, hogy „Budapestre vonatkozó régebbi adatokat senki sem gyűjtött s így nem lehet megállapítani, hogy nálunk milyen arányban szaporodtak a homosexualis férfiak a háború óta” (Turcsányi 1929: 135). A kétezres fős homoszexuális lista és a budapesti férfilakosság korcsoportok szerinti összehasonlítása alapján a szerzők kiemelték, hogy a homoszexuálisok aránya a 20–30 éves (39%) és a 30–40 éves (26%) korosztályban kiugróan magas; 20 év alatt viszont csak 7%, ami a férfilakosság arányánál (17%) jóval alacsonyabb,³⁰ míg 60 év fölött mindkét csoport aránya hasonlóan alacsony (8%), mivel ebben a korban „már csak kevés férfi képes sexualis életre, így kevesebb az idős koru homosexualis is” (Turcsányi 1929: 134). Családi állapot szerint nem hasonlították össze a homoszexuális férfiakat a budapesti férfilakossággal: a nyilvántartásban szereplőkről viszont kiderült, hogy 76%-uk nőtlen, 18%-uk nő, míg 3–3%-uk özvegy és elvált volt.

A vizsgált homoszexuális férfiak foglalkozását tekintve a szerzők megállapították, hogy feltűnően sokan végeznek közülük „nőies munkát” (mint szakács, cukrász, szabó stb.) vagy választanak olyan tevékenységet, mely révén munkájuk során férfiakkal foglalkozhatnak (mint borbély, pincér, inas, kórházi ápoló, masszőr): a „férfiakkal való érintkezés lehetősége sok született hajlamu homosexualist befolyásol a pályaválasztásnál”, a szerzett hajlam pedig „könnyebben lép előtérbe, ha az egyén állandóan férfiakkal vagy fiúkkal érintkezik” (Turcsányi 1929: 135). Emellett különös veszélyforrásként jelent meg az üldömunka (pl. a cipészek vagy a magán- vagy közhivatalnokok esetében): „Nagyobb a nemi vágyuk az ülte dolgozóknak, ők követik el a sexualis bűncselekmények nagy részét. Az ülte dolgozók között sok a homosexualis

³⁰ A szerzők szerint e korcsoportban kevesebb a homoszexuális, „mivel a fiatalok sexualisan még nem fejlődtek ki s így a rendellenességek nem mutatkoznak teljes számban” (Turcsányi 1929: 138).

hajlamu is" (Turcsányi 1929: 140). A szerzők a homoszexuális férfiak munkateljesítményét leginkább rontó tényezők között sorolták fel, hogy inkább „a nőben rejlő rossz tulajdonságok fejlődnek ki bennük, mint a jók. Egész lényük passzív irány felé halad [ami a] munkában is inaktívvá teszi őket. Kóros nemi ösztönök kielégítésére sok időt fordítanak, de gondolataik nagy részét is ez foglalja el. Mindez károsan befolyásolja a munkateljesítményüket” (Turcsányi 1929: 143).

A 2000 homoszexuális férfi közül 345-en voltak büntetett előéletűek, de büntetésüket a legtöbben nem természet elleni fajtalanság, hanem kisebb súlyú, jellemzően nem erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt kapták, mivel „aránylag kevés homoszexuális cselekmény miatt tesznek feljelentést”, az érintettek például „csak bosszúból” tesznek ilyet (Turcsányi 1929: 142). A szerzők itt kitértek arra is, hogy ha „normális férfihez közeledik a beteges hajlamu, ugyyszólván sohasem ér célt. Maga az eset tehát – büntetőjogi szempontok szerint – csak kísérlet marad” (Turcsányi 1929: 42), ami nem szokott elmarasztaló bírósági ítélethez vezetni.

Továbbá nem szerepeltek közöttük homoszexuális prostituáltak, akik a szerzők különösen lesújtó véleménye szerint „sokkal több bajt okoznak, mint nőnemű szaktársaik”, mivel a „férfiprostitúció titkos, ellenőrizhetetlen és ezért különösen üldözendő”; ennek megfelelően a „budapesti államrendőrség minden eszközzel irtja a homoszexuális prostituáltakat. Közveszélyes munkakerülésért elítéli őket, ha csak lehetséges 5–10 évre kitiltják őket a főváros területéről. [...] ma már összehasonlíthatatlanul kevesebb »férfi kéjné« üzekedik itt, mint a forradalmak utáni években” (Turcsányi 1929: 143). A prostituáltak ellen gyakran nem is prostitúció, hanem zsarolás miatt indítottak eljárást. A szerzők szerint egyébként különösen két bűncselekmény-típust követtek el „gyakrabban beteges hajlamúak sérelmére: gyilkosságot és zsarolást” (Turcsányi 1929: 144). A közölt adatokból kiderült az is, hogy „van a prostituált homoszexuálisokról is budapesti vonatkozású statisztika”: 1924 és 1929 között például 420 személy ellen jártak el ilyen büntetőügyekben (Turcsányi 1929: 143).

1933-ban a korábban már idézett Szántó Jenő több cikket is közzétett a homoszexualitással kapcsolatban: ezek egyikében a homoszexuálisok budapesti arányszámát – a nyugati országokból ismert becsléseknek megfelelően – 2,1–2,3%-ra teszi: „itt cca. 10.000 homoszexuális fér-

fi és legalább ugyanannyi nő él. Statisztikám, mely 3425 homoszexuális férfi adatait mutatja, egy speciális adatgyűjtés eredménye, amely adatgyűjtés a sajátosságánál fogva sem szeresheti meg az összes budapesti homoszexuálisok adatait” (Szántó 1933a: 26). A cikkből kiderül, hogy a Szántó által használt statisztikákhoz „hasonló eredetű statisztikát közölt dr. Vogl József rendőrkapitány az 1926–1929. évekről. (Turcsányi Gyula: Modern Bűnözés I. kötet). Vogl statisztikája 2000 budapesti homoszexuális férfi adatait dolgozza fel. Az utóbbi három évben tehát az ismert budapesti homoszexuálisok száma majdnem megkétszereződött” (Szántó 1933b: 43).

A szerző által közölt adatok arányai nagyon hasonlítottak a Modern bűnözés című munkában bemutatott jellemzőkhöz. A 3425 vizsgált férfi között korcsoportos bontásban itt is viszonylag kevés 20 év alatti fiatal volt. Szántó azonban arra hívta föl a figyelmet, hogy a fiatalok aránya a valóságban jóval magasabb lehet, tehát itt alulbecslés történt, ami „statisztikánk adatgyűjtési módszeréből származó hiba. Általában azt kell erről a statisztikáról megjegyezni, utalva az 50 éven felüliek erősen csökkenő számára is, hogy ebben a statisztikában leginkább olyan férfiak szerepelnek, akik aktív nemi életet élnek. Így bizonyos mértékben ezekből a számokból a homoszexuális férfiak nemi képességének (potenciájának) időtartamára is lehet következtetni. Legnagyobb számmal a 20-tól 40 évesekig szerepelnek, ami nem is csodálható, mert ebben a korban élnek a férfiak legaktívabb nemi életet” (Szántó 1933b: 43). A büntetett előéletűeket vizsgálva kiderült, hogy fajtalanság vétségéért csak a 3425 férfi 9%-a kapott büntetést, zsarolásért alig több mint 1%, míg egyéb cselekményekért alig több mint 10%. A prostituáltak ebből a mintából is hiányoztak: ezzel kapcsolatban a szerző azt hangsúlyozta, hogy a homoszexuálisok társadalmát fekete árnyékként kísérő homoszexuális prostituálthad többsége „nem is homoszexuális, hanem pénzért mindenre kapható ember” (Szántó 1933b: 42).

A homoszexuális prostitúció kérdéskörével Szántó egy másik cikkében részletesen foglalkozott, itt többek között azt tárgyalta, hogy ez nem egy homogén csoport, hiszen vannak közöttük „homoszexuális és heteroszexuális érzésű férfiak”, feloszthatók „egy »tisztességes« és egy »bűnöző csoportba«, valamint hivatásos és alkalmi prostituáltakra (Szántó 1933c: 5). A bűnöző csoport többsége számára a prostitúció csak zsarolási eszköz, ami jó megélhetést biztosíthat, hiszen kevesen tesz-

nek feljelentést: „az áldozat inkább fizet, semminthogy a rendőrséghez fordulna, mert fél, hogy eljárás indul ellene is a 241. § alapján, vagy ha ez nem is történik meg, belekerülhet a neve az újságokba és a sajtónak egy része nagy örömmel és még nagyobb betűkkel hozza ezeket az eseteket” (Szántó 1933c: 5).

A szerző szerint az iparszerű férfiprostitúció jellegzetesen nagyvárosi jelenség, hiszen „a homosexualis egyének mind a városok felé gravitálnak, mert a falun vagy a kis városban vágyaik kielégítése és fonák nemi ösztönüknek titokban tartása nagy nehézségekbe ütközik. A homosexualis férfiprostitutio tekintetében a világvárosok csak annyiban különböznek egymástól, hogy minél nagyobb a város, annál nagyobb a prostituáltjainak a száma” (Szántó 1933c: 6). Emellett a Pál György (1927) által homoszexuális találkozóhelyekként bemutatott budapesti helyek visszaköszönnék Szántó írásából is:

„A homosexualis prostitutióknak, mint minden nagy városban, Budapesten is vannak speciális helyei, ahol összejönnek, ahol megtalálhatók. Talán nincs is mulatóhely, forgalmasabb kávéház, bár, ahol szórványosan férfiprostituáltat ne találhnánk. Tömegesen néhány kis kocsmát, kis kávéházat, bárt látogatnak. A gőzfürdőkben, nyáron a Dunauszodában, a dunai strandokon, a dunaparti korzón láthatók tömegesen. A város néhány helyén, különösen a nagyforgalmú vizeldék tájékán (Kálvin-tér, Berlini-tér, Erzsébet-tér, Emke sarok stb.) formális »strich« alakul ki” (Szántó 1933c: 9).

Szántó cikkében utalt egy, a budapesti államrendőrség által készített bizalmas nyilvántartásra, melyben 1932 májusig „1695 olyan egyén szerepelt, a kiket minden további nélkül prostituáltaknak nyilváníthatunk, mert saját bevallásuk szerint az anyagi érdek vezette őket a homosexualis férfiak társaságába” (Szántó 1933c: 7). A nyilvántartottak foglalkozás szerinti összetételével kapcsolatban a szerző felhívta a figyelmet a gyári munkások, napszámosok, kereskedelmi alkalmazottak és ügynökök magas számára az alkalmi prostituáltak között, akiket a munkanélküliség és a nyomor „kényszerít e keserves kenyérkeresetre” (Szántó 1933c: 8). Életkor tekintetében főleg 18 és 30 év közötti fiatal férfiak szerepeltek, amit a szerző azzal magyarázott, hogy egyrészt a „30 évnél öregebbek már kiöregedtek a prostitutióból”; másrészt

18 év alattiak azért nincsenek köztük nagy számban „mert emberbaráti okokból a fiatalkorúak bejegyzését mindaddig halogatják, amíg remény van arra, hogy azok megjavulnak és ezt az életmódot elhagyják” (Szántó 1933c: 9) – ugyanakkor a szerző megdöbbenve fedezett fel 46 középiskolai tanulót is a bejegyzettek között.

Sajnos Szántó egyik cikkéből sem derül ki, hogy pontosan milyen módszerrel készültek a szóban forgó nyilvántartások. Bár amit a homoszexuális prostituáltak „most dívó kényszer-beírásáról” közöl, abból egy olyan informális gyakorlatra lehet következtetni, hogy a bűnügyekbe keveredett homoszexuális prostituáltak adatait – akár akaratuk ellenére is – begyűjtötték és megőrizték:

„Rendészeti szempontból nagyjában elegendőnek és helyesnek tartom a mai gyakorlatot, sőt ezt törvényes formában megvalósítandónak ajánlom. Bár furcsán hangzik, ha mint a reglementatio ellensége helyeslem a férfiak kényszer-beírását, de tekintve a homosexualis prostitutio bűnöző hajlamát és a homosexualis férfiak könnyű megzsarolhatóságát és az ezekből folyó bűnügyek nagy számát, a most dívó kényszer-beírás igen sokban megkönnyíti a bűnügyi rendőrség munkáját. Ez a kényszer-beírás azonban nem jár mindazokkal a lealázó következményekkel, mint a nők beírása, ez a beírtat polgári jogaiban semmiképp sem korlátozza, különösebb kötelezettséggel nem jár, csak azt a célt szolgálja, hogy a rendőrség a prostituáltakat megismerje és szemmel tarthassa. Már az a tudat, hogy a rendőrség nem csak ismeri, hanem szemmel is tartja őket, némiképp visszatartja őket a bűnözéstől” (Szántó 1933c:11).

Szántó gyakorló orvosként a kényszer-beírást ötvözte volna egészségügyi ellenőrzéssel és felvilágosítással is:

„Egészségügyi szempontból szükségesnek látom azt, hogy a beírásukkor utasíttassanak a prostituáltak, hogy egészségi állapotukat tanúsító orvosi bizonyítványt szerezzenek be. [...] Czélszerű volna ezeket a férfiakat a beíráskor speciális intéllappal ellátni, amely intéllap nemcsak cselekményeik erkölcsstelen és a tételes törvényekkel ellenkező voltára hívná fel nyomatékosan a figyelmet, hanem rámutatna arra is, hogy a férfiak egymás közötti szerelme sem men-

tes a fertőző betegségek veszélyétől és épp úgy fertőzhetik magukat kankóval, mint lágy fekélylyel vagy syphilissel” (Szántó 1933c: 11).

Továbbá a cikk végén még kitér – a 30-as évekre hangolt – szexuális felvilágosítás preventív jelentőségére is: „Az iskolai felvilágosításnak pedig a középiskolák negyedik osztályának végén kellene megtörténnie, olymódon, hogy az iskolaorvosok beszéljenek először a nemi élet élettani jelentőségéről és a nemi élettel járó veszélyekről és betegségekről és ezt követően a hitoktatók a nemi élet etikájáról. [...] A vallásosság és a tudás lelki fegyverével belsőleg vértezett és a helyes törvényes rendelkezésekkel kívülről védett ifjúság azután sokkal kevésbé fog az erkölcstelen életnek áldozatául esni” (Szántó 1933c:14).

Ugyanakkor zavaróan hat, hogy Szántó ugyanabban a cikkben, melyben az 1695 homoszexuális prostituált adatait foglalja össze, egy helyen arról ír, hogy „a Btk. 241. §-a daczára kb. 3700 beírt és legalább kétszer annyi be nem írt férfi él homoszexuális életet Budapesten és a fajtalanság miatt indított bűnügyek száma mégis mily csekély” (Szántó 1933c: 10). A budapesti – nem prostituált – homoszexuális férfiakkal foglalkozó korábbi írásában ugyanakkor 3425 érintettet említett (Szántó 1933b). Így nem teljesen egyértelmű, hogy a „3700 beírt” férfi említése prostituáltakra utal-e avagy sem.

A homoszexuális prostituáltakkal alkalmazott gyakorlat egyébként is valószínűsíthetően csak korlátozott mértékben tud támpontot adni azzal a 3425 homoszexuálisnak mondott férfivel kapcsolatban, akiknek az adatait Szántó ismertette (Szántó 1933a; Szántó 1933b), illetve azzal a 2000-rel kapcsolatban, akiknek az adatai a *Modern bűnözés* kötetben (Turcsányi 1927) közölt statisztikákban szerepeltek, hiszen mindkét csoport esetében világossá vált, hogy e férfiak döntő többsége nem volt még büntetve. A későbbiekben alkalmazott rendőrségi gyakorlatok alapján – ahol az adatgyűjtés kereteiről és módjairól több részlet tudható – esetleg az feltételezhető, hogy a rendőrök bűnüldöző munkájuk amolyan melléktermékeként tettek szert homoszexuális férfiakkal kapcsolatos információkra, melyeket rendszerezve megőriztek és esetenként bizonyos mértékig feldolgoztak.

E feltételezést támaszthatja alá az ideggyógyász Nemes Nagy Zoltán 1934-ben megjelent *Katasztrófák a szerelmi életben. Sexualpathologiai tanulmányok* című könyvének következő megjegyzése: a „budapesti

homoszexuálisok nagyobbik része az előkelő körökhöz tartozik, akik vigyáznak, óvatosak, nehogy nyilvánosságra kerüljön, kitudódjon, botrányt okozzon és rendőrségre kerüljön az ügy, mert ha már idekerült, akkor az illető homoszexuális fajtalankodási kihágás miatt rendszerint belekerül az »albumba« és a homoszexuális »kartotékba« is” (Nemes Nagy 1934: 74). A szerző szerint a „homoszexuális-kataszter”, melyben cirka 5000 homoszexuális férfi szerepel,³¹ Budapesten körülbelül „15 éve van bevezetve” (Nemes Nagy 1934: 74), de az adatok pontos forrása itt is homályban maradt. A „Homoszexuálisok Budapesten” című fejezet például arról tájékoztat, hogy az „egész világon Budapest az első világváros, ahol a homoszexuálisokról félhivatalos jellegű »nyilvántartás« készül. Az ismertebb, mondjuk notórius homoszexuálisokat, akik között elsősorban a »zsarolók« értendők, a rendőrség összeírta és nyilvántartja. Ez elsősorban rendészeti szempontból fontos, mert hiszen a férfi-homoszexuálisokat, mint kísérő árnyak követik és fenyegetik a zsarolók. Vagyis homoszexuális férfiaknak az a része, amelyik csak közönséges »materialista érdekből üzi« a homoszexualitást” (Nemes Nagy 1934: 73). A szerző értesülései szerint a „nyilvántartási lapokon több fénykép is szerepelt, valamint a következő adatok: »Név, Születési hely és év: Valás: Családi állapot: Foglalkozás: Lakás, Hol találtatott? Állampolgársága, Nyelvismerete, Női neve, Hajlama, Társasága; Beszéde, Szeme, Szája, Orra, Füle, Arca, Termete, Keze, Haja, Bajusza, Szakálla, Különösebb ismertetőjele, Büntetése»” (Nemes Nagy 1934: 73–74).

Az eddig bemutatott források arról árulkodtak, hogy az 1920-as, 30-as évekre, amikor Budapest lakossága elérte és meg is haladta már az egymillió főt, a főváros olyan modern világvárossá vált, melyben az érintettek és – mint láthattuk – a rendőrség által egyaránt követhető módon zajlott a homoszexuális élet. Erre az a nagyvárosi környezet adott lehetőséget, ahol a nyilvános térhasználat ekkorra már kialakult mintázatai arra ösztönözték az egymás számára – kulturálisan és személyesen – ismeretlen embereket, hogy találkozzanak, és esetleg közelebből is megismerjék egymással. A homoszexuálisok Budapestre koncentrációjához természetesen hozzájárulhatott a fővárosnak az

³¹ Nemes Nagy szerint az 5000 fő alulbecslés, mivel ez csak azoknak „az ismertebb egyéneknek” a létszáma, „akik viseletükkel összeütközésbe kerültek a rendőrséggel” (Nemes Nagy 1934: 74).

első világháború után az országon belül kialakult „vízfej-jellege”, azaz: legalább tizenötszörös nagysága az utána következő nagyobb magyarországi városokhoz képest (Meller 2001: 102).

A Budapesthez hasonló nagyvárosok találkozó- és szórakozóhelyekkel – és az érintettek számára dekódolható viselkedésformákkal – olyan valós és szimbolikus tereket teremtettek, ahol az azonos nemű partnerek iránt vonzódók nagyobb veszélyek nélkül elmerülhettek az *idegenek világában* (Lofland 1973) és viszonylag nyitottan tudták megélni homoszexualitásukat.

Egy különleges lista 1942-ből

Az eddigiekben áttekintett nyilvántartások közös vonása, hogy részletes tartalmukról csak közvetett információval rendelkezünk. A Hadtörténelmi Levéltárban néhány évvel ezelőtt fellelt³² 1942-es jegyzéken keresztül azonban közvetlenül is bemutatható, milyen volt valójában egy „homoszexuális lista” (HM HIM HLI 1942). E dokumentum, melyben 993 homoszexuálisnak mondott férfi adatai szerepelnek, azért is különleges, mert azon ritka bizonyítékok sorába tartozik, melyek alapján kép alkotható arról, hogy a második világháború folyamán a magyar homoszexuálisok milyen állami bánásmódnak lehettek kitéve.

A 993 homoszexuálisnak mondott személy részletes adatainak jegyzéke egy levelezés része, mely az Államvédelmi Központ³³ és a Honvédelmi Minisztérium között zajlott arról a kérdésről, hogy a listá(ko)n szereplőket kötelezzék-e honvédelmi munkaszolgálatra vagy sem. A Horthy-rezsim sajátos jelenségeként jellemezhető honvédelmi munkakötelezettség jogi alapjait a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény teremtette meg és az 1942. november 18-án 69059/1942. számon közzétett honvédelmi miniszteri rendelet terjesztette ki minden

³² Ez úton is szeretnék köszönetet mondani Dombos Tamásnak, aki e forrás létezésére fölhívta a figyelmemet.

³³ 1942. szeptember 4-én a belügyminiszter és a honvédelmi miniszter közös rendeletben Államvédelmi Központot állított fel a rendőrség, a csendőrség és a vezérkari főnökség 2. osztálya működésének összehangolására.

18–48 éves zsidó férfire. A honvédelmi munkaszolgálat fő célja az volt, hogy a politikailag megbízhatatlan elemeket – elsősorban a zsidókat, de a kommunistákat és más etnikai kisebbségi csoportok tagjait is – úgy vonja be a háborús erőfeszítésekbe, hogy közben a tényleges fegyveres katonai szolgálattól távol maradjanak. Így jött létre a fegyvertelen honvédelmi munkaszolgálat intézménye, ami aztán több ezer munkaszolgálatos halálához vezetett, akiket megfelelő felszerelés és ellátás nélkül küldtek a frontra (Braham 2004: 59–60).

Az összesen négy levélből és két csatolt listából álló levelezés 1942. november 7-én kezdődött, amikor az Államvédelmi Központ a következő rövid levelet küldte a honvédelmi miniszternek „Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” tárgyban: „Kérem csatolt névjegyzékben felvett közérkölc szemponyjából megbízhatatlan, Budapest székesfőváros területén tartózkodó homoszexuális egyéneket honvédelmi munkaszolgálatra behívni. Nagyméltóságod magas elhatározását kérem velem közölni”³⁴. A levél melléklete egy lista, melyen 810 férfi személyes adatai szerepelnek.

Vélhetőleg az előbbi levél hatására ugyancsak november 7-én a Hadi Szervezési és Mozgósítási Osztály „pro domo” egy részletes előterjesztést küld körbe a honvédelmi minisztériumon belül (melynek teljes szövegét az 1.2. számú függelékben közlöm). Ez az előterjesztés az ügy

„[...] katonai vonalon való megoldását nem javasolja és nem tartja kívánatosnak egyrészt azért, mert a kérdés kimondottan rendészeti [...] megoldást kíván és azáltal, hogy érintetteket ideiglenesen katonai szolgálatra igénybe vesszük a degenerált idegzetű egyének (Itt kéziratos beszűrés: „jellemének” – T. J.) megváltoztatását nem remélhetjük. (E mondat mellett egy kéziratos beszűrés szerepel, mely szerint „kétségtelenül hasznos, ha elsősorban a nemzet szempontyából haszontalan elemek pusztulnak” – T. J.) Másrészt mindnagyobb méreteket öltenek az oly kérelmek és javaslatok, melyek az ország lakosságának salakját a honvédségnek kínálja fel fel-

³⁴ Az itt ismertetett levelezésből származó idézetek forrása a „Homoszexuális egyének bevonultatása munkaszolgálatra (benné névjegyzék a fővárosi lakosokról)” című dokumentum (HM HIM HLI 1942). Az idézett részeket eredeti írásmóddal közlöm.

használatra. Ily eljárás sérti a háboruban résztvevő többi fedhetlen egyének jó érzését, amikor azt látják, hogy az igénybe vételnek elősorban büntető jellege van”.

A honvédelmi minisztériumi döntéshozók tehát nem kívántak élni a homoszexuális munkaszolgálatosok alkalmazásának lehetőségével, bár a kézírásos beszúrák tanúsága szerint lényegében érteni vélték és egyet is értettek volna a probléma radikális megoldásával (azaz: „hasznos, ha... pusztulnak”): ugyanakkor visszafogottabb szakmai véleményük szerint a homoszexuálisok ügye rendészeti probléma, amivel a belügyminisztériumnak kell foglalkoznia, nem nekik.

Még a honvédelmi minisztériumon belül folyó egyeztetés ideje alatt (november 11-én) újabb levél érkezett az Államvédelmi Központból, az előzővel megegyező tárgyban („Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása”) és szintén a honvédelmi miniszternek címezve: „Hivatkozással f.évi november hó 7-én kelt azonos számú átiratomra, kérem a csatolt névjegyzékben felvett egyéneket hasonló elbánás alá vonatni. 811-től 995f. számú névjegyzék mellékelve”. Azaz a belügyminisztériumiak kiegészítették az első listát egy másodikkal, melyen elvileg további 185 férfi adatai szerepeltek.

A két lista összesen 993 férfi részletes személyes adatait tartalmazta: nevét, születési helyét és idejét, vallási hovatartozását, családi állapotát, foglalkozását, apja és anyja nevét (itt 46 esetben azt jelezték, hogy az illető törvénytelen gyermekként született), valamint (valószínűsíthetően az utolsó ismert) lakcímét (a lakcím helyén 35 esetben fogház, két esetben fegyház és négy esetben toloncház szerepelt). Azért nem 995-ét, mert két személy esetében az adatokat kivágták és a lap szélén a következő feljegyzést hagyták: „A Főkapitány Úrral történt megbeszélés alapján kimarad”, amiből arra lehet következtetni, hogy a listáról való lekerülés – és talán a listára való fölkerülés is – valamilyen alku(k) tárgyát képezhette. Ezt a feltevést erősíti, hogy a listán szereplők között alig akadtak értelmiségiek vagy magasabb társadalmi pozíciót tükröző foglalkozásúak, ami arra is utalhat, hogy a magasabb társadalmi pozíciójú és jobb érdekérvényesítő képességgel bíró érintettek eleve rá sem kerültek a listára.

A listán szereplő férfiak többsége a húszas évei végén járt: az átlagos életkor 29 év (a legidősebb listázott férfi 48, míg a legfiatalabb

16 éves) volt. Foglalkozástípus szerint a legtöbben (162) napszámosként, valamint kereskedőként vagy kereskedősegédként (81) dolgoztak – míg értelmiségiek vagy művészek közül alig kerültek a listára (például mindössze három színész, nyolc zenész, tizennégy tisztviselő és egy újságíró szerepelt köztük). Családi állapotukat tekintve a többség nem élt házasságban (csak 29 volt házas). Vallási hovatartozás tekintetében 629 római katolikus, 167 izraelita, 127 református, 24 evangélikus és 19 görög katolikus került a listára: e számok egyébként nagyjából megfeleltethetők az 1940-es évek eleji felekezeti megoszlásnak a budapestiek körében.³⁵

A levelezést a honvédelmi miniszter válasza zárta, mely a honvédelmi minisztériumon belül már korábban kialakított elutasító álláspontot tükrözte. E rövid levél (melyen egy november 26-i és egy december 3-i dátum is szerepel) arról értesíti a nagyméltóságú belügyminisztert, hogy a honvédelmi minisztériumnak nem áll módjában „a homoszexuális egyéneket honvédelmi szolgálatra igénybe venni”.

A Hadtörténelmi Levéltárban megőrzött dokumentumokat vizsgálva nem lehetünk ugyan teljesen biztosak a listák eredetét illetően, de – különösen a korábban áttekintett rendőrségi gyakorlatok ismeretében – valószínűsíthető, hogy a levelezéshez csatolt névjegyzékben szereplő, a közérköls szempontjából megbízhatatlannak nevezett, Budapesten tartózkodó homoszexuális egyének listájának forrása a budapesti rendőrség lehetett. E lista azért is különleges, mert jelenlegi ismereteink szerint ez az egyetlen dokumentum, ami a homoszexualitás magyarországi történetét a Holokauszthoz kapcsolhatja: hiszen (a természet elleni fajtalanság vétsége miatt bíróságra került büntetőügyek néhány fennmaradt aktáján kívül³⁶) nincsenek arra vonatkozó megbíz-

³⁵ Szeretnék köszönetet mondani Nagy Péter Tibornak, aki ezeknek a statisztikai adatoknak (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 1948) utána nézett.

³⁶ Budapest Főváros Levéltárában például az 1938 és 1951 közötti időszakból mindössze öt természet elleni fajtalansággal kapcsolatos büntetőügy aktái maradtak hozzáférhetőek, míg az 1930-as és 40-es évek mutatókönyveiben ennél jóval több ügyre található utalás. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban szintén csupán két olyan 1943-as ügy dokumentumait találtuk meg eddig, melyekben természet elleni fajtalanság miatt letartóztatott zsidó elkövetőket internálással fenyegettek. Ez utóbbi forrásokra Szegedi Gábor hívta föl a figyelmemet, aki a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum levéltárában akadt rá az ezekre mutató adatokra (lásd:

ható adataink, hogy általában mi történt a homoszexuális emberekkel Magyarországon az 1940-es években, és arról sem tudunk semmi biztosat, hogy milyen sors várt a listán szereplő férfiakra a II. világháború idején és az azt követő időszakban.

Ritka kivételként említhető a 993 fős listán szereplő egyetlen újságíró esete, aki az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található dokumentumok tanúsága szerint 1959-ben „Urbán” fedőnévvel rendőrségi „titkosmunkatársként” jelent meg, aki „hazafias meggyőződésből” csatlakozott a belügyminisztériumi erőkhöz (ÁBTL 1959). A beszervezéséről szóló anyagokban azonban semmiféle olyan adat nem szerepelt, melynek segítségével kideríthető lenne, hogyan kerülhetett fel az 1942-es homoszexuális listára; illetve ez a részlet teljesen hiányzik a róla szóló életrajzi adatok közül, amiből arra következtethetünk, hogy 1959-es beszervezésekor a hatóságnak nem állt rendelkezésére életének eme részletére vonatkozó információ. (Ebben az összefüggésben a hazafias meggyőződésen alapuló beszerveződés is talán új értelmet nyerhet: hiszen az önkéntes csatlakozással elejét lehetett venni az esetleges kompromittáló adatok utáni további nyomozásnak.)

Az 1942 körüli időszakot a belügyminisztériumi aktájában így rekonstruálták:

„1940-ben zsidó származása miatt az Esti Kurir-tól elbocsájtották. 1942-ig mint taxisoffőr dolgozott, akkor behívták munkaszolgálatra és kikerült a keleti frontra. 1943 február 15-én Kurszk közelében átszökött a szovjet partizánokhoz. Innen fogolytáborba került, ahol bekapcsolódott a hadifogoly táborok antifasiszta mozgalmába. Iskola után aktívan részt vett a hadifoglyok politikai nevelésében. 1945-ben a Harkov-i tábor politikai vezetője volt” (ÁBTL 1959).³⁷

Mindebből csupán az valószínűsíthető, hogy „Urbán” – talán az 1942-es listán szereplő többi férfivel együtt vagy talán velük ellentétben – valóban megtapasztalta a munkaszolgálatot. „Urbán” későbbi pályafutásával kapcsolatban itt röviden érdemes annyit megjegyezni,

http://collections.ushmm.org/findingaids/RG-39.008M_01_fnd_hu.pdf – utolsó letöltés: 2016. október 27).

³⁷ Bejegyzés 1959 december 23-ról.

hogy az 1960-as években az MTI munkatársaként Bécsben tevékenkedett, ahol fő feladatuként újságíró kollégáiról kellett jelentenie, különös tekintettel azok külföldi kapcsolataira; e feladatát váltakozó sikerrel látta el egészen 1973-ig, amikor Ausztráliába disszidált.

„Államszocia-listák”

A 20. század folyamán az 1920-as évektől kezdve a homoszexuális férfiak listázása olyan rendőrségi rutinmunkává vált Budapesten és vélhetően a nagyobb városokban, mely nem szakadt meg a II. világháborút követő időszakban, sőt az államszocializmus utolsó éveiben sem. Az e listákon szereplőket zsarolhatósági potenciáljuk ideális besúgó-jelöltté avatta: e lehetőségekkel gyakran éltek is rendőrségi körökben, ahogy erre az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött egyes dokumentumok rávilágítanak.³⁸

A listák összeállításához nyújt támpontot az ORFK vezetőjének 1958-as Bűnügyi nyilvántartási utasítása (ÁBTL 1958), melyben a bűncselekmények eredményes megelőzésére és felderítésére hivatkozva írják elő tizenhárom különböző nyilvántartás vezetését a rendőrségi vezetőknek. Ezek egyike az „előzetes nyilvántartás a bűnözéssel gyanúsított személyekről”, ahol a közveszélyes munkakerülők, a zsebtolvajok és az operatív feldolgozás alá vont személyek közötti felsorolásban szerepelnek a homoszexuálisok is.

Továbbá a „Szokásos bűnözők nyilvántartásából” sem maradhattak ki a homoszexuálisok, melynek célja az volt, hogy „nyilvántartsa az aktív, büntetett előéletű, a társadalomra súlyos veszélyt jelentő személyek adatait”. A szokásos bűnözőket két csoportba osztották: az elsőbe kerültek azok, akik legalább két esetben lettek már büntetve és „többrendbeli elkövetés” jellemezte őket; a második csoportba pedig azok, akiknél a „személyi körülmények, vagy az elkövetési módszerek arra utalnak, hogy az egyszeri elkövetés után is újabb bűncselekményeket fognak elkövetni, homoszexuálisok, prostituáltak, ittas ember kárára lopásokat

³⁸ Az ÁBTL-ben végzett kutatómunka során számos homoszexualitása miatt kompromittált „titkosmunkatárs” és informátor működéséről szereztem tudomást. E témakörrel részletesen foglalkozom az 5. fejezetben.

elkövetők, (markecolók), csalogók, csavargók, kóborló bűnözők” (ÁBTL 1958:19). A „terhelteként felelősségre vont homoszexuális férfiakat” szerepeltetni kellett egy harmadik típusú nyilvántartásban, a „büntetések fényképnylvántartásában” is. Emellett az utasítás kiemelten hangsúlyozta, hogy a budapesti rendőr-főkapitányság köteles vezetni még egy külön nyilvántartást homoszexuális személyekről, míg a „járási, városi, kerületi rendőrkapitányságoknak külön hom. nyilv. vezetése nincs előírva” (ÁBTL 1958:10). A budapesti főkapitány által vezetendő egyes különleges bűnügyi nyilvántartások között szereplő „Homoszexuális nyilvántartás” célja, hogy „nylv.ba vegyen minden olyan személyt, akinek homoszexuális hajlamairól a rendőri szervek hiteltérdemlő módon tudomást szerezzen. [...] Fel kell tüntetni baráti körét, akik a fajtalankodásban résztvesznek, fényképének számát, gúnynevét (esetleges női becenevét) és a fajtalankodás módszerét” (ÁBTL 1958:42). Vagyis mint láthattuk, az 1950-es években összesen négy fajta rendőrségi nyilvántartásban szerepelhettek budapesti homoszexuális férfiak.

A hivatalosan előírt módon gyűjtött adatok gyakorlati felhasználására szolgál példák az az 1961-es gyilkossági ügy, melynek aktájára Budapest Főváros Levéltárában (BFL) találtunk rá.³⁹ 1961. október 10-én a budapesti XII. kerületi Németvölgyi út egyik lakásában „rablással párosult gyilkosság” áldozatául esett dr. D.G. 70 éves nyugalmazott tanár: a rendőrség megállapítása szerint mivel „az áldozat homoszexuális volt, így valószínű, hogy a tettes is homoszexuális” (BFL 1961).

Eme megfontolás alapján aztán beindult az a homoszexuális listákat (újra)hasznosító és újratermelő gyakorlat, melynek nyomait az 1961–62-ben lezajlott gyilkossági nyomozás anyagaiban több mint 500 oldalon dokumentálták. Itt található a „Homoszexuális stricik” feliratú mappa, mely négy különböző típusú listát tartalmazott: 1. „Kimutatás azokról a személyekről, akik homoszexuális személyekkel anyagiak ellenében fajtalankodnak /buzikurvák.” – 75 név születési hellyel, idővel, anyja nevével és lakcímmel; 2. „Kimutatás azokról a személyekről, akik homoszexuális nyilvántartásban szerepelnek, azonban az ellenőrzés során megállapítást nyert, hogy a megadott címen ismeretlenek, elköltöztek, vagy börtönbüntetésüket töltik” – 15 név személyes adatokkal,

³⁹ A BFL-beli kutatást P. Tóth Tamással együtt végeztük, akinek ezúton is köszönöm kiváló munkáját.

megjegyzésekkel (pl. többször kihallgatták); 3. Jelentés arról, hogy egy este alatt „a Keleti P.U. környékén végzett figyelő szolgálatunk során az alábbi homoszexuális személyeket igazoltattuk” – 12 név személyes adatokkal, vallomásrészletekkel; 4. Lista egy korábbi természet elleni fajtalanságként nyilvántartott bűnügyből – 32 név személyes adatokkal.

A „Zsaroló stricik” feliratú mappában további négy lista szerepelt: 1. kihallgatási jegyzőkönyvekhez kapcsolódóan fotó készítésére vonatkozó lista – 8 név személyes adatokkal; 2. Kikérdezettek listája: a „Kálvin téri, ill. Dimitrov téren lévő nyilvános WC-ekben tartózkodó alábbi homoszexuális személyeket kérdeztük ki, illetve igazoltattuk le” – 9 név személyes adatokkal, leírásokkal;⁴⁰ 3. Igazoltatottak listája: „Jelentem, hogy a mai napon a homoszexuális személyek által fertőzött helyeken a következő személyeket igazoltattuk, illetve előállítottuk.” – 10 név személyes adatokkal, jegyzőkönyvekkel, megjegyzésekkel;⁴¹ 4. lista: „Zsaroló személyek” – 11 névből álló lista, legtöbbször csak keresztnév és/vagy gúnynév, vallomások alapján személyleírásokkal. Egy harmadik „BRFK – lista” feliratú mappa csupán egy „Kimutatás azon személyekről, akik dr. D.G. sérelmére elkövetett rablással párosult gyilkosság[i] ügy nyomozása során felmerültek, mint homosexuales, illetve ezekkel kapcsolatban álló személyek” című hosszú listát tartalmazott, melyben 187 név szerepelt személyes adatokkal.

Végül idézhetjük a BM ORFK Bűnüldözési Osztály 1988-as jelentését „a nemi erkölcs elleni bűncselekmények alakulásáról és jellemzőiről, különös tekintettel a prostitúcióra” címmel,⁴² ahol a homoszexuális prostitúció megnövekedett arányai kapcsán utalnak a listák tovább-

⁴⁰ Például: „A Kálvin téri WC-ében tettenértem [XY személyes adatok] lakost, aki buzi társának hímveszőjét fogdosta. [XY] szerepel a homoszexuális nyilvántartásban, rendőr volt, büntetett előéletű, nevezett személy kikérdezését szükségesnek tartom. Társa: [YZ személyes adatok] lakos, aki a Pestkörnyéki vendéglátónál dolgozik. Nevezett személy ellenőrzésre szorul, hogy szerepel-e a nyilvántartóban, kikérdezése folyamatban van”

⁴¹ Itt például a következő megjegyzések szerepeltek: „Nevezett általam ismert »buzikurva«, aki zsarolja és lopja a homoszexuális személyeket”, vagy „Nevezett fogl. és lakás nélküli Budapestről kitiltott »buzikurva«. Nevezett is anyagiak ellenében fajtalankodik homoszexuális személyekkel.”

⁴² Szeretnék köszönetet mondani Tóth Eszter Zsófiának, aki évekkel ezelőtt felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

élésére: „A nyilvántartások, operatív adatok és egyéb információk alapján hazánkban az ismert homoszexuális személyek száma mintegy 50 ezerre becsülhető, ebből kb 40–45 ezer Budapesten él. Szembetűnő új jelenség a homoszexuális prostitúció intenzív növekedése, amely nagyságrendjében megközelíti a hagyományos prostitúciót” (MNL OL 1988:4).

A jelentést érdemes tovább is olvasni, mivel a homoszexuális emancipációs mozgalom 1988-as magyarországi születését tükrözi vissza, illetve annak kibontakozását vetíti előre a jól informált rendőri beszámoló:

„A homoszexuálisok mind gátlástalanabbul és rámenősebben, sokszor utcán történő leszólítással igyekeznek partnereket szerezni. Szexuális vágyaik kielégítése érdekében később sem riadnak vissza a nyílt erőszaktól, amit a természet elleni erőszakos fajtalanság miatt kezdeményezett eljárások emelkedő száma is mutat. Ennek előzménye feltehetően abban kereshető, hogy az eddig zárt körben, szűk partnerkapcsolatok között beállítottóságát titkoló és ezért sajtóságosan kiszolgáltatott homoszexuálisok egy rétege – főleg az újabb, fiatalabb generáció – nyíltan beismeri hajlamait, a heteroszexuális kapcsolatokkal azonos elismertségre és elfogadottságra törekszik” (MNL OL 1988:4).

Ez a társadalmi „elismertségre és elfogadottságra” törekvő mozgalom, amely a Magyar Homoszexuálisok „Homeros-Lambda” Országos Egyesületének 1988-as megalakulásával indult, a kezdetektől fogva a lehető leghatározottabban képviselte a homoszexuális listázást lehetővé tevő diszkriminatív jogi környezet és jogalkalmazói gyakorlatok megváltoztatásának fontosságát. Az első magyar homoszexuális szervezet megalakulására így emlékezett vissza az egyesület egykori elnöke, Romsauer Lajos:

„A Homeros megalakulása akkora esemény volt, hogy összehívták a Minisztertanácsot, és a legfelsőbb szinten tanácskoztak a bejegyzésről. Hozzám többször kiszállt a rendőrség és jó párszor behívtak kihallgatásra. Az érdekelte őket elsősorban, hogy politizálunk-e és milyen kapcsolataink vannak. Nagyon zokon vették, amikor azt mondtam, hogy támogatjuk a pártot, hiszen a soraiban, sőt a veze-

tői között is vannak homoszexuálisok. 1987 októberében adtuk be a cégbíróság útmutatása alapján elkészített alapszabály-tervezetet. Érdekes módon a beadványunk elveszett, és nem találták meg egészen addig, amíg Csehák Judit nem lett az egészségügyi miniszter. Hozzá fordultunk, és akkor hirtelen megtalálták az elveszett aktát. Végül is engedélyezték. [...] Azután is többször behívtak. Akkor már nem az volt a kérdés, hogy mit akar az egyesület, hanem fényképalbumokat mutogattak, és arról faggattak, hogy ismerem-e őket. Azt is tudni akarták, hogy kik a meleg politikusok. [...] Ha a melegek sérelmére büntettet követtek el, akkor is „bevontak” a nyomozásba. Biztattak, hogy nyissam ki a fületem, hátha valahol elhangzik használható információ. Azt szeretnék volna tudni, hogy prominens személyiségek közül van-e tagunk, kire van befolyásunk, és akarunk-e politizálni. Volt egy erkölcsrendész hadnagy, akinek az volt a dolga, hogy minket figyeljen, és épüljön be a sorainkba. Ez nem volt titok, a rendőrségen közölték, hogy ő a beépített ember, de nyilván volt olyan is, akiről nem tudtam.” (Láner 2002:14).

Rögtön a megalakulás utáni évben a Homeros vezetői felháborodott levélben fordultak Straub F. Brunóhoz, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Elnökéhez az egyesületet, illetve elsősorban annak Kertész utcai klubját – a Lokált – ért sorozatos rendőri zaklatások miatt. E panaszevélben arra hivatkoztak, hogy immár jogi személyként számítnak a legfőbb közjogi méltóság segítségére: „Tekintettel arra, hogy jelen esetben a Magyar Népköztársaság egyik jogi személye ellen követnek el hivatalos szervek sorozatos törvénytelenességeket – más jogintézmény hiányában – Önhöz, mint az ország legfőbb közjogi testületének vezetőjéhez fordulunk” (MNL OL 1989).⁴³

A mozgalom megerősödésének következő fontos állomásai között említhető a Lambda Budapest Baráti Társaság 1989-es informális megalakulása és a Mások meleg kulturális és politikai folyóirat rendszeres és hivatalos megjelenése 1991-től; a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért 1994-es, a Háttér Társaság a Homoszexuálisokért szervezetek

⁴³ E levél további részleteit az 1.3. számú függelékben közlöm.

1995-ös és a Labrisz Leszbikus Egyesület 1996-os létrehozása,⁴⁴ melyek közül a Háttér Társaság és a Labrisz Leszbikus Egyesület máig aktívan működik.

Összegzés

E fejezetben történeti bizonyítékokkal támasztottam alá állami használatra készült homoszexuális-listák létezését, melyek nyomai a 20. század elejétől kezdve követhetők Magyarországon. E listák közül részletesen is bemutatam egy különleges példát, mely a „Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása” tárgyban a – belügyminiszter és a honvédelmi miniszter közös rendeletével 1942 szeptemberében létrehozott – Államvédelmi Központ és a Honvédelmi Minisztérium között 1942 november és december folyamán lezajlott levelezés részét alkotta. Bár e levelezés a Horthy-korszakban zajlott, a homoszexualitás állami felügyeletének gyakorlata közel sem kizárólag e politikai rezsim sajátossága volt: a homoszexuálisok „listázásának” nyomai már évtizedekkel korábbról is fellelhetők és e gyakorlat majd az államszocialista időszakban is jól követhetően tovább élt, például a homoszexualitásuk alapján beszerezett besúgók adatainak nyilvántartásával. Vagyis elmondható, hogy a homoszexualitás állami felügyeletének 20. századi vizsgálatával olyan, akár több politikai rendszeren is átívelő sajátosságok és összefüggések tárhatók fel, melyek hozzájárulhatnak a közép-kelet-európai – és esetünkben különösen a magyarországi – szexualitástörténetek jobb megértéséhez.

A korábban tapasztalt kiterjedt állami figyelem a 21. század elejére ugyan lankadni látszik, a korábbi történelmi korszakok olyan gyakorlatai, mint az itt ismertetett homoszexuális-listázás azonban arra intenek, hogy az intim szféra állami felügyelete, illetve a magánéletbe való állami avatkozás módzatai többféle, egymástól eltérő politikai rendszer sajátja lehet, amiről, úgy tűnik, nehezen szoktathatók le a társadalmi rend különféle őrzői.

⁴⁴ A Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért szervezet hivatalos bejegyzésére végül nem kerülhetett sor. A Labrisz Leszbikus Egyesületet hivatalosan csak 1999-ben jegyezték be, de a Labrisz közössége már évekkel korábban működött.

2.

Nemiszerep-áthágások és homoszexualitás-reprezentációk a 20. század első felének magyar sajtójában⁴⁵

E fejezetben Az *Est* című napilapban 1910 és 1939 között megjelent nemiszerepáthágás- és homoszexualitás-reprezentációkat tekintem át azzal a céllal, hogy a vizsgált médiareprezentációk segítségével (legalább részleges) képet alkothassunk a nemiszerep-áthágásokkal és homoszexualitással kapcsolatos társadalmi vélekedésekről, melyek az adott időszakot jellemezték. Előljáróban hangsúlyozni szeretném, hogy e fejezet, mely a vizsgálni kívánt médiareprezentációknak egyes tematikailag meghatározott részterületeire fókuszál, a teljes anyag tartalmi gazdagságának csupán felvillantására képes.

Az anyaggyűjtés során Az *Est* huszonegy évfolyamának 8861 lapszámát tekintettük át. A munkát főként az Országos Széchényi Könyvtárban folytattuk, a sérült példányokat az ELTE Egyetemi Könyvtárban és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban tanulmányoztuk. Időközben Az *Est* elérhetővé vált digitális formában is, igaz egyelőre az első négy évfolyam nélkül és korlátozott keresetlőséggel.⁴⁶

⁴⁵ Ez a fejezet több korábban megjelent tanulmány anyagára épül (Takács – Csiszár 2014, 2015, 2017).

⁴⁶ Lásd: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/AzEst/> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30). – E digitális adatbázis használata során rábukkantunk több olyan témánkba vágó cikkre, melyeket az eredeti példányok könyvtári áttekintésekor nem találtunk meg; ugyanakkor az adatbázis keresője több releváns cikket nem mutatott meg, melyeket a személyes áttekintés során kiválasztottunk. Ezek alapján az eredeti lapszá-

Az áttekintés során összesen 536 cikket találtunk, melyben női és férfiszerepek olyan megnyilvánulási formáiról esett szó, melyek az adott időszakban és társadalmi környezetben szokatlanként, normabontóként tűnhettek föl. A következőkben először azt a 92 cikket vizsgálom meg közelebbről, melyek a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásához, illetve megváltoztatásához köthető nemiszerep-áthágásokkal foglalkoztak; majd a kifejezetten a homoszexualitás témaköréhez kapcsolható 138 cikkből arra a 43-ra koncentrálok, melyekben homoszexualitással kapcsolatos magyarországi bűnügyekről esett szó.

Az Est mint forrás

Vizsgálataink során többek között a média valóság-meghatározó, illetve információrendszerrel hatáskörre koncentrált tömegkommunikációs elméletek (McQuail 2010), illetve a témakultivációs elmélet (*agenda-setting theory*) eredményeire támaszkodhatunk, melyek alapján a média és a közbeszéd (*public discourse*) témaválasztásai között szoros és kölcsönös kapcsolat tételezhető (McComb – Shaw 1972; Dearing – Rogers 1992). Emellett felidézhetjük Leo Löwenthal megfontolásait, aki az irodalom, a populáris kultúra és a társadalom viszonyával foglalkozó munkájában a kulturális tömegtermelést a tömeg szociálpszichológiai szerkezetére utaló sajátosságként értelmezi, melyek termékeit – éppen jelentős hatásuk miatt – „a diagnózis eszközeként” használva tapasztalatokat szerezhetünk „az emberek nagy tömegében uralkodó tipikus magatartásmódokról, vallásos nézetekről, előítéletekről és vágyakról” (1973:8). Megközelítése szerint a társadalomelmélet és a társadalomtörténet területén az adott kultúra történetiségének ébredéséhez járulhat hozzá a tömegkultúra részét alkotó sajtótermékek vizsgálata, melyek fennmaradása többek között annak az újságírói felismerésnek köszönhető, hogy – Robert E. Park kifejezésével élve – „az átlagember szívesebben szórakozik, mint tanul” (Löwenthal 1973: 39). Löwenthal történeti előzményekre is visszautal: például egy

mok könyvtári áttekintésének és a digitális adatbázis használatának ötvözése tűnhet a legtöbb találathoz vezető optimális keresési módszernek.

„újságírodalom” alcímű recenzió a *The Edinburgh Review* című irodalmi és politikai szemlében már 1837-ben arra hívta föl a figyelmet, hogy „az egyetlen, minden korszakra nézve közös mérce [...] a nagy tömegek számára készült írások és a lakóházak stílusában keresendő”; továbbá „[a]zzal a feltétellel, hogy a sajtó szabad és termékei olcsók, minden korban az újságok a kor legjobb fokmérői a lakosság nagy többsége tényleges morális és szellemi állapotának” (Löwenthal 1973: 79-80). Ugyanakkor felidézi Tocqueville pesszimista jóslatát is a demokratikus korok irodalmi jellemzőiről (melyekben többek között a modern bulvársajtó sajátosságaira ismerhetünk), ahol a szerzők célja sokkal inkább a megdöbbenés és a szenvedélyek felkorbácsolása lesz, mint az ízléses tetészesaratás⁴⁷ – ezzel mintegy megelőlegezve számukra a tömegkultúraipar elsősorban üzleti érdekek által vezérelt árutermelőinek pozícióját (Löwenthal 1973: 86-87).

Szűkebb témaválasztásunk – a nemiszerep-áthágások vizsgálata – kapcsán utalnunk kell arra, hogy Lazarsfeld és Merton (2004) már az 1940-es években felhívta a figyelmet a tömegkommunikációs eszközöknek a társadalmi normák megerősítését szolgáló funkciójára, mely a normáktól való eltérések feltárása révén érvényesülhet. Az *Est* népszerűségének egyik fontos összetevője éppen abból a már Lazarsfeldék által is hangsúlyozott jellemzőből fakadt, hogy hatékonyan tudták kiaknázni a többségitől eltérő magatartásformák bemutatásában rejlő lehetőségeket. Azaz: az olvasóközönség tájékoztatását és szórakoztatását egyaránt szem előtt tartva jól tudták adagolni a feszültséget, mely ezen elhajlások fogadtatásának – az egyéni szintű eltéréssel (*privately tolerable*) és a nyilvános tudomásulvétellel (*publicly acknowledgeable*; Lazarsfeld – Merton 2004: 234) leírható – különböző szintjeihez kapcsolódó társadalmi terek szimbolikus áthidalásából vagy összenyitásából adódott.

Az *Est*, mely 1910. április 16. és 1939. november 17. között jelent meg, a korszak egyik legolvasottabb napilapjaként megfelelő forrásnak tűnt médiareprezentációs vizsgálatunkhoz. A magyar politikai sajtó gazdag és sokszínű palettájára fölkerülő különleges új színként, illetve a magyar sajtóélet csúcsaként is emlegetett lap kiemelkedő sikerrel

⁴⁷ Az angol fordítást idézve: „The object of authors will be to astonish rather than to please, and to stir the passions more than to charm the taste” (Tocqueville 1835:539).

indult: az 1910-es lapindító év végére elérte a napi nyolcvanezres átlagpéldányszámot (Buzinkay 2008); a tízes évek elején már napi háromszázezer, a világháború alatt pedig közel félmillió példányban fogyott (Lengyel 1963; Magyar 1979). Igaz, ez utóbbi számot úgy tudták megvalósítani, hogy vagonszám küldtek ingyenes példányokat a fronton harcolóknak (Riport 1935). Romsics Ignác a Horthy-korszak sajtótermékeinek áttekintése során megjegyzi, hogy a „rég nagy napilapok közül legnagyobb olvasottságnak továbbra is a délben megjelenő *Az Est* örvendett, amelyet 150 ezer példányban adtak el” (2002:213).⁴⁸ Vásárhelyi Miklós (2002) szerint pedig az 1939-es megszűnéséig *Az Est* érte el a magyar sajtó legnagyobb példányszámát.

Egy lapszám terjedelme békeidőben tizenhat, néha tíz-tizenkettő oldal, a vasárnapi számoké pedig jellemzően húsz oldal volt. A háború végén a papírhány négy oldalra szorította össze a lapot: ekkor azonban egy nap három különböző, folyamatosan frissített változat is megjelent.

Az Est sikerének összetevői közé tartozott, hogy mai szemmel is profi marketinget folytattak. Az első szám megjelenése előtt például a különböző visszaemlékezések szerint közel ötven-százezer koronát költöttek csak a tervezésre és reklámra (Pásztor 1935; Lengyel 1963): plakátok, szendvicsemberek, bélyegzővel összepecsételt felületek, többmillió példányszámban terített rölapok szították az előzetes várakozást (Riport 1935; Molnár 1935). Később, Pesten elsőként, hatalmas fényűságot állítottak föl az Oktogonon, majd folyamatos nyeménnyjátékokat indítottak. A sikerhez hozzájárult az alacsony ár is: a lap másfél skatulya gyufa vagy egy tojás árába került.⁴⁹ Népszerűségét többek között az egész országot lefedő terjesztési rendszerrel, részletes üzleti- és sportrovattal, rámenős riportereivel, valamint telefonon beszerzett friss híreivel érte el és tartotta fenn.

Az első évtizedben a lap sikeresen terjeszkedett: a világháborús inflációt, majd az azt követő forradalmi és ellenforradalmi eseményeket kihasználva Miklós Andor, az alapító főszerkesztő megszerezte a legnagyobb és legkorszerűbb nyomdát, az Athenaeumot, valamint a reggeli *Pesti Napló* és a késő délutáni *Magyarország* lapokat. Az alapító 1933-as halála után özvegye, Gombaszögi Frida vette át a lap vezeté-

⁴⁸ Ezt támasztja alá *Az Est*-ben megjelent példányszám-adat is (Riport 1935).

⁴⁹ Vö. *Az Est* 1923. január 27. 1. és 7., 1923. május 5. 1. és 4., 1923. június 20. 1. és 5.

sét, de a harmincas évek második felére már véget ért a lap aranykora – míg végül a „keresztény-nemzeti szempontból kifogásolható, baloldali ideológiájú és zsidó tulajdonban lévő” lapokhoz, például a *Huszadik Század*hoz, a *Századunk*hoz vagy a *Pesti Napló*hoz, hasonlóan áldozatul esett az 1938-39-es lapfelszámoló „racionalizálásnak” (Romsics 2002: 213).

Politikai orientációját tekintve az ország vezetéséhez igazodóan igazodó pályát kellett *Az Est*-nek is befutnia. A tízes években újságírójuk, Fényes László képviselőjelölti kampányát támogatták, míg Lukács László és Tisza István stílikjei ellen írtak filippikákat. A háború kitörésekor lelkesedtek, tömeges önkéntes jelentkezést szerveztek, 1918 szeptemberének végétől viszont már békét követeltek. A tanácsköztársaság kikiáltása után egy nappal kommunista újság lettek a májusi betiltásig – hogy a szeptember végi újrainduláskor elhatárolódjanak államosított maguktól, még a lapszámozást is újakezdve. A húszas évektől Horthy támogatói, az első interjút is ők közölhetik vele (Riport 1935); éltették a revíziós törekvéseket és Tiszát, kárhoztatták Károlyit. Sose kérdőjelezték meg a fennálló rendszereket, de mindig csipkedték a kormányt. Végig megmaradt viszont liberalizmusuk a jogegyenlőség hirdetésében, az antiszemita pogromok elítélésében. A jobboldal azonban nem felejtette el a tízes évek harciasabb hangvételét: a nyomda és a szerkesztőség szétverése, a szerkesztő megverése, állandó sajtótámadások, végül a lap megszüntetése mutatja ezt.

A kortársak által „bulvárlapnak” nevezett újságot Kosáry Domokos és Vásárhelyi Miklós „liberális bulvárnak” minősítette.⁵⁰ Ugyanakkor Buzinkay Géza szerint „[m]entalitását tekintve amerikaiainak nevezhető napilap volt, amelyet talán ezért általában bulvárlapnak neveznek, holott nem volt az, de élt a sajtó által elérhető üzleti lehetőségekkel, a szenzációkeltés fogásaival, és kiemelten fontosnak tartotta a hírdetéseket” (2016: 294); Vásárhelyi (2002) pedig egyenesen a magyar művelődéstörténet maradandó értékének nevezte. *Az Est* ugyan beszo-

⁵⁰ „*Az Est* című boulevard lap”: Surányi József 1911. május 19-én megjelenő nyilatkozatát idézi Lengyel (1963: 76); „bulvárlap”: 1910-es véleményét idézi Mórincz (1935: 4) és Magyar (1979: 23); az OSZK kéziratok katalógusában Kosáry jellemezte a háború előtti lapokat, Lakatos Éva szóbeli közlése szerint. Vásárhelyi kevésbé frappánsan külön használta bulvár és liberális jelzőket (Vásárhelyi 1982: V).

rolható a bulvárlapok közé, ám azok igényes, irodalmi válfaját képviselte, ahol szakmájukhoz értő és igényesen fogalmazó újságírók dolgozták föl a bulvártémákat is. A riporterek között találjuk Kéri Pált, Fényes Lászlót, Tarján Vilmost, Molnár Ferencet, Pásztor Árpádot és Heltai Jenőt. De a rendszeresen publikáló munkatársak között neves írók és költők is helyet kaptak, köztük Ady Endre, Ambrus Zoltán, Babits Mihály, Bródy Sándor, Csáth Géza, Gárdonyi Géza, Jókai Mór, Kaffka Margit, Karinthy Frigyes, Kiss József, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Mikszáth Kálmán, Móricz Zsigmond, Szabó Lőrinc, Szép Ernő, Szomory Dezső és Tóth Árpád. Emellett a lap külső megjelenése is változatos és igényes volt: már az indulás évében riportrajzokat, később fényképeket közöltek. Az *Est* jellegzetes betűfejlécét Falus Erikkal, az egyik legfelkapottabb tipográfussal készítették el (Lengyel 1963); betűtípusaik sikerét mutatja, hogy még évtizedekig közhasználatban maradtak.

A lap újságírógárdáját alapvetően férfiak alkották. Amikor 1935-ös jubileumi mellékletének vezércikkében Az *Est* végigtekintett negyedszázados tevékenységén, 34 korábbi alkotóját tartotta érdemesnek megnevezni, akik között egy nő sem akadt (*Riport* 1935). Egyetlen nevesebb újságírónőjük báró Doblhoff Lily, született Ibrányi Erzsébet (1897–1973), 1931-től dolgozott Az *Est*-lapoknak: társadalmi státusza segítségével közelített meg államfőket, s külföldi utazásairól beszámolókat készített. Rajta kívül még egy asszony töltött be jelentős szerepet a lap életében – tulajdonosként. Miután 1933. december 2-án az alapító, Miklós Andor szívbetegeiben elhalálozott, özvegye, Gombaszögi Frida örökölte a részvényeket. 1934. november 18-án iktatták be Az *Est*-konzern elnökének. A lapszerkesztésben azonban nem vett részt – igaz, ezt a nők akkori társadalmi helyzete mellett az antiszemita légkör s hamarosan az árszénázás is indokolta.

A lapot tehát szinte kizárólag férfiak írták és készítették, s ez viszusztukrözöködött a nők, illetve a „női témák” ábrázolásában is. Némi kárörömmel számoltak be például 1913-ban a szüfrassetmozgalom angliai irodája bútorzatának összetöréséről és felgyújtásáról, majd 1914-ben azt a „nemzetgazdasági pusztítást” tárgyalták, „a mit a suffragettek harca a nők választójogáért végez”.⁵¹ A nők tudományos előreju-

⁵¹ A suffragettek csínyje. Az *Est* 1913. október 26. 9.; Mibe kerül Angliának a suffra-

tását azonban mindig támogatták: így már 1912-ben írtak a nők egyetemi tanárrá való kinevezésének igényéről, 1939-ben pedig hosszú riportot közöltek „Dr. Kokas Eszter, az első egyetemi orvos magántanár nyilatkozata feltűnő pályafutásáról és tudományos céljairól” címmel.⁵² Ugyanakkor csodabogárként tekintettek a szinte kizárólag külföldön színre lépő női politikusokra, bírókra, tanácsnokokra – leginkább ruházatukkal kapcsolatos kérdésekre összpontosítva.⁵³

Kuriózumként számoltak be a magányos női utazókról, a háborúban fegyverrel küzdő vagy férfias foglalkozást áhító asszonyokról.⁵⁴ 1933-ban hosszas olvasói vitát robbantottak ki a női nadrágviseletéről,⁵⁵ 1934-ben a házasság nélküli életformát választó „nőlegényekről”, illetve „a független nő házasságának problémájáról”,⁵⁶ 1936-ban pedig Szép Ernő *Szívdobogás* című drámája kapcsán arról kezdtek anketot, hogy mennyire elfogadható álláspont, hogy a nőknek „az asszonyiság, az anyaság, a családi tűzhely a fő életcélja, nem pedig a munka, a férfival való verseny”.⁵⁷

gettek harca? Az *Est* 1914. március 28. 5. – Az *Est*-ből vett idézetek az eredeti írásmód szerint szerepelnek.

⁵² Nem lesz női egyetemi tanár. Az *Est* 1912. május 8. 3.; „A nő éppen úgy érvényesülhet a tudományos pályán, mint a férfi” – Dr. Kokas Eszter. – Az *Est* 1939. január 6. 6.

⁵³ Lásd pl.: Lady Astor az angol alsóházban. Az *Est* 1919. december 20. 5.; Az angol nőképviselek nem akarnak kalapban szónokolni. Az *Est* 1924. január 18. 4.; Viselhet-e a nő tanácsos kakastollas kalapot? Az *Est* 1929. június 15. 10.

⁵⁴ Lásd pl.: Az asszonykáplár – Az *Est* 1914. október 31. 6.; Beszélgetés a világutazó Stinnes Klárával – Az *Est* 1927. május 31. 4.; Női lovasrendőr akar lenni egy budapesti úriasszony – Az *Est* 1935. március 13. 13.; 18 török leány detektív lett – Az *Est* 1935. augusztus 14. 9.; az Asszonyhadserg c. cikkből pedig arról értesülhetünk, hogy a „női baka nem újdonság Oroszországban... A vallástalan, szabaderkölcű, gyermektelen életű orosz nőt valamilyen fegyvelmezett élet keretei közé kellett szorítani” – Az *Est* 1935. november 22. 1.

⁵⁵ E témához kapcsolódott például a „Szakállt a férfiaknak, hogy különbözzenek a nadrágos nőktől” című hír: „Dr. Ivor Griffith filadelfiai természettudós egy előadásában kijelentette, hogy miután a nők áttértek a nadrágviseletre, a férfiak kénytelenek lesznek a szakállnövesztés divatját feleleveníteni a férfiaság utolsó jelképéül” – Az *Est* 1933. április 25. 12.

⁵⁶ Feleség vagy nőlegény? Az *Est* 1934. július 28. 15.

⁵⁷ Özönlenek a válaszok a „Nő akarok lenni” monológra. Az *Est* 1936. április 15. 7.; E vita részeként írták például az egyik olvasói levélben a következőt: „tagadhatat-

Variációk nemiszerep-áthágásokra

A nemiszerep-áthágások kategóriáján belül először azzal a kilencvenkét cikkel foglalkozom, melyek témái a nemi jellegzetességek részleges és/vagy teljes, illetve átmeneti és/vagy tartós megváltozásához, illetve megváltoztatásához kötődtek. E cikkeket tematikus vizsgálatuk alapján négy fő csoportba soroltam be. Az első csoportba kerültek azok a cikkek, melyek olyan esetekről számoltak be, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve jellemző elfoglaltságával járt az elmaszkírozás: amolyan foglalkozási ártalomként. A második csoportot a tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások alkották. A harmadik csoportba kerültek az átöltözőkről, a negyedikbe pedig a nemváltoztatókról szóló cikkek.

Kiindulópontként fontos megjegyezni, hogy *Az Est* itt vizsgált médiareprezentációi egy alapvetően kétneműként elgondolt – és elgondolható – világot tükröztek, ahol a nemek közötti átmenetek, a harmadik vagy többedik nem(ek) létezésének kérdései csak igen korlátozott mértékben merülhettek föl. De talán éppen ezért tarthattak fokozott érdeklődésre számot a nemiszerep-áthágások különböző formáiról szóló beszámolók.

Ebben az – alapállapotként átmenetek nélkülinek és jól megkülönböztethető módon kétneműnek tételezett – világban sokáig a normabontó állapotok és szerepek leírására szolgáló terminológiai eszköztár sem állt rendelkezésre. A – születéskori nem orvosi beavatkozások által meg- illetve visszaváltoztatására vonatkozó⁵⁸ – transzszexualizmus

lán, hogy korunk egyik legnagyobb problémája a kenyérkereső nők térhódítása” (április 16. 7.). Az ankétot végül Szép Ernő hozzászólása zárta le, aki azt hangsúlyozta, hogy a „Szerző könyörgöm nem haragszik a divatos nőre, úgy értem, arra a divatosra, aki sportol, aki cigarettázik, pláne aki dolgozik, akármilyen férfimunkát ambicionál” (április 22. 14.).

⁵⁸ A saját nem megváltoztatása (angolul: *sex change* vagy *gender change*) kifejezés használata egy, a születéskori nem elsődlegességét hangsúlyozó, külső nézőpontot sugallhat. Ez a megközelítés azonban problematikus lehet az érintettek szempontjából, akik számára születéskori nemük megváltoztatásának útja inkább az általuk valóban sajátjuknak érzett nembe való visszahelyeződés (*gender-reassignment*) folyamatként értelmeződhet.

fogalma például csak a 20. század második felében kezdett valamelyest ismertté válni, míg magát a szót a német Magnus Hirschfeld már az 1920 években megalkotta az eredetileg lelki transzszexualizmusként [*seelischen Transsexualismus*] feltűnő kifejezés részeként, mely egyfajta nemi megfordítottságra utalt (Hirschfeld: 1923). „*Transzvesztiták*” című munkájában a hermafroditákat, a homoszexuálisokat és a transzvesztitákat az általa közbülső szexuális viselkedésnek nevezett magatartásformák altípusai megtestesítőjeként (*sexual intermediaries*) mutatta be (Hirschfeld 1910). A transzvesztiták csoportja itt magában foglalta a fetisizmus különleges fajtájának hódoló, saját nemüktől eltérő külső jellegzetességeket – ruhát, hajviseletet – átmenetileg felöltő átöltözőket éppúgy, mint a magukat tartósan a születéskori nemüktől eltérő módon azonosítókat; vagyis úgy tűnik, Hirschfeldnél eredetileg a transzvesztita gyűjtőfogalom keretein belül jelentek meg azok, akiket ma transzneműeknek és/vagy transzszexuálisoknak nevezhetnénk.

A „*transzszexuális jelenség*” (Benjamin: 1966) fogalmi elkülönítése – többek között a transzvesztizmustól – csak az 1950-es és 1960-es években ment végbe: ebben nagy szerepet játszott a német származású, New Yorkban praktizáló endokrinológus, Harry Benjamin munkássága, melynek révén a transzszexuálisok sajátos problémái orvosi és tudományos közüggé válhattak (Benjamin 1953). Benjamin hívta föl többek között arra is a figyelmet, hogy az emberek nemi hovatartozásának meghatározása közel sem olyan egyértelmű, mint korábban gondolták, hiszen a nem értelmezésének egyszerre több különféle aspektusa különböztethető meg. Azaz: a nem meghatározása történhet többek között genetikailag kromoszóma vizsgálatával, anatómiailag a nemi szervek vizsgálata alapján, hormonálisan, a petesejt- vagy a spermatermeléstől függően az ivarmirigyek működése szerint, valamint jogi, pszichológiai és társadalmi alapon, attól függően, hogy az adott társadalomban milyen elvárások és előírások működnek, illetve a személyt milyen neműnek nevelték és milyen neműnek érzi magát (Meyerowitz 2002). S persze egyáltalán nem biztos, hogy mindezek az aspektusok harmonizálnak egymással.

A vizsgált cikkek terminológiai eszköztárából hiányoztak a huszadik század első harmadának Magyarországon vélhetően még csak nagyon szűk körben vagy egyáltalán nem ismert transzvesztita és transzse-

xuális szavak.⁵⁹ Ugyanakkor többek között a *hermafrodita*, a *fiúleány*, a *legény-leány* a *férfiasszony*, a *leányférfi*, a *leány-vőlegény*, a *nőimitátor* kifejezések tűntek föl különböző szöveggörnyezetekben.

Foglalkozási ártalom

A legtöbb esetben, ahol a bemutatott személyek munkájával, illetve jellemző elfoglaltságával járt az elmaszkírozás, ez a tudatos megtévesztés eszközeként jelent meg: jellemzően női ruhába öltözött férfi bűnelkövetőkről szoltak ezek a hírek, akik így próbáltak potenciális áldozataik közelébe férközni.⁶⁰

Egy 1923-as chicagói esetről szolt például az „Amikor a gyilkos nő férfité válik” című cikk, melyben egy gyilkosság vádlottja feltárta, hogy eleinte csak munkahely-találási kényszerűségből öltözött nőnek:

„Chicagóban történt a következő furcsa eset: Egy jómódú és igen tekintélyes chicagói kereskedő este 10 óra felé feleségével egy vendéglőből hazament és éppen abban a pillanatban, amikor a lakásuk kapuja elé értek, ijedten megtorpant. A kapu mélyedéséből ugyanis egy elegánsan öltözött nő bukkant ki, aki először gúnyosan rámosolygott az ijedten levegő után kapkodó férfir, azután revolvert rántott elő és kétszer a férfir lött. A kereskedő felesége sikoltozni kezdett s erre a járókelők a rendőrök segítségével sietve elfogták a merénylező nőt, aki nem is nagyon védekezett. A rendőrségi vizsgálat során azután a rendőrtisztviselők legnagyobb meglepetésére kiderült, hogy a merénylező nő – tulajdonképpen férfir, aki évek óta

⁵⁹ A „transzvesztiták” kifejezést csupán egyszer használták a vizsgált cikkekben: a berlini tudósító tollából „férfivoltukban magukat szerencsétlennek érző transzvesztiták” szöveggörnyezetben Ráskay László „Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt” című írásában (Az Est 1931. március 12. 7.).

⁶⁰ Amikor a gyilkos nő férfité válik. Az Est 1923. december 14. 7.; Két híres csikagói bandita. Az Est 1929. február 21. 5.; A düsseldorfi tömeggyilkos női ruhában garázdálkodik. Öreg asszonynak öltözve szoltja meg áldozatait. Az Est 1929. november 20. 6. Nőiruhás rabló rejtélyes támadása Rákospalotán. Az Est 1937. szeptember 17. 8.

női ruhában jár. A tettes kihallgatása során beismerte, hogy bár testileg minden kétséget kizáróan férfir, lelkileg teljesen effeminált, elpuhult és a női tulajdonságokkal rendelkező egyén, aki bosszúból ölte meg a kereskedőt, mert az őt megsértette. A tettes, akiről kiderült, hogy Frederic Thomsonnak hívják, élete történetét röviden a következőkben foglalta össze: Tizenöt éves voltam, amikor Chicagóba kerültem. Munka nélkül ténferegtem az uccákon, reményem sem volt rá, hogy az akkori nagy munkahiányban kereset-hoz jussak. Egyetlen foglalkozási ág volt, amelyben nagyobb-arányú kereslet nyilvánult és ez a pincérnő, illetve a bárleány mestersege. Így kénytelenségből öltöztem fel nőnek és kerestem nőruhában a kenyeremet. Pár hónap múlva a vendéglő egyik állandó látogatója, Francis Garrick megkérte a kezemet. Nem tudom, milyen ördögi ösztön dolgozott bennem, de a körülállók füle hallatára igent mondtam és attól a perctől fogva nem volt visszatérés”.⁶¹

Férfiruhába öltözött női bűnelkövetők közül azonban csak a Pipás Pistáról szoló beszámolókat olvashattunk: a róla szoló hírek viszont viszonylag nagy terjedelemben és összesen majdnem húsz alkalommal jelentek meg az 1932. júliusban megkezdett gyilkossági nyomozástól az 1933-as bírósági tárgyaláson és halálos ítéleten át az 1934. januári kormányzói kegyelem megadásáig.⁶² A két gyilkosság elkövetésével megvádolt Pipás Pista háttéréről⁶³ a következőket adta közzé először Az Est 1932-ben:

⁶¹ Az Est 1923. december 14. 7.

⁶² Pipás Pista halálbüntetését életfogytiglani fegyházra változtatták – Az Est 1934. jan. 3. 16.

⁶³ Pipás Pista életének valós mozzanatait nehéz rekonstruálni. Az erre tett kísérletek közé tartozik például Veszélka Attila „Pipás Pista, az átokházi tanyavilág hőhéra” című 2006-os könyve, mely Szabó László (1968) „Pipás Pista, a tanyavilág hőhéra” című írására építve leginkább szenzációs bűnügyet lát a történetekben. Szintén Pipás Pistával foglalkozik Bezsenyi Tamás tanulmánya (2015), ahol a források között megjelennek a Csongrád Megyei Levéltárban őrzött eredeti peranyagok is. Az egyik legutóbbi próbálkozás szerzője Bubryák István (2013), aki Ember Judit „Pipás Pista és társai” című 1983-as dokumentumfilmjének szerkesztőjeként a bér-gyilkos-motívum hangsúlyozása helyett – Ember Judit (2003) eredeti megközelítését követve – a nők korabeli gazdasági és társadalmi önállósodási kísérleteit látja e történetek fő mozgatórugójának.

„Ez a parasztság most 42 éves. Törvényes neve Rieger Pálné, született Földi Viktória. Apja igen jó módú gazdálkodó volt, ő is jól ment férjhez Rieger Pálhoz. Eleinte jól ment a sorsuk. Négy gyermekük született, Rieger hétévi házasság után meghalt, felesége a legnagyobb nyomorba jutott. Hogy négy gyermekét felnevelje, sorra járta a tanyákat, munkát keresett, abban az időben azonban nem szívesen látták a női munkaerőt. Riegernek pedig mindenképpen pénz kellett gyermekei ellátására – és így merült fel az ötlete, hogy férjruhát vesz. Így munkához is jutott. Markáns, férfias vonásai voltak. [...] A férjruha soha többé nem került le róla”.⁶⁴

Két nap múlva azonban már 50 év körüli elvált asszonyként utaltak rá, miután előkerítették volt férjét is, aki „most 72 éves, [és] özvegyen vette el”.⁶⁵ Az újságíró Pipás Pistát úgy mutatta be, mint akit környezetében megbízható munkásként illetve „mindig férjruhában járó jó munkásasszonyként”, a vásárok egyik „legrettegettebb kupeczeként”, „jó ivóként” ismertek, akitől féltek, de ugyanakkor szerették – azzal együtt vagy annak ellenére, hogy „a tanya népe szerint vadházasságban is élt egy szolgálóval”.⁶⁶ A cikkben megkonstruált történet szerint Pipás Pista – aki fiatalon ment férjhez egy nála 20-30 évvel idősebb özvegyemberhez, majd tőle különválva férjruhásan immár önálló életet kezdett – amolyan rendteremtő szerepet vállalt, amikor kezébe vette az asszonyverő, iszákos férjek sorsát. E narratívához illeszkedett a cikk egyik zárómondata: „Rossz ember volt mind a kettő, bántotta a családot. Nem kár értük – mondja keményen, maga elé tekintve az ezerráncú, férfiastekintetű Földi Viktória”.⁶⁷ Az 1933. januári bírósági tárgyaláson külön hangsúlyt kapott, hogy „ebben a bűnügyben semmiféle szexuális háttérrel keresni nem lehet”: a védő érvelésével szemben az orvos-szakértők ugyanis megállapították, hogy „Pipás Pista egyáltalán nem beteges hajlamokkal gyilkolt... A vádlott nagyon emberi érvvel magyarázta meg, miért járt

⁶⁴ Miért lett férfi Pipás Pista és hogyan követett el két gyilkosságot – Az Est 1932. július 29. 6.

⁶⁵ Dessewffy Tivadar: Pipás Pista furcsa bűnös élete. Beszélgetés a férjruhás gyilkos özvegyasszony – férjével. – Az Est 1932. július 31. 7.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

férjruhában. Azért, mert erős tagbaszakadt asszony volt, bírta a munkát és a férfi munkájáért nagyobb bért fizettek, mint az asszony munkájáért. Beteges gerjedelmét előcibálni és a bűncselekménnyel összefüggésbe hozni hiábavaló fáradság”.⁶⁸ Az Est beszámolóiból kibontakozó Pipás Pista narratívában tehát a férfivé öltözés döntő módon a megélhetés biztosításának – a társadalmi mikro- és makrokörnyezet által egyaránt elfogadhatóként ábrázolt – eszközként jelent meg, ami ugyanakkor hozzájárulhatott a nőihez képest szabadabbnak és önállóbban élhetőbbnek lefestett férfitét további, a lapban azonban kevésbé részletezett, mozzanatainak elsajátításához is.

A bűnelkövetők ábrázolása mellett szintén előfordultak a foglalkozás-specifikus átöltözések ártatlanabb megnyilvánulásai. Például beszámoltak egy gyanús kinézetű nőről, aki a szombathelyi vasútállomáson egy rendőri igazoltatás során „bevallotta, hogy voltaképpen férfi [...] jóslásból tartotta fenn magát és azért öltözött női ruhába, mert a férfinézők nincsenek divatban”.⁶⁹ Továbbá megjelentek a szórakoztatóipar által foglalkoztatott főállású nőimitátorok: Lehoczky Sándort, azaz „Tacianu”-t 1938-as halálakor például a hazai és külföldi nagy varieték híres artistájaként méltatták, aki az egész világot bejárva sok pénzt keresett. További pozitívumként azt is megtudhattuk róla, hogy háromemeletes háza volt Budapesten és „[s]okat segített nyomorgó kollégáin”.⁷⁰

E kategória speciális aleleteiként említhetők a hadifogoly-színházakról szóló beszámolók. 1918-ban „A »Vengerkák« hadifogoly előadása Krasznajarszkban” című rövidhír a következőkről tájékoztattott: „Április 17-iki dátummal dr. Nógrádi Albert főhadnagy, a ki hadifogoly Krasznajarszkban, arról értesít bennünket, hogy a fogolytiszt színházban nagy sikerrel előadták a Vengerkák-at. A szereplők egytől-egyig kitűnőek, különösen a nők – a kiket szintén férfiak személyesítettek”.⁷¹ 1921-ben pedig „A hadifoglyok Csárdás-királynője” című szintén rövidhírben a hadifoglyok színházának a budapesti Városi Színházban tartott főpróbájáról számoltak be: „A hangulat egészen olyan, mint a forró es-

⁶⁸ Halálbüntetést kért Pipás Pistáékra a szegedi ügyész – Az Est 1933. január 13. 1–2.

⁶⁹ Nőnek adta ki magát, mert a férfinézők nincsenek divatban. Az Est 1927. május 29. 10.

⁷⁰ Meghalt Tacianu, a híres nőimitátor. Az Est 1938. február 15. 6.

⁷¹ Az Est 1918. július 17. 6.

teket megelőző főpróbákön. Sok kedvesség, sok tehetség feledtetni velünk a furcsa dekoltázsokat és szinte elfelejtjük, hogy az összes női szerepet férfiak játsszák.”⁷²

Említést érdemel, hogy a *Vengerkák* idézett 1918-as előadásában színész(nő)ként szerepelt az a Lengyel József, aki „A nagy börtön” című darabjában dolgozta föl a hadifogoly-táborban szerzett élményeit. A nagy börtön 1929-es Fővárosi Operettszínházbeli bemutatója kapcsán a *Színházi Élet* című magazin két cikket is közölt (Kálmán 1929; Lengyel 1929).⁷³ Lengyel József bátyja, Lengyel Menyhért, aki egyébként *Az Est* svájci tudósítójaként dolgozott az első világháború idején, így írt öccséről és a darabról visszaemlékezéseiben: „Jóindulatú fiú. Első világháborúban beviszik katonának. Kétségbeesésem. Telepátia látomásom, amikor éjszaka ágyam mellett áll: akkor fogták el s vitték fogságba Oroszországba. Ott a táborban fejlődött felre a nemi élete. Érdekes darabot írt erről, amit színpadra segítettem” (Lengyel 1987: 444).

A *Színházi Élet* 1920 és 1938 közötti számainak vizsgálata során Heltai Gyöngyi ugyanakkor arról számol be, hogy „[n]őies vagy magukat nőként identifikáló férfiakkal kapcsolatos cikket nem találtunk, nem parodisztikus célból női szerepet játszókról szólót is csak egyet, a *Lengyel Menyhért öccse: a krasznajarszki komika* címűt. Ebben azonban a hadifogolytáborban operettet játszó tisztek időleges nemcseréje nélkülöz minden erotikus konnotációt, e tevékenységük inkább az identitásörzés és a megtörhetetlen lelki erő bizonyítéka” (2008:240). A hadifogoly-színházakra jellemző „időleges nemcserék” erotikamentes megközelítésének némileg ellentmondhatnak a témakör magyar irodalmi művekben – például Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című „kollektív riportregényében” (1928),⁷⁴ illetve Kuncz Aladár *A fe-*

⁷² *Az Est* 1921. május 21. 6.

⁷³ Köszönet illeti Halász Tamást, az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Táncarchívuma igazgatóját, amiért a *Színházi Élet* e cikkeire felhívta a figyelmet. További érdekesség, hogy e darabban kapta meg Jávor Pál első igazán sikeres budapesti színházi szerepét: az előadásról szóló cikk közli a fiatal Oroszy Pál főhadnagyot alakító Jávor Pál fényképét is (Kálmán 1929).

⁷⁴ Lásd pl. a következő részletet: „Nem lehet ugyan mindent a színházra fogni, bár kétségtelen, hogy odahaza is az erotikum nagy felvonuló terepe a színház. Itt a színház robbantó szikrája négy év óta gyülemelő szexuális puskapor közé esett, és egyik nap-

keze kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból című regényében (1931) – megjelenő reprezentációi. Emellett a *Színházi Élet* című magazinban már 1918-tól⁷⁵ kezdve feltűntek a témával foglalkozó cikkek; az egyik 1932-es *Színházi Élet* lapszámban egy fénykép aláírásaként például a következő szerepelt: „Ez a szép táncosnő Saffano magyar és – férfi. A nőimitátort Seeman Sándornak hívják és Hódmezővásárhelyen született. Most Sztambulban szerepel sikerrel”;⁷⁶ Zsolt Béla pedig 1934-ben megjelent cikkében a városligeti „Világ csodái” igazi sztárjaként írt Editkéről, a nőimitátorról: „egy méter hetven centis sudár démon, baracksárga estélyiruhájában előnyösen mutatkoznak meg kíváncsitos idomaí” (Zsolt 1934:32). E hírekből arra lehet következtetni, hogy a hadifogoly-táborokon kívül is mutatkozott igény a „nemocserés” előadásokra, így hazatérésük után többen sikeresen folytathatták nőimitátor-karrierjüket.

Ismeretterjesztés

A tudományos eredményekről beszámoló, illetve a tudományos ismeretterjesztés témaköréhez kapcsolható írások között berlini, lipcsei, belgrádi, párizsi és New York-i hírekkel találkozhattunk, magyar vonatkozású írások viszont nem szerepeltek. Berlinből például 1912-ben a következőket jelentették:

„A berlini orvos-egyesületben csütörtökön este dr. Leppmann külföldi esetről számolt be. Egy 21 éves fiatalemberről esett szó, a kinek egyébként teljesen férfias növése mellett erősen kifejezett mel-

ről a másikkal felgyújtotta az érzékek forradalmát. Azután ezek a gyerekek, akik éppen hogy elérték a nemi érettség fokát, de még teljesen öntudatlanok, tájékozatlanok, ellenállhatatlanul hullanak bele az ifjúkori bűnök helyett az effajta kielégülésbe. A női parókák, műmellek, suhogó szoknyák, Conger parfümjé és púderje úgy hullottak a hosszú évek aszkézisével lefojtott emberi indulatok és természetes vágyak közé, mint a gyújtó szikra. Felrobbantak az etikai gátak tartályai, és ezerfelé repültek szét a szilánkjai...” (Markovits 1928 – Ötvenhetedik fejezet; <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=3941>)

⁷⁵ Lásd: Elek (1918: 28-29).

⁷⁶ *Színházi Élet* 1932: 13.54.

lei vannak s azokkal gyermekeket tud szoptatni. [...] Az előadó szerint az illető fiatal ember ama kevesek közé tartozik, a kiknek életfejlődéséről meg lehet állapítani a férfi és a nő közti átmenetet”.⁷⁷

Szintén berlini hír számolt be egy orvostól, aki tévesen állapította meg egy újszülött nemét, s akit e tévedése miatt az újszülött apja beperelt. A cikkben megszólaltatott orvosszakértők azonban megvédték kollégájukat – és egyúttal a mundér becsületét is:

„A nagyközönség [...] alkalmasint hahotával fogja fogadni ezt az orvosi tévedést. Nos, igaz, hogy a legtöbb esetben azonnal meg is lehet állapítani az újszülött nemét, de vannak esetek, amikor ez teljesen lehetetlenség. »Pseudohermaphroditismus«-nak nevezzük azt az állapotot, amikor az újszülöttre (ha csak a legalapabb vizsgálat alá nem veszik) rá lehet fogni, hogy akár az egyik, akár a másik nemhez tartozik. Dr. Brenner [a beperelt orvos] tehát egyáltalán nem követett el olyan orvosi hibát, amelyért meg róni lehetne.”⁷⁸

A nemek meghatározásának kérdéseivel foglalkozott az a könyv is, melynek 1913-as lipcsei megjelenését Az Estben is beharangozták: „Lipcseben Kammerer Pál bécsi biológus tollából könyv jelent meg, mely a növények, állatok, emberek nemének meghatározásáról és átörökléséről szól. [...] Kammerer megfigyelései alapján megállapítható, hogy kétségtelenül vannak hatások, melyek képesek a normális nemi viszonylatok eltolására, és biztosra vehető az is, hogy a csira fejlődési körülményei valamiféle összefüggésben vannak a nem későbbi meghatározásában.”⁷⁹ Ide kapcsolható az a nemi hovatartozás megváltoztatásának orvosi lehetőségeivel foglalkozó 1929-es cikk, melyben egy amerikai nő megoperálásáról írtak, „aki már majdnem teljesen férfi volt és megállapították, hogy a belső szekréciós mirigyek környékét daganat támadta meg: ez

⁷⁷ Férfi vagy nő? Az Est 1912. december 8. 4.

⁷⁸ Egy berlini orvos nem tudta az újszülöttről megállapítani – fiú-e vagy leány? Az Est 1926. február 12. 12.

⁷⁹ Fiú-e vagy lány. Az Est 1913. augusztus 2. 3.

okozta a változást”.⁸⁰ A cikk főszereplője „Dr. Oscar Riddle, a Carnegie Institution fejlődéskísérleti állomásának vezetője”, aki azt hangsúlyozta, hogy „patkányokat és salamandereket tetszés szerint tud hímből nősténnyé változtatni, de még nagyon messze van az az idő, amikor ezeket a kísérleteket az emberi szervezetre is ki lehet terjeszteni”.⁸¹

Az előbbiekhöz képest némileg könnyedebb hangvételű az „Aki pubifrizurát hord, bajuszt kap és megkopaszodik. Így ijesztgeti a nőket egy francia orvos” című 1925-ös párizsi jelentés, melyben egy dermatológus hívta föl a hölgyek figyelmét a rövid hajviselet állítólagos veszélyeire.⁸² Míg kifejezetten szennációhajhász módon, a következő címmel találták egy 1923-as belgrádi orvosi hírt: „Ikreket operáltak ki egy férfiből. Világcsoda Belgrádban. A »szülő apa« meghalt, az ikreket spirituszba tették”.⁸³ A cikkben idézett orvosi magyarázatból persze világosan kiderült, hogy valójában nem gyermeket szülő férfiről volt itt szó, hanem valami egészen másról: „Ebben az esetben magzat a magzatban jelenségével állunk szemben. Rankovics [a szóban forgó férfi] mint méhmagzat két más magzatot hordozott magában, amelyek különös anatómiai helyzetek folytán nem bírtak normálisan kifejlődni. Huszonkét évvel ezelőtt, Rankovics megszületése után a két csökevény magzat a hasüregben maradt és ott bizonyos fokig fejlődött”.⁸⁴

Egy 1936-os írás a hormonkezelésekben rejlő további lehetőségekre hívta föl a figyelmet, amikor beszámolt a párizsi Lélektani Társaság üléséről. Itt bemutatták Steinach professzor és magyar származású tanítványa, Heinrich Kun legújabb kutatási eredményeit: kiindulópontjuk szerint, ha „egy nősténypatkány nemi mirigyeit műtétrel eltávolították s helyükre a hím mirigyeit ültették át, akkor a nőstényen a hím összes tulajdonságai kifejlődtek. A két tudós legújabb kísérletei során kitűnt, hogy ezt a változást műtét nélkül is végre lehet hajtani, hormonok segítségével. Hormonnak nevezik azt a mirigyváladékot, amelyet a mirigy

⁸⁰ A nőből férfi lett. Operáció után visszakapta eredeti nemét – Az Est 1929 június 5. 13. Vélhetően ugyanerről az esetről számolt be egy 1937-es amerikai cikk is, melynek központi kérdése az volt, hogy „Megváltoztatható-e az emberek neme?” (Wickets 1937).

⁸¹ Ibid.

⁸² Az Est 1925. október 29. 10.

⁸³ Az Est 1923. november 3. 2.

⁸⁴ Az Est 1923. november 3. 2.

a vérpályába juttat. A nemi mirigy hormonja szabja meg a hím, vagy a nőstény sajátságokat”⁸⁵

Eugen Steinach (1861–1944), a bécsi Kísérleti Biológiai Intézet professzora, akit 1921 és 1938 között hat alkalommal jelöltek orvosi-biológiai Nobel-díjra, az ondóvezetékek részleges elkötésével – s mint később kiderült, placebo hatással – járó „Steinach-eljárás” bevezetéséről vált leginkább híressé, mely főként az idősödő férfitársaikat – köztük Freudot és William Butler Yeatset – nemi jellegük s egyúttal nemi életük megfiatalodásának ígéretével kecsegtették (Bullough 1994; Freeman – Bloom – McGuire 2001; Sengoopta 2003); emellett azzal is kísérletezett, hogy homoszexuális férfiakat kasztrálás révén „gyógyítson ki” homoszexualitásukból (Oosterhuis 1991b). Az *Est* hasábjain elsősorban Steinach fiatalító célú kezeléseiről – valamint a hasonló célokat majmokból nyert ivarmirigy-transzplantációs kísérletekkel elérni szándékozó, főként Franciaországban praktizáló Serge Voronoff tevékenységéről (Sengoopta 2003) – szóló hírekkel találkozhattunk.⁸⁶

E kategóriába soroltuk még a Pázmány Péter Tudományegyetem rektorává 1938-ban frissen megválasztott Verebely Tibor nyilatkozatait is. A sebészeti klinika „neves természetbölcselőként” bemutatott igazgatója így megoszthatta a „kromoszómák csodái” által megalapozott esszencialista véleményét arról, hogy nem áll távol az igazságtól a nézet, hogy a férfi és a nő két külön faj, így a „teljes női emancipációra való törekvés meddő igyekezet”;⁸⁷ valamint arról is, vajon mi a magyarázata, hogy az 1930-as évek sajtójának sportrovataiban feltűnő „hölgyek csak úgy férfivá változhatnak”.⁸⁸

⁸⁵ Hova tűnt a női lélek? – *Az Est* 1936. május 3. 4.

⁸⁶ Voronoff (1866–1951) „fajközi” ivarmirigy-transzplantációs gyakorlatával kapcsolatban felmerült az az elképzelés is, hogy a majmokból nyert szövetek emberekbe ültetése esetleg összefüggésbe hozható az AIDS betegség későbbi megjelenésével (Bajic–Selman–Rees 2012).

⁸⁷ A férfi és a nő a tudomány mérlegén. Verebely professzor érdekes nyilatkozata a nőemancipációról – *Az Est* 1938. június 11. 7.

⁸⁸ Fiú vagy leány? Verebely professzor megmagyarázza: hogyan „változik át” a nő férfivá – *Az Est* 1938. október 13. 11.

Átöltözők

Átöltözőknek neveztük az általunk vizsgált írások azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik átmeneti megváltoztatása – legtöbbször a másik nem ruházatának felöltése – révén váltak hírértékűvé. Fontos megemlíteni azonban, hogy az ide sorolt cikkek szereplőiről a pillanatkép-szerű ábrázolásmód miatt néha nehéz volt eldönteni, hogy nemi jellegzetességeiknek csupán átmeneti vagy tartós, életvitelszerű megváltoztatásáról lehetett valójában szó. Ezekben az írásokban többször is feltűntek olyan férfiak, akik számára különös fontossággal bírt, hogy női öltözetet viseljenek a nyilvánosság előtt.⁸⁹ egyikük például külön nőruha-viselési engedélyért folyamodott a belügyminiszterhez arra hivatkozva, hogy „egy híres ideggyógyász bizonyítványa is igazolja, hogy neki mániája ez”.⁹⁰

Az 1910-es évek elején két németországi hírben is szerepeltek olyan nemiszerep-áthágók, akik fönnakadtak a sorozóbizottságok rostáján: Rochlitz községben például a sorozóbizottság előtt „egy fiuruhába öltözött hermafrodita jelent meg. Az ezredorvos megállapította róla, hogy leány. A jelentkező azt mondotta, hogy a kerületi előljáróság megengedte neki, hogy férfiruhát viseljen”.⁹¹ Egy berlini esetben a sorozásra „elegáns női ruhában, tollas kalapban” érkező férfi felkészült a várható nehézségekre: mivel előfordult „nem egyszer, hogy a rendőrségre vitték, mert férfi létére női ruhát viselt. Ezek a herce-hurcák arra indították a szüleit, hogy hatósági orvosokkal megvizsgáltassák gyermeküket és ennek a vizsgálatnak alapján kapott Zobeltitz György bizonyítványt, hogy női ruha illeti meg. A sorozóbizottság összenézett s elbocsátotta a hadköteles fiu-leányt”.⁹²

A másik nemre jellemző ruházat felöltése egyes országokban tehát nem csupán szokatlan, de akár büntetendő cselekmény is lehetett ebben az időszakban. Szintén erre utalt egy 1912-es angliai hír, mely szerint a „rendőrbíró egy fiatal leányt tíz shilling pénzbüntetésre ítél, mert [...] katonaruhában bejárta a várost”.⁹³ Ugyanakkor egy 1921-

⁸⁹ Női ruhában járó tábornok-intendáns – *Az Est* 1923. október 6. 6.

⁹⁰ Tatár József – női ruhában – *Az Est* 1915. november 1. 6.

⁹¹ Leány a sorozáson – *Az Est* 1911. május 30. 4.

⁹² Fiu-leány a sorozóbizottság előtt – *Az Est* 1913. március 19. 6.

⁹³ Leány katonaruhában – *Az Est* 1912. augusztus 29. 2.

es budapesti beszámoló egy olyan nőről szól, „a ki férfiruhában sétálgatott a Gáspár-féle fatelep előtt, és a járókelőket igazolásra szólította fel” – őt viszont „[k]ihallgatása után elbocsájtották, mivel semmiféle büncselekmény nem terheli”.⁹⁴ Emellett utalhatunk a már említett 1927-es szombathelyi esetre, ahol a rendőrök a (jós)nőnek öltözött férfit „[i]gazolása után szabadon bocsátották, miután semmiféle terhelő dolog nem bizonyult rája”.⁹⁵ Egy szintén 1927-es bécsi tudósításból pedig az derült ki, hogy „[g]yakori eset volt Ausztriában, de különösen a fővárosban, hogy nők férfiruhában jártak és emiatt meggyűlt a bajuk az uccai rendőrszemekkel”.⁹⁶ Ezért „[a]zok a nők, akik ellen emiatt kihágási eljárás indult, kérvényt intéztek a rendőrigazgatósághoz és a városi tanácshoz, hogy hivatalos engedélyt kapjanak a férfiruha nyilvános viselésére”. A rendőrfőnökség azonban megtagadta e kérés teljesítését arra hivatkozva, hogy „semmiféle törvény nem tiltja és rendelet sincs Ausztriában, amely megtiltana a nőknek, hogy férfiruhát viseljenek”.

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy az 1920-as években sem Magyarországon, sem Ausztriában nem számított büntetendő cselekménynek, ha férfiak vagy nők a másik nemre jellemző öltözetet öltözték magukra s így közlekedtek nyilvános tereken. A szabályozás változására utalhat, hogy egy 1936-os budapesti esetről szóló beszámolóban a férfiruhát öltve férfiként udvarló „legény-leány” hiába hivatkozik arra, hogy joga van férfiruhát hordani, hiszen volt „egy híres mágnásasszony: gróf Vay Sarolta, az is állandóan férfiruhában járt”;⁹⁷ a rendőri tájékoztatás szerint „hatósági engedély kell ahhoz, hogy nő férfiruhát viselhessen. A rendőrség közigazgatási osztálya ad ilyen engedélyt, ha indokoltan kéri. Igaz, hogy az utolsó tíz esztendőben ilyen kérés nem futott be a közigazgatási osztályhoz”.⁹⁸

⁹⁴ Egy férfiruhás nő tréfája – Az Est 1921. február 12. 6.

⁹⁵ Nőnek adta ki magát, mert a férfijások nincsenek divatban. Az Est 1927. május 29. 10

⁹⁶ Nőknek nem tilos Ausztriában a férfiviselet – Az Est 1927. július 9.

⁹⁷ Vay Sándor/Sarolta (1859-1918) Richard von Krafft-Ebing (1886) 166. számú megfigyelésének alanyaként is ismert. Vay életéről és munkásságáról bővebben lásd: Borgos (2007b).

⁹⁸ Lukács István: A rejtélyes udvarló féltett titka a rendőrorvos előtt derült ki – Az Est 1936. nov. 18. 15.

Nemváltoztatók

Nemváltoztatóknak neveztük az általunk vizsgált cikkek azon szereplőit, akik nemi jellegzetességeik tartós megváltozása, illetve életvitelszerű megváltoztatása révén kerültek a (média)figyelem középpontjába. A róluk szóló tudósítások már 1910-ben elkezdődtek, és az 1930-as évek közepéig több, esetenként igen részletes, beszámoló született a különös nemi átváltozásokat megélő „fiú-lányok”, „férfiasszonyok” és „leány-vőlegények” történeteiről Újpesttől Marseille-en át Kansas államig.⁹⁹

1913-ban például három cikkben foglalkoztak a bécsi Hedviggel, azaz Ferenczel, akit huszonnégy évi leányélet után hivatalosan is férfinak minősítettek.¹⁰⁰ Szintén 1913-ban két írásban mutatták be a vajdasági Militicsben élő Kun Teréz, azaz Rudolf történetét, aki azonban „[v]alószínű, hogy leányvoltát kíváncsabbnak találta s el akarja kerülni az anyakönyvi kiigazítást, legalábbis, míg sorozási kötelezettsége el nem mulik”.¹⁰¹

Ugyancsak 1913-ban követhettük egy „voltaképpen férfitá alakult nő” megbolygatott sorsát.¹⁰²

„az anyakönyv szerint 32 éves, háztartásbeli asszony, voltaképpen azonban férfitá alakult nő, a kinek esete azért is szokatlanul érdekes, mert 12 teljes esztendeig mint hites feleség szerepelt. [...] A kis Brtos Máriát lánynak keresztelték, lánynak nevelték. Mindig is lánynak érezte magát, egészen 14 éves koráig, mikor is csodálatos változáson ment keresztül. A hangja megvastagodott, megférfiásodott, gégeje ádámcsutka formájában előredomborodott, melkasa megszélesbült és szervei is elváltoztak. Mindennek dacára vonzódt a férfiakhoz, arca nem pihédedt, csinos maradt és mikor

⁹⁹ Lásd pl.: Fiú vagy leány? Lipót kisasszony emlékiratai – Az Est 1910. május 1. 7.; Kajás Júlia, a férfiasszony ellen megszüntették az eljárást – Az Est 1927. március 15. 3.; Fiú vagy leány? Tizenhét évig volt az újpesti Ilonka, most István lett belőle és nőszülni akar – Az Est 1929. július 7. 2.; Leleplezték egy leány-vőlegényt – Az Est 1930. április 18. 6.; Dolores feleségül vette Margitot – Az Est 1935. július 27. 10.

¹⁰⁰ Látogatás a fiulánynál. Az Est 1913. március 7. 7.; A fiu-lány arcképei. Az Est 1913. március 8. 3.; Beszélgetés a lányból lett fiuval. Az Est 1913. március 14. 10.

¹⁰¹ Nem akar férfi lenni – Az Est 1913. július 20. 4.; Nőből férfi – Az Est 1913. május 4. 4.

¹⁰² Egy férfi-asszony regénye – Az Est 1913. szeptember 5. 9

1901-ben, 21 éves korában férjhez ment Maczák Péter falujabeli gazdálkodóhoz, boldognak is érezte magát. Maczák ugyan halott felesége fogyatékoságáról, beszéltek is róla a faluban, de [...] Maczák nem hitt benne, Brtos Mária csinos is volt, pénze is, hát feleségül vette. Maczák – mint azt most tudósítónknak elmondta – a házáséletben nem nyert teljes kielégülést. Mindazonáltal természetes vonzalmat érzett felesége iránt, boldog volt, mert úgy észlelte, hogy neje is ragaszkodik hozzája, szereti. Azonban alig néhány havi házásélet után a férj Amerikába vándorolt és most kezdett csak szerencsétlen Brtos Mária tragédiája teljes valójában kibontakozni. Ugy érezte, hogy a nők is felkeltik a vágyait. Ez az érzés aztán teljesen feldulta a lelki életét. Buslakodva, kedélybetegesen járkált a faluban és mikor már szinte közel volt az örüléshez elment a falu papjához, hogy kikérje a tanácsát. A falu plébánosa, Matyasák József azt a lesújtó választ adta, hogy el kell válnia az urától, mert különben elkárhozik. Brtos Mária lelki gyötrelmei még fokozta az a tudat. Az imádságban keresett vigasztalást. [...] 1911-ben végre hazaérkezett a férj. Jókedélyű, jovialis paraszt Maczák Péter, elment a plébánoshoz, hogy hát ne válaszzák el őket, hiszen szeretik egymást és nagyon boldogok. A falu papja nem hagyhatta annyiban a tudott rendellenes viszonyt. Előzőleg egyházi részről megvizsgáltatták dr. Srobár rózsahegyí orvos által, majd a püspöki szentszék részéről megindult a *cannonicus processus*. Megállapodtak a házastársak, hogy Hlinka András rózsahegyí plébánoshoz fordulnak tanácsért. Hlinka, miután az orvosi véleményt is megtudta, rábeszélte a férjet, hogy váljon el és felvilágosította, hogy ennek meg kell történnie, mert házassága természetellenes. Hlinka tanácsa hatott; a férj megindította a válópört. Nem rég ítélkezett benne a rózsahegyí kir. törvényszék és érvénytelennek mondta ki a házasságot. A püspöki szentszék szintén érvénytelennek mondta ki a házasságot. A volt házások könnyes bucsút vettek egymástól, többször összeölelkeztek. Az asszonyt másnap már nem látták a faluban. Brtos Mária, ki az orvosok szerint inkább férfi, mint nő: apáca lett s most Brünmben kórházi ápolónő. A férj pedig néhány napja ismét házas, egy szösze menyecske boldog ura”.¹⁰³

¹⁰³ Egy férfi-asszony regénye. 1913. szeptember 5. 9.

A felvidéki Brtos Mária minden bizonnyal nyugodtan élhetett volna jó kedélyű, jovialis parasztemberként ábrázolt férjével, akivel együtt alapvetően elégedettnek tűntek közös életükkel – ha sorsukba nem avatkoznak be külső, ez esetben elsősorban egyházi erők. Ugyanakkor talán éppen az egyházi tolerancia jeleként értékelhető, hogy az „*inkább férfi, mint nő*” Mária – akit az egyházi szakemberek nyomására férjétől mindenképpen el kellett választani – mégis apácaként, illetve kórházi ápolónőként folytathatta földi pályafutását.¹⁰⁴

E történetek közös jellemzője azonban a nemváltozás történetes jellege: a nemváltozások szereplői aktív cselekvőként legfeljebb alkalmazkodni tudtak a velük történt változásokhoz, de nem ők idézték elő ezeket a „*kényszerű átváltozásokat*”.¹⁰⁵ Az 1930-as évek elejétől viszont olyan nemváltoztatásokról is értesülhettünk Az Estből, melyeknek fontos központi mozzanatai lettek az orvosi beavatkozások.

A sort Ráskay László „*Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt: A csodálatos eset részletes ismertetése*” című cikke nyitotta 1931-ben, mely aprólékosan tájékoztatott az operáció(k) előzményeiről és következményeiről egyaránt.¹⁰⁶ A szerző előrebocsátotta, hogy „*Dr. Magnus Hirschfeld intézetében a berlini Institut für Sexualforschungban érdeklődtünk a fantasztikus operáció felől és nagyjából meggyőződést szereztünk a hír hitelességéről*”.¹⁰⁷ Majd részletesen beszámolt Lili Elbe

¹⁰⁴ Itt az a mozzanat is figyelmet érdemelhet, hogy a szóban forgó házasság rendellenes viszonyként való átértelmezésében, majd a „természetellenes házasság” felbontásában aktív szerepet játszott az az Andrej Hlinka, aki később a szlovák szélsőjobboldal emblematikus figurájaként – többek között a „Hlinka Gárda” névadójaként – híresült el (Davies – Lynch 2002: 215–216).

¹⁰⁵ Látogatás a fiulánynál. Az Est 1913. március 7.

¹⁰⁶ Az Est 1931. március 12. 7. – Nem(vissza)változtatáshoz kapcsolódó orvosi beavatkozásról szolt „A nőből férfi lett. Operáció után visszakapta eredeti nemét” c. cikk (Az Est 1929. június 5. 13.), de ott egy betegség kapcsán került elő a nem(el)változás témája.

¹⁰⁷ A Magnus Hirschfeld (1868–1935) által 1919-ben Berlinben alapított Institut für Sexualwissenschaft 1933-ig működött. A cikkben pontatlanul szerepel az intézet neve. Hirschfeld többször feltűnik a Lili Elbe-történet szereplőjeként nem csak Az Estben, de a Magyarországon is. Például Lili egyik operálóorvosa, Dr. Kurt Warnekros, a drezdai állami női klinika igazgatója 1932-es nyilatkozatában „*kiváló szexuális kutató*”-ként utalt rá, akit bevontak Lili esetének vizsgálatába, mely megállapította, hogy Einar Wegener/SparreAndrás/Lili Elbe, aki korábban „*arra panaszkodott orvosainak, hogy nem szívesen visel férfiruhát s hogy lényé titokzatos*

alakjának megszületéséről, aki itt még Lili „Elve” néven jelenik meg – bár Az Est egyik testvérlapjában, a Magyarorszában 1932-ben közölt magyarázat szerint, [h]álából Drezda iránt, amely az Elbe folyó mellett van, az Elbe nevet vette fel”.¹⁰⁸ Az élénk tárt történet visszavezet Einar/Lili gyermekkoráig, ahol „már ekkor” jól felismerhetők a sztereotip nőies jegyek, melyek előrevetíthetik a későbbi testi-lelki problémákat:

„Lili Elve, azaz Einar Wegener mint fiú jött a világra. Legalábbis szülei, rokonsága annak tartotta. Ő maga nem találta örömet a többi fiúk játékában és bármennyire is kikacagták pajtásai, főpassziója babák öltöztetése, gyerekkoszok tologatása volt. Már ekkor érezte, hogy más mint a többiek, de persze halvány sejtelve sem volt arról, hogy mi életének titka. Konfliktusoktól, homályos sejtésektől terhelve érte a maga fiú- és később férfi-életét. Mikor már mint festőművész bizonyos hírnévre tett szert, feleségül vette egy kolléganőjét, aki Gerda Wegener néven szintén szép sikereket aratott a dán fővárosban. A különös házasság boldognak bizonyult, bár a házastársakat csak baráti viszony fűzte egybe. Mint jó pajtások éltek együtt Einar és Gerda és a művészházasságoknál szokásos eset fordítottja következett be: az asszony választotta modeljéül férjét és finom művészi ösztönével a róla festett képeken még jobban kidomborította Einar Wegener alakjának amúgy is nőies jellegét.

De egy örökös belső nyugtalanság, az élettel való elégedetlenség nem hagyta a festőt nyugodni. Depressziói egyre tovább fejlődtek. Már-már elviselhetetlenné vált számára a férfiruhák hordása. Női toalettek, finom női holmi után vágyódott, de sóvárgása nem maradt meg ezeknél a külsőségeknél, hanem lelki életét is mélységesen befolyásolta. Furcsa állapotának hatása alatt fizikailag is szenvedett és a testi szenvedésekhez morális aggodalmak is párosultak.

Végre elhatározta, hogy az orvosoknál keres segítséget. De hiába szaladt egyik orvostól a másikhoz. Németországból Franciaor-

változásokon megy át” [...] „nem hisztérikus, hanem komoly alapja van annak, amire panaszkodik” – Magyarország 1932. december 18. 9.

¹⁰⁸ A dán anyakönyvi iratokba állítólag mégis az Elve névváltozatot jegyezték be – vö.: Elbe Lili. A férfi, aki nővé változott. Dr. Kurt Warnekros, a világhírű drezdai professzor nyilatkozata. A „Magyarország” karácsonyi szennációja – Magyarország 1932. december 18. 9.

szágba járt, felkereste a legkiválóbb specialistákat, de kinevették és ideggyógyintézetet javasoltak. Ott különböző kurákat próbáltak ki rajta – semmi sem segített. Einar Wegener egyre boldogtalanabb érezte magát. Párizsi kóborlásai alatt hozta össze a sors a drezdai orvosprofesszorral [aki] nem elégedett meg a felületes vizsgálattal, hanem egyre újabb és újabb analíziseket csinált. Végül világosan látta azt, amit a festő eddig egyre de hiába panaszkodott, hogy Einar Wegener valójában sokkal inkább nő, mint férfi.

A festő teljesen tisztában volt az operáció komplikáltságával és súlyos voltával, amikor a drezdai egyetemi tanár meghívására a szász fővárosba utazott és befeküdt Warne-Kross ginekológiai klinikájára. Mikor átlépte a klinika kapuját, utoljára látták őt férfinak. Félévig feküdt a festő a drezdai gyógyintézetben. [...] A mérész kísérlet sikerült: egy jól öltözött harmincöt-harminchat éves asszony indult útnak Kopenhága felé. [...] Einar Wegener, illetve Lili Elve most végtelenül boldog. Megtalálta a nyugalmat és a harmóniát. Mindeneddig idegennek, számkivetettnek érezte magát a világon. Tettének összes következményeit levonta. Megjelent az anyakönyvvezető hivatalban és kérte nevének megváltoztatását. Kérését teljesítették és pedig olyképpen, hogy minden további megjegyzés nélkül kihúzták eddigi nevét, mintha egy tévedés folytán került volna az anyakönyvbe és beírták az új nevet. Ezzel egyidejűleg miután Einar Wegener többé nincs, a házasság is megszűnt. [...] Volt feleségével a legjobb barátságban maradt, visszaköltözött régi lakásába és ahol mint házastársak éltek Einar Wegener és felesége, Gerda, most két barátnő él együtt, Gerda és Lili.”¹⁰⁹

Lili/Einar számára az igazi megoldást tehát a drezdai orvosprofesszorral való találkozása hozta, aki „hosszas meggondolás után azért vállalkozott a műtét végrehajtására, mert megfigyelései alapján világosan látta, hogy a kétneműségnek, a Zwittertum-nak egy csodálatos esetével áll szemben és a külső benyomást további experimentumok is igazolták. Warne-Kross professzor analízisének női hormonokat talált, melyekből megállapíthatta, hogy a női orgánusok, ha láthatatlanul is, de

¹⁰⁹ Ráskay László: Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt... – Az Est 1931. március 12. 7.

a szervezetben rejtőznek”.¹¹⁰ Vagyis a páciens szempontjából a profeszor legfontosabb vonásai közé tartozott, hogy valóságosnak fogadta el Lili/Einar „kétneműségét”, majd mindent megtett annak érdekében, hogy „egyenműsítse”.

Lili Elbe (1886–1931) életének alakulása leginkább talán – az önéletrajzi jegyzetei alapján készült, először dánul és németül, majd 1933-ban *Man into Woman* címen angolul szintén megjelent, 1932 végétől pedig folytatásokban már magyarul is közölt – „A férfi, aki nővé változott”¹¹¹ című, műfajilag nehezen meghatározható naplószerű írás alapján követhető, melyet Lili egyik közeli barátja, Ernst Ludwig Hathorn Jacobson adott ki Niels Hoyer álnéven. Az ál-önéletrajz főszereplője Andreas Sparre és felesége, Grete – de a kötet alcíme szerint ez valójában „Einar Wegener dán festő csodálatos átváltozásának igaz története” (Armstrong 1998: 170). Lili több mint negyven éven át Einar Wegener néven élt, tájképfestőként működött és fiatalon vette feleségül a szintén festő Gerdát, akinek art deco stílusú munkái máig ismertek (Theophano 2004). 1912-ben költöztek Párizsba: éppen abban a Hotel d’Alsace-ban szálltak meg, ahol Oscar Wilde 1900-ban meghalt.¹¹²

Ekkoriban már rendszeressé váltak Wegener nővé-öltözései s női alakjában felesége divatosan androgün art deco képeinek legkedveltebb témái között szerepelt (Armstrong 1998: 165). Lili nevét Anna Larsen színésznő adta, akit egyszer véletlenül helyettesítenie kellett felesége festőmodelljeként; az Elbe nevet csak később – a drezdai műtétek után – választotta. Einar Lilivé változása révén a műtermi véletlenből valódi üzleti lehetőségek is nyíltak: a Lilit ábrázoló képek ugyanis népszerűvé váltak (népszerűbbé, mint Wegener északi romantikájú tájképei), különösen miután különböző francia divatmagazinokban is

¹¹⁰ Ibid. – Az idézetben szereplő „Warne-Kross” professzor Kurt Warnekros.

¹¹¹ „A férfi, aki nővé változott” közlését 1932. december 25-én kezdte meg a *Magyarország*: a folytatásokban megjelenő írás 45. – befejező – részét 1933. február 18-án publikálták. A magyar változat beharangozása Az Estben is megjelent: „Az emberiség történetében egyedül álló sorsot maga Elbe Lili mondja el, kegyetlen hűséggel »Vallomásaiban«, amelyeknek első része a Magyarország karácsonyi számában fog megjelenni.” – 1932. december 21. 7.

¹¹² 1927-ben Az Estben is beszámoltak a Hotel d’Alsace körül addigra már kialakult Wilde-kultuszról. Lásd: Wilde párizsi hotelszobáját favorizálják az angol vendégek – 1927. április 29. 8.

megjelentek (Armstrong 1998: 172). 44 évesen Lili azonban már nem nagyon bírta – *A férfi, aki nővé változott* verziója szerint – az Andreas/Einarral való egymás mellett élést: e lassan kibírhatatlanul váló közös létezésnek csak az első – kasztrációs – műtét vethetett véget, mely előtt Andreas elkészítette saját képzeletbeli gyászjelentését is (Armstrong 1998: 170); a műtét(ek) után pedig teljesen fölhagyott a festéssel, ezzel is hangsúlyozva a Lili-lét kiteljesedését.

Az Est cikkében nem szerepelt utalás erre az első, még Berlinben elvégzett kasztrációs műtetre – talán a lehetséges negatív konnotációk miatt, amire azért itt is világos utalás történt: „Eddig legfeljebb a műtét negatív részéről voltak tapasztalati adatok: férfivoltukban magukat szerencsétlennek érző transzvesztiták orvosi segítséggel szabadultak meg nemüktől. De a nem műtét megváltoztatásának, vagyis a teljes nemcserének ez az első esete”.¹¹³

Ugyanakkor a drezdai orvosi beavatkozások leírása egyes részleteiben inkább a tudományos-fantasztikus irodalomba kívánczokra: „Egyik operáció követte a másikat. Félév után gyógyultan hagyta el a klinikát. [...] Az operáció maga egész röviden összefoglalva a következőkből állott: különböző előkészítő műtétek után egy kényeszerű operáció folytán eltávolított egészséges petefészket plántáltak át a páciens testébe. Az új orgánus összenőtt a szervezettel és néhány hónap alatt végbevitte a csodát: lelki és testi nővé-változtatását”.¹¹⁴

Sandy Stone a *Man into Woman* (A férfi, aki nővé változott) szövegét vizsgálva figyelt föl hasonló problematikus pontokra. 1991-es immár klasszikusnak mondható „poszt-transzszexuális kiáltványában” a bináris nem-felfogással szemben a nemi többértelműség kulturális jelentőségét taglalva nem pusztán a Hoyer/Jacobson-féle kötetet (is) jellemző nőábrázolást kifogásolja, melyben a nő csupán mint „férfifétis” és mint egy társadalmilag kikényszerített szerep reprodukciója jelenhet meg, de néhány praktikus kérdésre is ráirányítja a figyelmet (Stone 1991: 225). A Hoyer/Jacobson által közölt sztoriban például olyan elemek szerepelnek, mint a kézírás és a hangszín hirtelen „elnőiesedése” rögtön a kasztrációs műtét másnapján, illetve a pe-

¹¹³ Ráskay László: Hat hónap alatt operálták nővé Wegener dán festőt... – Az Est 1931. március 12. 7.

¹¹⁴ Ibid.

tefeszék-transzplantációt követő immunreakciók hiánya, mely részletek hihetetlenségére már az 1930-as években is föl kellett volna figyelni (Stone 1991: 233-34).

Lili Elbe neve még évekig többször feltűnt Az Estben (a Magyarországi hasábjain pedig 1932. végétől 1933 elejéig két hónapon keresztül naponta), ami jól illusztrálhatja, hogy alakja a nemváltoztatással összefüggésben – átmenetileg legalábbis – kiemelt viszonyítási pont és máig ható memetikus jelenség lett. Az újságírók sorra lelték föl „Lili sorstársait” nem csak Európa-szerte, de Budapesten is: „Elbe Lili nevét mindenki ismeri. Szomorú népszerűsége, hogy életével fizetett azért az ambíciójáért, hogy férfiból nő és anya legyen. Az emberi érdeklődés megrendülten fordul Elbe Lili felé, az orvosokat is izgatja a természeti csodába menő változás. Elbe Lilinek van Újpesten egy sorstársa, aki nőből lett férfi”.¹¹⁵ Ugyanakkor a nemváltással foglalkozó cikkekben vizsdatérő motívumként jelent meg az érintettek menekülése a nem kívánt „furcsa népszerűség” elől.¹¹⁶ Erre a helyzetre kínálkozott megoldásként a vidéki városból Budapestre költözés¹¹⁷ vagy a Budapestről külföldre távozás.¹¹⁸

A nemváltással kapcsolatos témák harmincas évekbeli megnövekedett népszerűségét tükrözi Karinthy Frigyes 1933-as karcolata is: „Most a nővéválás van divatban. A század elején kezdték ezekkel az endokrin mirigyekkel a tudósok. [...] Előbb csak a fiatalságot akarta konzerválni Steinach és Woronoff a mirigyes beavatkozással, ami végre is nem egy rossz dolog, ha az ember szereti a hölgyeket és ezt a jó szokását nem akarja abbahagyni. De legújabbban a tudósok megmirigyelték a dicsőséget és most olyanfélét kezdenek hirdetni: nézd, ha te úgy szeretted a női nemet, miért kell neked ahoz drága pénzen fiatalnak maradni, még drágább pénzen megnősülni? – mi egyszerűen átváltoztatunk

¹¹⁵ Bár az Egy újpesti leány férjivá változott s most nősülni készül című cikk ehhez hozzászól: Igaz, hogy nem orvosi beavatkozás következtében, mint Elbe Lili, őt egyszerűen természet alakította át. – Az Est 1933. február 12. 8.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ „A hozzátartozói szerint Horváth József külföldre utazik, mert nagyon kényelmetlenül érzi magát Újpesten. A furcsa népszerűsége elől Horváth József valószínűleg Párizsba menekül.” – Ibid.

¹¹⁸ Lásd pl.: Elűldözte Debrecenből a népszerűség a nővé operált férfit – Az Est 1936. augusztus 9. 2.

téged magadat nővé egy kis endokrin miriggyel, aztán izé... elveheted sajátmagadat, családban marad a hozomány, átteszed egyik zsebedből a másikba. [...] A tudósok egyszerűen átalakítják az embert nővé. Aztán akkor az ember olcsón beleszerethet sajátmagába”.¹¹⁹ Szatirikus hangvétellel ugyan, de elég pontosan körülírta azt a percepció sémát, ami a – nemváltoztató eljárások során szintén – alkalmazott orvosi beavatkozások modernizálódásával kapcsolatban sokak fejében élhetett: a korábban elgondolhatatlan procedúráknál kézzelfoghatóbb megoldást jelenthetett ugyanis, hogy „[e]gyszerűen beveszek egy ilyen mirigylabdacsot”.¹²⁰

A valóságot persze közel sem ilyen egyszerű megoldások jellemezték. Erre utal az az 1932-es beszámoló, mely szerint a „híres »Institut für Sexualwissenschaft«-ban, mely dr. Magnus Hirschfeld vezetése alatt áll, három hasonló operációt fejeztek be sikeresen”.¹²¹ A cikkből kiderült, hogy Berlinben és Drezdában azonos végcélú, de egymástól eltérő „műtét-rendszereket” alkalmaztak, melyekben „a szervezet más és más részét használják fel a női organizmus mesterséges úton való megteremtéséhez”. Az orvosi beavatkozások megkezdésének feltételei között szerepelt egy megszabott korhatár elérése: „harminc éven aluli egyéneknek semmi esetre sem hajtják végre a műtétet, minthogy mindaddig, amíg a fejlődés nem teljesedett be, a nem megváltoztatásának sokkal súlyosabb következményei lehetnek, mint a tökéletes érettség állapotban”. Másrészt feltétel volt egy közjegyzői okirat felvétele, ahol „a páciens eskü alatt bizonyítja, hogy leküzdhetetlen kényszert érez neme megváltoztatására és a bekövetkezendő átváltozás minden következményével teljesen tisztában van”. Az írás végig egyfajta támogató érdeklődést sugárzott a „saját nemüktől irtózó” érintettek felé – azt hangsúlyozva, hogy e „csodálatos műtétek egyéni tragédiákat akadályoznak meg”.¹²²

Emellett a cikkben felvetődött a nemváltás jogi szabályozásának kérdése is, melynek igényével a hatóságoknak előbb-utóbb minden-

¹¹⁹ -inti [Karinthy Frigyes]: Nővé válok – Az Est 1933. január 21. 9.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Ráskay László: Három nővé operált férfi él Németországban s követeli jogait – Az Est 1932. december 22. 6.

¹²² Ibid.

képpen foglalkozniuk kell Németországban (s vélhetően más országokban is):

„Valószínűleg előbb vagy utóbb a német hatóságoknak foglalkozniuk kell ezzel a fogas problémával. A műtétek sora koránt sem záródik még le. Ha az orvosok nem ragaszkodnának az évekig húzódoó megfigyeléshez és a végletekig lelkiismeretes vizsgálathoz, már jónéhány tucat ilyen operációt hajthattak volna végre, minthogy hétről-hétre újabb és újabb páciensek jelentkeznek. Az eddigi esetekben a hatóságok nem zárkoztak el az elöl, hogy a műtét megtörténte után bizonyos idővel anyakönyvileg is tudomásul vegyék a nem megváltoztatását és X.Y. férfi nevét kitörölve az anyakönyvből X.Y. új állampolgárnőt vegyék fel az aktákba. Ebből a közeljövőben érdekes bonyodalom fog származni, mert az egyik nővé változott férfi, a legközelebbi időben férjhez akar menni egy férfivel. Ha a hatóságok az anyakönyvi bejegyzésekben elismerték női mi voltát természetesen nincs mód szándéka megakadályozására.”¹²³

A megváltozott/megváltoztatott nem hivatalos elismerésének problematikája a sportolók világában is feltűnt az 1930-as években, melynek nyomait Az Est is megőrizte: a cseh futóbajnok(nő) Zdenka Koubkováról (majd Zdenek Koubkovról), a brit gerelyhajító és súlylökő bajnok(nő) Mary (majd Mark) Westonról,¹²⁴ a lengyel gerelyvető(nő) Smentek Zsófiáról (illetve Vitoldról),¹²⁵ valamint a német magasugró Ratjen Dóráról szóló írásokban.¹²⁶ 1935-ben és 1936-ban például négy esetben foglalkoztak a cseh „Koubkova – Koubek rejtélyével”, melynek kiindulópontja az volt, hogy „a 800 méteres síkfutás csehszlovák női vi-

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Két férfivá operált nő sorsa – Az Est 1936. augusztus 14. 7.

¹²⁵ S. R.: A férfivá operált lengyel bajnoknő elmondja új élete terveit – Az Est 1937. augusztus 18. 10.

¹²⁶ Ratjen Dóra magasugró világrekordert és Európa-bajnokot egy orvosi vizsgálat megfosztotta címeitől – mert férfi – Az Est 1938. október 2. 12. – A Dora/Heinrich Ratjen történet mai olvasatára erősen hathat a náci konspirációs megközelítés, amihez hozzájárult a téma (Berlin 36 c.) mozifilmes feldolgozása is, ugyanakkor nem zárható ki egy ennél összetettebb magyarázat sem, melyben helyet kaphat Dora/Heinrich nemi hovatartozásának bizonytalansága is (Heggie 2010).

lágrekordere fiúvá operáltatta magát és most törheti az egész világ a fejét, hogy lehet-e nő világrekorder – egy férfi”¹²⁷

Zdenka Koubkova 1934-ben lett női világrekorder, majd 1935-ben zajlott le hivatalos nemváltása, mely révén Zdenek Koubkovként élhetett tovább: a versenysportolást abbahagyva Amerikába költözött és a szórakoztatóiparban – kabarékban – kezdett dolgozni. Az amerikai Your Body magazinban 1936-ban megjelent nyilatkozata szerint a férfivé válás hivatalos folyamata nem volt egyszerű a számára: az ügyvéde által benyújtott orvosi igazolással kellett bizonyítania a prágai hatóságoknak, hogy valóban férfi lett belőle; ezután kiállítottak egy halotti bizonyítványt női életének lezárásaként, majd kapott egy új születési bizonyítványt immár férfiként – huszonegy évesen (Meyerowitz 2012). A „férfivá operált” lengyel bajnoknő is bürokratikus nehézségekről számolt be: „keresztül kell vezetni a névváltozást összes irataimon, ami nem megy olyan könnyen és sokáig elhúzódik. Mivel pedig az irataimban még mindig mint nő szerepelek, sok kellemetlenségeim vannak”¹²⁸

Az Est beszámolóinak fókuszába Koubkova/Koubkov esetének sportorvosi értelmezése került: tehát nem az az aspektus, hogy „itt alkalmasint egy úgynevezett hímnemű rejtett hermafroditizmusról”¹²⁹ van-e szó, hanem az, hogy hogyan értékeljék nőként elért eredményeit. A Magyar Atlétikai Szövetség szakértője például azt hangsúlyozta, hogy az ilyen esetekben „orvosoknak kell megállapítaniuk, hogy az illetőben a rekord elérésekor mi volt többségben: a férfi vagy a nő? Azt kell tisztázni, hogy fizikai ereje a nőhöz állott-e közelebb vagy a férféhoz? Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor a többi női versenyzővel szemben megengedhetetlen előnye volt, ennekfolytán rekordjait meg kell semmisíteni”¹³⁰ E kérdésfeltevés teljesen megalapozottnak tűnik mindaddig, amíg át nem gondoljuk Vanessa Heggie (2010), brit sportorvoslás-történet kutató érveit arra nézvést, hogy az (él)sportban potenciálisan megengedhetetlen előnyt okozó több száz genetikai eltérés közül a nem-specifi-

¹²⁷ Fiú-e vagy lány a fiúvá operált világrekordernő. Budapesti szemtanúk a Koubkova – Koubek rejtélyéről – Az Est 1935. december 6. 13.

¹²⁸ S. R.: A férfivá operált lengyel bajnoknő elmondja új élete terveit – Az Est 1937. augusztus 18. 10.

¹²⁹ Fiú-e vagy lány a fiúvá operált világrekordernő. Budapesti szemtanúk a Koubkova – Koubek rejtélyéről – Az Est 1935. december 6. 13.

¹³⁰ Ibid.

kus genetikai különbségeket méltánytalan megkülönböztetés éri. Mivel a versenysportok egyik fő meghatározó tényezője éppen az, hogy a – tipikusan nagyobb testmagassággal, izomhánnyal, tüdő- és szívkapacitással járó – „férfiasabb fizikum” az esetek döntő többségében előnyösebb versenypozíciót jelent, az élsportolónők legtöbbször „férfiasabbak” nem (él)sportoló társaiknál. A modernkori nemi tesztek – melyek igénye éppen az 1930-as években kezdett megfogalmazódni a nemzetközi versenyeken – fő célja végső soron annak az eldöntése, hogy honnantól nyilvánítható a nőversenyzők „túlférfiasodása” megengedhetetlen előnynek; ugyanakkor férfiversenyzők esetén, a ma már rutinszerű dopping-ellenőrzésektől eltekintve, nem végeznek genetikai vagy endokrinológiai vizsgálatokat annak érdekében, hogy feltárják az átlagos és a „szuperférfias” versenyzők férfiasságbeli különbségeinek okait.

Az *Est*-ben azonban e kérdések helyett inkább azon morfondíroztak, hogy mivel a világrekordernők túlnyomórésze férfias testalkatú, ezért elképzelhető, hogy közülük még többen a férfilétet választják majd a jövőben.¹³¹ Emellett 1936-ban ismertettek egy, az olimpiai sportolónők testrész-méreteit összehasonlító vizsgálat eredményeit, miszerint a (csúcs)sport űzése erősen csökkentheti a női mivoltot: a mellek ellaposítását, a medence elsoványodását és a csípő lesportolását okozva nem csak a szülésre teheti alkalmatlanná a nőket, de „az intenzíven sportoló nő szexuális érzéke [is] lassankint elhal”.¹³² Végül 1938-ban a korábban már idézett Verebély professzor is megerősítette, hogy a túlhajtott sport előnytelenül hat a női jellemre: „A férfias nők ugyanis fizikumuknál fogva nagyobb teljesítményekre képesek. A jó eredményekkel járó ünneplés meglelégedéssel tölti el, megfosztja bizonyos gátlásoktól s az idáig szégyelt férfiasságot büszkeség tárgyává teszi”.¹³³ Mindez pedig akár olyan veszélyekkel is járhat a „maga körében” megmaradni nem tudó vagy nem akaró nő számára, hogy a végén még férfivé válik, vagy legalábbis úgy akar sportolni, no meg élni, mint férfításai.

¹³¹ Regényt írtak a fiúvá operált világbajnoknőről – Az *Est* 1935. december 7. 14.

¹³² A sport megöli a nőiességet – Az *Est* 1936. április 16. 13.

¹³³ Fiú vagy leány? Verebély professzor megmagyarázza: hogyan „változik át” a nő férfivá – Az *Est* 1938. október 13. 11.

Az *Est* 8861 áttekintett lapszámban összesen 138 olyan cikket találtunk, melynek témáját a kifejezetten a homoszexualitáshoz lehetett kapcsolni. Ezekben az – elsősorban férfiak között zajló – homoszexuális kapcsolatok leírására igen változatos kifejezéseket használtak: például *beteg* (személy vagy szerelem), *beteges* (személy vagy állapot, bűn, hajlam, hajlandóság, kapcsolat, szenvedély, szerelem), *botrányos betegség*, *elfajulás*, *fajtalan* (személy vagy vágy, viszony, közlemény), *fajtalankodás*, *fajtalanság* („fajtalanságok ólja”), *homoszexuális* (személy vagy bűn, dolog, elfajulás, hajlam, hajlamú, probléma, szenvedélyű ember, természetű, üzemek, vétség), *homoszexualitás* (a homoszexualitás törvényesen üldözött szenvedélye, büntetése, korlátozása, vádja), *természetellenes* (barátság, bűncselekmény, érintkezés, fajtalan viszony, fajtalanság, hajlam, helyzet, nemi élet, prostitúció, „szekszuális bűncselekedet”, viszony) *természetellenesen érzők*, *természetelleni* (fajtalanság, bűncselekmény).

A női homoszexualitással kapcsolatba hozható ügyekről kevesebb szó esett és ezek leírásában is csak igen ritkán szerepelt konkrét utalás leszbikus szerelemre vagy „*lesbiai*” viszonyokra – lesbikusként megnevezett személyek említésével pedig egyáltalán nem találkozunk. Bár egy 1918-as beszámolóban a mai lesbikus (személy) értelemben tűnt fel a „*lesbosi*” kifejezés: „Ha jól értem, mister Billing, ön visszavonja azt az állítását, hogy miss Allan «*lesbosi*»?”¹³⁴ – tette fel a kérdést a cikk szerint a bíró, abban az első világháború időszakának legnagyobb brit rágalmozási perében, amit Maud Allan indított 1918-ban Noel Pemberton Billing képviselő ellen, aki „A klitorisz kultusza” című cikkében többek között obszcenitással vádolta meg, illetve lesbikusként állította be az Oscar Wilde Salome című darabja által ihletett – egyesek által igen botrányosnak tartott – előadásával Londonban is nagy feltűnést keltő táncosnőt. (Az ügynek a Wilde által indított – és elbukott – rágalmozási perhez hasonló részleteiről és társadalomtörténeti elemzéséről lásd: Medd 2002).

1928-ból hozható még két másik – szintén külföldi – példa a „*lesbiai*” illetve a „*lesbosi*” szavak feltűnésére: az egyik cikk egy berlini revü

¹³⁴ Izgalmas részletek Billing–Allan-pör tárgyalásáról – Az *Est* 1918. június 21. 6.

bezáratása kapcsán említette, hogy „nagy megbotrározást keltett a bemutató előadáson a revűnek több szadisztikus és leszbikus jelenete”¹³⁵ A másik Marguerite Radclyffe Hall „The Well of Loneliness” (A magány kútja címmel 2017-ben magyarul is megjelent) könyvének betiltásáról számolt be a következőképpen:

„Az angol könyvpiacra a minap egy könyv jelent meg, amelynek szerzője Miss Hall név mögé rejtőzködik, a regény meséjének szövése és stílusa pedig erőstollú elbeszélőt árul el. A »Daily Telegraph« és a »Sunday Express«, módfelelt fel volt háborodva az állítólagos Miss Hall regényén, amelynek tárgya a lesbosi szerelem és a legkirívóbb színekkel van megfestve. Mind a két lap felhívta rá a belügyminisztérium figyelmét, hogy az ilyen regény, különösen ha hivatásos és tehetséges író tollából származik, még inkább terjeszti azt a metélyt, amely, fájdalom, Angliában nagyon elszaporodott. A támadások következtében a belügyminisztérium utasította a rendőrséget, hogy Miss Hall regényét vonassa vissza a könyvkereskedések forgalmából, ami meg is történt. Maga a kiadó sietett a regényt eltüntetni a könyvkereskedésekből, mert különben súlyos büntetés várt volna rá”¹³⁶

Ugyanakkor például a Tormay Cécile és Zichy Rafaelné kapcsolatáról szóló beszámoló csak „kritikus” vagy „furcsa” helyzetekre utaltak: „[a komornyik] akkor nyitott be egy izben a grófné előszobájába, amikor Tormay Cecil és a grófné ugyancsak kritikus helyzetben voltak” vagy „[a szobalány] a fürdő szobájában Tormay Cecilt és a grófnét állítólag furcsa helyzetben találta”¹³⁷

A homoszexualitás tematikájú cikkek között szerepeltek – gyakran tragikus kimenetelű – szerelmi történetek leírásai, melyek főszereplői között nőkkel és férfakkal egyaránt találkozhattunk. A szerelmi szá-

¹³⁵ Betiltottak Berlinben egy botrányos revüt – Az Est 1928. december 29. 5.

¹³⁶ A titokzatos Miss Hall regénye. Az erkölcselen könyvet kivonták a forgalomból – Az Est 1928 augusztus 25. 12.

¹³⁷ Sz. R.: Hogyan végződött a bíróság előtt gróf Zichy Rafael családi perpatvara – Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina és Tormay Cecil póré Zichy Rafael és cselédei ellen tegnap este ért véget – Az Est 1925. november 28. 2.

lakat pendítő írásokban visszatérő motívumként jelent meg a közös öngyilkosság.¹³⁸

Emellett többször utaltak olyan, az ebben az időszakban is már közismert homoszexualisként megjelenő személyiségekre, mint a „rejtelmekkel teli” életű Oscar Wilde, akinek a Père Lachaise temetőben található síremlékéről például ezt írták: „Az oszlop negyedik oldalán a néző felé egy hanyattbukó férfialak van kivésve, a mint erőlködik, hogy ne essék el. A fejének puhák, és ellágyulóak a vonásai, a felsőteste mintha női volna, törzsön alul energikus férfitest, lábai pedig hatalmas körmű, szfinksz-lábak. Egybe vonva: egy férfinak stilizált szfinksz. Wilde sokféleségét, nőies, férfias, rejtelmekkel teli életének sokféleségét példázza. A néhez zuhanásban szinte érezni a küzdelmet”¹³⁹ De megjelentek cikkek olyan – ebből a szempontból „rejtőzködőbb” – hírességekről is, mint Bárá Mednyánszky László¹⁴⁰ és gróf Batthyány Gyula, akikre inkább az utókor tekinthet „meleg ikonként”.

A 20. század első harmadában Pál György a homoszexuális „inverzió” egyik fontos szociálpszichológiai rendeltetésének tekintette a különböző társadalmi osztályok közötti kapcsolatteremtést és erre példaként – Oscar Wilde mellett – Mednyánszky-t hozta: „Feltűnő tény az, hogy éppen a legmagasabb társadalmi osztályú urningok érzéshajlama fordul leggyakrabban az alacsony néprétegek fiai felé. [...] Mednyánszky, a híres magyar festő nem egyszer a Duna hídján alatt töltötte éjszakáját, csak hogy csavargók között lehessen és barátjukul tekintet-

¹³⁸ Lásd pl.: Szerettük egymást... – Az Est 1910. december 22. 5 (két Orosháza öngyilkos lett lányról); Gróf Douglas öngyilkossága – Az Est 1910. december 30. 5; Öngyilkos urilányok – Az Est 1911. november 17. 12.; Két lány rejtelmes gázhalála a Rottenbiller utcában – Ismeretlen női holttestet találtak az öngyilkos cseléd dunyhája alatt – Az Est 1926. február 10. 6.: A „Dorian Gray”-t olvasva tükr előtt agyonlőtte magát két angol férfi – Az Est 1932. október 19. 4.

¹³⁹ Wilde síremléke – Az Est 1912. október 25. 8.

¹⁴⁰ Lásd pl. a Bárá Mednyánszky László megsebesülése című írást (Az Est 1916. augusztus 13. 3.): „Hetek óta járja itt a legkülső lövészárkokat, állandóan a tűzvonalban, a bakák között él és éjszakára egy földbeásott kis kunyhóba tér pihenni, a melyet a katonák a hegyoldal egy védettebb pontján készítettek számára, fedezékszerűen a földbe ásva. Itt lakik, szalmán hál és vannak napok, a mikor a parancsnok hídbára várja ebédre, mert elkalandozik és ilyenkor kenyéren és forrásvízen él. A katonák rajongásig szeretik a bátor és gavallérelkü öreg urat, a ki mindenét megosztja velük”.

ték őt Bécs összes letört alakjai” (1927:66). Hasonló gondolatmenettel találkozhatunk Markója Csilla 21. századi művészettörténeti elemzésében Mednyánszky homoszexualitásáról, ami ebben a kontextusban úgy jelenik meg, mint „a kasztok közötti mozgékonyaság záloga, azé az attitűd, mely lehetővé tette az arisztokrata neveltetésű „üvegházi” csemete számára, hogy valódi, nem szentimentális utánérzésekből álló kapcsolatot teremtsen világának perifériáival: [...] a periféria tapasztalata az identitás tapasztalata, jóval általánosabb bármi társadalomkritikánál” (Markója 2008:133). A szintén festő Batthyány Gyuláról Molnos Péter szerint „számos korabeli levélben és kortársi visszaemlékezésben megemlített” homoszexualitása közismert volt (2007:52), Az Est róla szóló cikkeiben azonban életének erről az aspektusáról hallgattak (míg különböző szakmai sikereiről, illetve pl. Károlyi Zsuzsanna grófnővel kötött 1914-es házasságáról, majd felesége 1930-as haláláról több cikkben is beszámoltak).

A homoszexualitással kapcsolatos írások kiemelten foglalkoztak ismert személyiségek elhíresült ügyeivel: e kategórián belül a legtöbb írásban Oscar Wilde, Alfred Redl ezredes,¹⁴¹ valamint Tormay Cecile szerepelt (utóbbi legtöbbször Zichy Rafael nevével együtt említve). Általánosságban elmondható, hogy az e kategóriához sorolt 138 cikk legtöbbje férfiakra szól (női főszereplők csak 21 írásban tűntek föl), a cikkek majdnem fele (61) magyarországi témákat dolgozott föl, háromnegyedük pedig különféle bűnügyekkel foglalkozott.

¹⁴¹ Redlnek a kémkedést és a homoszexualitást összekapcsoló árulási ügye remekül feldolgozható témát adott a magyar sajtónak 1913-ban, mely lehetőséget Az Est is próbált maximálisan kihasználni. Lásd például a *Hogyan leplezték le Redl-t?* című cikk következő részletét: „A vizsgálat nyilvánvalóvá tette, hogy Redl a homoszexualitás törvényesen üldözött szenvedélyének rabja volt. Lakásán fényképeket találtak, melyek ezt világosan bizonyítják. Redl testi abnormitása a holttest boncolásakor is világosan kifejezésre jutott. Itt fölmerül a tudományban sokszor szellőztetett kérdés, vajjon helyesen cselekszik-e a törvény, mikor a homoszexuális szenvedélyű embereket bűnösökként üldözi s nem volna-e helyesebb ezeket mint betegeket kezelni? De akár gonosztevőket, akár betegeket lássunk a homoszexuálisban, egyik esetben sem valók a hadseregbe, mert ide csak a teljesen egészséges ember való. Semmiféle sekélyebb értékek, legyen az testileg vagy erkölcsileg sekély, a mi hivatásunkban nincs hely. A jövőben szükséges lesz, hogy a hadseregben fennálló homoszexualitásnak az eddiginél nagyobb figyelmet kölcsönözzünk” – Az Est 1913. június 7. 11. E kérdéskörrel részletesen lásd Csizsár Gábor tanulmányát (megjelenés alatt).

E cikkek közül most azt a 43 írást tekintem át, amelyek valamilyen – a megjelenés idején – Magyarországhoz tartozó területen történt bűncselekményről számoltak be. Az ebbe a kategóriába tartozó 43 cikk összesen 20 ügyet ölelt fel, az egyes esetek alakulását ugyanis több napon vagy akár több éven át is követték: Gróf Zichy Rafael válópérének utóéletével például – ahol a gróf elleni vád „hamis tanuzás, rágalmazás és ezekre való fölbujtás”¹⁴² volt – 1925. november 19. és 1927. december 30. között összesen 13 cikkben foglalkoztak. (A vizsgált cikkek pontos áttekintését a 2.1. számú függelékben közlöm.)

A magyarországi sajtóban megjelent korabeli homoszexuális médiareprezentációk értelmezéséhez európai kitekintésként érdemes említeni, hogy Justin Bengry (2012, 2014), Nagy-Britannia *queer* – azaz nem heteronormatívan megközelített – múltjával foglalkozó kanadai történész több tanulmányában is felhívta a figyelmet a homoszexuális botrányok sajtóbeli kommodifikációjának jelenségére. Bengry konkrétan arra utal, hogy a 20. század közepén a brit sajtótermékekben, a legtöbbször a szexuális aberráció és a bűncselekmények kereszttmetszetében megjelenő botrányos homoszexuális-ábrázolások mekkora hasznót hajthattak az újságok tulajdonosainak. Érvelése szerint ezek a jól eladható történetek a sajtómánásnak nyereségének növelése mellett elősegítették azt is, hogy a homoszexualitás fokozatosan a közbeszéd részévé váljon, illetve olyan, egyébként kormányzati szintig terjedő, közérdeklődést gerjesztő tényezőként jelenjen meg, amivel már állami szinten is foglalkozni kellett. Így a botrányokat bemutató sajtónak a homoszexuális gyakorlatok hírének minél szélesebb körben terjesztésére kíváncsi haszonmaximalizáló motivációi végső soron a homoszexualitás általános dekriminalizációjához vezető brit jogreform-történet fontos összetevőinek tekinthetők, melyek közvetetten hozzájárultak a Wolfenden-bizottság 1954-es felállításához.

A homoszexuális bűncselekményekkel és a prostitúcióval foglalkozó, Sir John Wolfenden által vezetett minisztériumi bizottság 1957-es összefoglaló jelentése a 20. század közepén Európában a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi és jogi problémák legátfogóbb áttekintését adta (Wolfenden 1963). E jelentés (mely a következő fejezetben is említésre kerül majd) olyan általános kérdésekkel is foglalkozott, hogy mi

¹⁴² Gróf Zichy Rafael válópérének epilógusa – Az Est 1925. november 19. 5.

a bűncselekmények és a bűn kapcsolata, valamint a büntetőjognak milyen mértékben kell(ene) magában foglalnia az erkölcsök érvényesítését. A bizottsági jelentés végkövetkeztetése szerint a felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel és a nyilvánosság kizárásával zajló homoszexuális gyakorlatokat nem kellene bűncselekménynek tekinteni, mivel a jogilag meghatározott bűncselekmény és az erkölcsi bűn fogalma elkülönítendő, a magánerkölcs – illetve erkölcstelenség – területéhez pedig semmi köze a jognak. A Wolfenden-jelentés tehát arra jutott, hogy a törvénynek nem feladata, hogy beavatkozzon a polgárok magánéletébe (amennyiben az nem sérti mások jogait)¹⁴³ – ettől függetlenül azonban az Egyesült Királyságban a homoszexuális cselekmények általános dekriminalizációjára még 1967-ig kellett várni.

Magyarországon a 20. század első felében az 1878-as büntetőtörvény rendelkezései alapján a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat „természet elleni fajtalanság” elkövetése címén büntetették, s az általános pönalizáció egészen az 1961-es államszocialista büntetőködex hatályba lépéséig tartott.¹⁴⁴ Így az itt vizsgált időszakban a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális kapcsolatokat is üldözte a törvény, ami az újságírók és rendőrtisztek által közösen jegyzett, *A modern bűnözés* című 1929-es kétkötetes munka szerint az érintetteket többek között „a zsarolók, a férfi prostituáltak karmaiba” sodorhatta (Turcsányi 1929: 121).

Prostitúció és zsarolás

Szántó Jenő budapesti főorvos, aki az 1930-as években a homoszexualitás budapesti viszonyaival és a homoszexuális prostitúció kérdéskörével több tanulmányban is behatóan foglalkozott, úgy fogalmazott, hogy a

¹⁴³ Ez az érvelés Kertbenynél már az 1860-as évek végén megjelent (erről részletesebben lásd Takács 2004. 21–25; 88–90).

¹⁴⁴ A homoszexuális cselekmények magyarországi dekriminalizációjának hátterével a harmadik fejezetben foglalkozom.

„homoszexuálisok társadalmát [...] mint fekete árnyék kíséri a homoszexuális prostituáltak hada. Ezeknek a nagyrésze nem is homoszexuális, hanem pénzért mindenre kapható ember. A homoszexuális prostitúció még inkább a gazdasági körülmények szülötte, mint a női prostitúció. Mihelyt normális kereseti lehetőséghez jutnak ezek a férfiak, elfordulnak a homoszexuálisoktól, mert ezeknek a nemi aktusai számukra visszatetszők és undorítóak” (Szántó 1933b: 42).

Egy másik írásában Szántó azt hangsúlyozta, hogy a homoszexuális prostitúció a legtöbb férfigprostituált számára tulajdonképpen csak zsarolási célt szolgáló eszköz: „ezek az emberek inkább a zsarolásból, mint a prostitúcióból élnek” (Szántó 1933c: 5). Erre azért van lehetőség, mert a megzsaroltak közül kevesen folyamodnak feljelentéshez:

„az áldozat inkább fizet, semminthogy a rendőrséghez fordulna, mert fél, hogy eljárás indul ellene is a 241. § alapján, vagy ha ez nem is történik meg, belekerülhet a neve az újságokba és a sajtónak egy része nagy örömmel és még nagyobb betűkkel hozza ezeket az eseteket. Magas társadalmi posztitót betöltő, vagy családi érdekeikre érzékenyen vigyázó férfiak a legalkalmasabb médiumai a zsarolóknak” (Szántó 1933c: 5).

A vizsgált 43 cikk közül négy köthető a férfigprostituáció témaköréhez, amelyek jól illusztrálják Szántó állításait. Ezek közül a legkorábbi és a legrészletesebb a Liskai István 23 éves színinövendék esetéről szóló írás, amelynek apropóját egy rablógyilkosság bírósági tárgyalása adta: „Liskai tavaly októberben meggyilkolta, törrel agyonszurta Szilasi Adolf idősebb, bizonytalan foglalkozású embert és azután értéktárgyait elrabolta. A fiatal bűnös úgy került össze az áldozatával, hogy természetellenes, fajtalan viszony volt közöttük.”¹⁴⁵ A cikk hamarosan ráközelít a vádlottra, akiről együttérző hangon ír: „Rossz, gyűrött, ázott világosszürke nyári ruhát, vékony, olcsó nyakkendőt hord. Ha csakugyan üzte a férfi-prostitúció mesterségét, szegénynek nem mehetett olyan jól

¹⁴⁵ Liskai István a bíróság előtt. Megrontója gyilkosa – Az Est 1910. október 1. 3.

a sora.” Majd az ügy hátterének, azaz a férfiprostituáltak helyzetének részletes tárgyalása következik:

„Feltűnő sok az ilyen Pestre került fiatalembernek a romlása. Vidéki, egyszerű, jómódu, tisztas emberek fiai mind. Liszikai édesatyja községy jegyző és földbirtokos. A fiu a fővárosba jön tanulni, beléköstöl azokba az alapjába sivár és unalmas örömeibe, a melyek a fővárosban egy fiatalembernek könnyen hozzáférhetők és a melyekről minden szűrkeségük és keserű utánizük ellenére sem tud lemondani, akár a dohányzásról.

Az igen gyenge ellenállóképességű, jóformán öntudatlanul a bűn legsárosabb fenekébe jutott fiatalemberek közül való Liszikai is. Az ő esetében azonban még egy különös megszívlelni való is van.

Rendkívül nagyszámban élnek itt köztünk Budapesten a beteg szerelem rabjai. Mint a normális nemi élet nagy része, úgy az övéké is nagyrészt a prostitúció keretében folyik le. Vannak szerencsétlen, szegény fiatalemberek, a kiket a nyomor, a könnyelműség és a csábítás a természetellenes nemi élet eszközeivé avat a vagyonosok használatára.

Minthogy a normális prostitúciót ellenőrzi a rendőrség szabályrendelet alapján, úgy igyekszik a rendőrség ezt a másik prostitúciót is ellenőrizni. Törvény büntetést szab ugyan a természetellenes érintkezésre, de a rendőrség igen okosan, látva, hogy a törvény papirosa nem elég hatalmas a természet tévelygéseinek elnyomására, inkább arra ügyel, hogy a természetellenes érzők társasága lehetőleg a szemé előtt legyen. Ezért vannak találkahelyeik és közismert prostituáltjaik; ezeket a rendőrség jól ismeri és vigyáz rájuk.

Am, mint a normális prostitúcióban, néhány fényes kivétellel, a szerencsétlenek nagy tömege kihasználva, lélekben és testben megtiporva, megnyomoritva, szegénységben, szennyben és szerencsétlenségben él, úgy van ezzel a természetellenes prostitúcióval is.

Tudunk esetet, a mikor az ilyen örömlégény boldogult és ma milliomos vagy tekintélyes tisztviselő. De számosak azok a szerencsétlenek, a kiket est-leszálltával, kopott eleganciával, puderes arccal, kidüllesztett melllel az utcákon látunk tipegni, a kétségbeesett, elbutult züllés legalsó fokán.

Azt hisszük, hogy ha ilyen prostitúciónak kell lenni, a rendőr-

ség talán némiképpen ne csak arra vigyázzon, hogy a szerencsétlen vagyonos tévelyedetteket meg ne zsarolhassák, hanem ha törődik a dologgal – és igen okosan teszi, hogy törődik – arra is legyen gondja, hogy a még szerencsétlenebb férfi-prostituáltak tulságos kizsákmányolás áldozatai ne legyenek.

Mert, mint a normális prostitúcióban, úgy itt is élnek kerítők, a kik a férfitestekből hasznót huznak. Szilasi Adolf is, ez az egész életét bizonytalan sötétben töltött ember, vagyonos téves érzésű sorstársainak felhajtója volt. Ő ismerkedett meg kávéházakban, másutt, könnyelmű, szükségben lévő fiatalemberekkel, a kiket miután kis pénzekkel megnyert magának, tovább közvetítette ismerőseinek. A rendőrségnek bizonyára nem volt tudomása Szilasi foglalkozásáról: de ebből a perből most figyelemztetést meríthet, hogy az ilyen fajta foglalkozást kutassa, üldözze és ne tűrje meg.”

Így a cikk fókuszába tulajdonképpen a férfiprostitúció kérdésköre került, ami lehetőséget nyújtott a szerző számára, hogy a rablógyilkossággal vádolt fiatalembert egyfajta áldozatként láttassa:

„Liszikai István, úgy latszik, csak kezdetén volt még szomorú pályájának. Még nem fásulhatott el egészen, még nem merült el a prostitúció eszet-lelket fojtó gőzébe. Intelligens és okos fiu. Bizonyára érezte pillanatonként annak a fölháborító voltát, hogy azokért a nyomoru kis pénzekért, a mik számára hullottak, a legnagyobb emberi gyalázat essék rajta. És züllöttsége mellett bizonyára része volt ennek az elkeseredésnek is a lelki okokban, a mikor förtelmes tettét elkövette.”

A vádlott áldozati szerepének erősítéséhez hozzájárult a cikk alcíme is, ahol Liszikai „megrontójának gyilkosaként” jelent meg. Az egész írás végkicsengése a homoszexuális pánik koncepciójára építő érvelésre emlékeztet, mely szerint egy heteroszexuális (vagy annak látszó) férfit egy homoszexuális férfi – szexuális jellegű – közeledése olyan kontrolálhatatlan pánikba sodorhat, ami akár gyilkossághoz is vezethet. A homoszexuális pánik először Edward Kempf amerikai pszicháter 1920-ban megjelent összefoglaló pszichopatológiai munkájának Az akut homoszexuális pánik pszichológiája című fejezetében tűnt fel

és eredetileg az elfojtott homoszexualitás jelenségéhez kapcsolódott; a szexuális közeledés hatására ugyanis az elfojtott homoszexuális vonzalom olyan ellenállhatatlan erővel törhetett elő, amit az érintett nem tudott megbocsátani sem magának, sem pedig partnerének (Chuang-Addington 1988). E freudista ihletésű pszichopatológiai fogalom kelt új életre az 1960-as évektől kezdve néhány egyesült államokbeli büntetőtárgyaláson, ahol az egyes meleg férfiak ellen elkövetett gyilkossági ügyekben a védelem a „homoszexuális pánik” által előidézett beszámíthatatlanságra hivatkozva próbált felmentést elérni; a homoszexuális pánikot felhasználó védőérveket azonban megjelenésük óta erősen kritizálták, rámutatva arra, hogy az ilyen típusú érvelés az intézményes homofóbia megnyilvánulásaként értelmezhető (lásd például: Sedgwick, 1990; Chen, 2000; Lee, 2008).

Az *Estben* szereplő Liszkai identitásáról ugyan nem kapunk tájékoztatást, „örömlégényi” státuszát azonban olyan megalázonak mutatta be a cikk szerzője, ami alapján kívánatosnak tűnhetett az őt ért gyalázat megszüntetése – akár a gyalázat okozójának kiiktatásával. Az írás arra is utalt, hogy a rendőrségnek jobban kellene figyelnie a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó homoszexuálisok zsarolástól való védelmének biztosítása és a férfiprostituáltak kizsákmányolásának visszaszorítása közötti kényes egyensúly kialakítására – azt sugallva, hogy az aktuális helyzetben az utóbbi szempont némileg háttérbe szorult.

A férfiprostituáció országban belüli kiterjedtségéről árulkodott az a hír, hogy a „budapesti államrendőrség egy magándetektív közreműködésével Nagykanizsán leleplezte s az ottani rendőrség kezére adta Mészáros Gyula balatonlellel nagykereskedőt, a ki fiatalembereket erkölcsstelen üzelmek céljából beteges szenvedélyű férfiakkal közvetített”.¹⁴⁶ Míg évekkel később egy budapesti razzjáról szóló beszámolóban tipikus alvilági figurák között jelentek meg a férfiprostituáltak: „Rosszul öltözött részek, kifestett fiatalemberek, kezdő démonok kerülnek horogra. [...] Nők igazolvánnyal, igazolvány nélkül és selyemfiúk [...] utóbbi műfaj nagyon elszaporodott mostanában [...] Rúzsos ajkú fiatalember, zsebében férfi címket és bajszos fényképeket találtak.”¹⁴⁷

Megjegyzésre érdemes, hogy az újságíró által használt *démon* kife-

jezés a korábban már idézett Szántó Jenő homoszexuálisokat zsaroló férfiprostituált-kategóriái között is helyet kapott:

„A zsarolásnak is több faja van. Leggyakoribb eset az, hogy a prostituált ismervén a társadalmi és családi viszonyait annak, akit rossz sorsa az ő karjaiba, helyesebben karmaiba hajtott, feljelentéssel fenyegetődve zsarolja ki a pénzt. A másik fajta nem is tartja szükségesnek a zsaroláshoz a homosexualis cselekményt, hanem valamiképpen közelébe férközik nyilvános helyen a kiszemelt áldozatnak és botránnyal fenyegetődve zsarolja meg. A harmadik fajta a démon típus, amely látva, hogy valaki nagyon beleszédült, vonakodásával csikarja ki áldozatának utolsó garasát.” (Szántó 1933c: 6).

A fenti újságcikkben leírtak a Szántó által a férfiprostituáltak külsejével kapcsolatban megfigyelt jellemzőkkel is harmonizálnak:

„A hivatásos prostituáltak többnyire már külsejükkel is elárulják foglalkozásukat. A legutolsó divat szerint, azt is túlozva öltözködnek. Szemöldöküket keskenyítik, szabályosra tépdésik, hajukat erősen fényezve lesimítják vagy bodrosra fésülik, göndörítik, esetleg festik, ahogy egyéniségüknek jobban megfelel; arcukat kendőzik, sok ékszer, gyűrűt, karpereczet hordanak, selyem vagy műselyem fehérneműt, zártkörű társaságban vagy jelmezes mulatságok alkalmával sokszor női ruhát hordanak.” (Szántó 1933c: 6).

A férfiprostituáció témaköréhez köthető, Az *Estben* megjelent negyedik cikk főszereplője Balog Miklós, 21 éves budapesti munkáslegény, aki – a Szántó Jenő által használt kategóriák szerint – démonként megbabonázta Friedmann Lászlót, egy 29 éves vidéki kétgyerekes kereskedőt: „A szerencsétlen ember elhagyta családját, összeköltözött Balog Miklóssal és minden pénzét a legényre költötte. Amikor elfogyott a pénze, Balog zsarolni kezdte, úgyhogy Friedmann végül elhatározta, előbb végez Baloggal, majd öngyilkos lesz.”¹⁴⁸ A tervezett gyilkosságot meg-

¹⁴⁶ A nagykereskedő bűne – Az *Est* 1912. március 20. 7.

¹⁴⁷ Komlós Jenő: Évváró razzia a pesti alvilágban – Az *Est* 1932. december 28. 11.

¹⁴⁸ Egy hónapra ítélték a legényt, aki miatt Friedmann László kereskedő megölte magát – Az *Est* 1933. március 10. 4.

akadályozták, Friedmann öngyilkossága viszont sikerült, így végül Balog közveszélyes munkakerülés és a „*btk. 241. szakaszába ütköző vétség*” – azaz természet elleni fajtalanság vétsége – miatt került bíróság elé. A cikk szerint Balog így védekezett a vádakkal szemben: „*Nem tehetek róla, hogy szerelmes lett és arról sem, hogy öngyilkos lett miattam – mondotta vállát vonogatva*”. A cikkből kiderült, hogy Balog – az e vétségre maximálisan kiszabható egy évből – mindössze egyhavi fogház-büntetést kapott, illetve intézkedtek arról is, hogy „*büntetésének letöltése után közigazgatási eljárás végett ismét kísérjék vissza a toloncházba. Friedmann László tragédiájának előidézőjét örökre ki fogják tiltani Budapestről*.” A büntetés mértéke tehát nem igazán szolgálhatott elrettentésként, hasonlóan egy kerítésen ért balatonlellei kereskedő esetéhez, akit letartóztatása és kihallgatása után a lap beszámolója szerint „*mégis szabadon bocsátotta[k]*”.¹⁴⁹

Gyilkosság

A vizsgált 43 cikk közül tizenöt foglalkozott gyilkossági ügyekkel. E tizenöt cikk hét gyilkossági ügyet tárgyalt, ám három esetben a gyilkosság homoszexuális jellegére vonatkozó feltételezés – a lap szerint is bevallott módon – végül megkérdőjeleződött, illetve megdőlt. Ebben az összefüggésben homoszexuális jellegű gyilkosságon azt értjük, hogy a bűncselekmény áldozata(i) és/vagy elkövető(i) homoszexuálisként jelentődnek meg a sajtótermékekben.

A prostitúcióval összefüggésben korábban tárgyalt Liszkai-ügy mellett három másik ügyet nevezhetünk homoszexuális jellegűként bemutatott gyilkosságnak. A gyilkos masszőről szóló 1920-as történetben a korábban már említett homoszexuális pánik motívuma is felfedezhető, hiszen a vádlott védekezése szerint a gyilkosság indítékát végső soron az áldozat kéretlen erőszakos közeledése okozta:

„*Vallomásában előadta, hogy Epsteint [az áldozatot, egy 35 éves női szabót] már régen ismeri, gyakran járt nála a fürdőben is, a hol masszírozni szokta. Többször mulattak együtt különböző*

¹⁴⁹ A nagykereskedő bűne – *Az Est* 1912. március 20. 7.

vendéglőkben. Epstein mára meghívta magához a lakásába, hogy ott iddógáljanak. Alig volt Epsteinnél egy ideig, ez rá támadt és beteges hajlandósággal merényletet akart ellene elkövetni.”¹⁵⁰

Ugyanakkor a néhány nappal később megjelent híradás szerint a szóban forgó esetről „*a rendőri nyomozás kétségtelenül megállapította, hogy az előre megfontolt szándékkal elkövetett rablógyilkosság volt.*”¹⁵¹

A lágymányosi hulláról szóló 1921 júniusában megjelent cikksorozat¹⁵² hét írása közül csak az utolsó előttiben jutottak el a lehetséges homoszexuális összefüggések tárgyalásához. Az eddigre a lap által megkonstruált – részleteiben nem igazán meggyőző módon kidolgozott – történetben egy „*beteges hajlamú*”, foglalkozás nélküli nyíregyházi henteslegény és egy „*normális*” budapesti kovácssegéd kapcsolata vezetett a halálos végkifejlethez:

„*Minden valószínűség szerint egy beteges hajlamu ember borzalmas büntényéről van szó. [...] Popovics [az áldozat] hónapokkal ezelőtt megismerkedett egy Kovács Sándor nevű emberrel. Kovács Sándor gyakran járt fel Popovicshoz és több ízben aludt nála. [...] Kovács Sándort beteges hajlamú embernek tartották, Popovicstől azonban tudták, hogy egészen normális ember, semmi különösebbet nem vettek észre rajta soha. Csak a legnagyobb nyomor készíthette Popovicst arra, hogy Kovács Sándorral jó barátságban legyen. [...] Popovics a fényképen csinos, magas, szőke bajszú fiatalember.*”¹⁵³

A nyomor emlegetése a prostitúció lehetőségét is felvetheti, ugyanakkor nem tűnik valószínűnek, hogy a csinos fiatalember esetleges ilyen jellegű szolgáltatásaiért egy foglalkozás nélküli vidéki henteslegény megfelelő anyagi ellenszolgáltatást tudott volna nyújtani.

¹⁵⁰ Gyilkos masszőr – *Az Est* 1920. február 3. 4.

¹⁵¹ A Dembinszky-utcai gyilkosság – *Az Est* 1920. február 6. 4.

¹⁵² A cikksorozat első darabja 1921. június 9-én jelent meg *Megtalálták a lágymányosi hullát és lábát* címmel, utolsó darabja pedig egy 1921. június 28-án, *A lágymányosi gyilkosság* címmel megjelent rövidhír lett.

¹⁵³ Elfogták a szét darabolt ember gyilkosát – *Az Est* 1921. június 14. 3–4.

A harmadik esetben egy kettős életet élő kispesti vendéglős esett rablógyilkosság áldozatául, s a három gyilkost a „betegeshajlamúak sötét alvilágából emelték ki a rendőrzék”.¹⁵⁴ A nyomozás során homoszexuálisként nyilvántartott fiatal emberek sokaságát hallgatták ki, akiknek egyike korábban maga is kapcsolatban állt a vendéglőssel: ő számolt be arról, hogy „a vendéglős éjszakánként a Népligetbe járt s a Népliget padjain kötött ismeretségeket”. Majd arra is fény derült, hogy ezen a környéken „olyan iparoslegények laknak, akik könnyen voltak kaphatók az egy-két-három napig tartó ismeretségre 5 pengős ajándék, ingyen vacsora és pár pohár bor ellenében”,¹⁵⁵ s közöttük végül rá is akadtak a gyilkosokra.

Az egyik, végül mégsem homoszexuális jellegüként lezárt gyilkosságról 1923-ban négy egymást követő napon át, egy cikksorozatban számolt be *Az Est*. A sorozat első darabjába, ahol közölték egy 13 éves fiú meggyilkolásának hírért, rögtön bekerült a bűncselekmény potenciálisan homoszexuális jellegére vonatkozó burkolt célzás:

„Szombatról vasárnapra virradó éjjel kegyetlen gyilkosság történt a régi lóversenytéren. Ezen a helyen – a Thökölyi út és az Aréna út sarkán – a késő esti órákban állandóan gyanús társaságok szoktak tartózkodni. Különösen szombatról vasárnapra és a vasárnapról hétfőre virradó éjszakákon népes töltük a vidék. Ilyenkor rendszeren nagyobb rendőri különítmény járja körül ezt a vidéket. A rendőrség emberei ugyanis már megállapították, hogy a régi lóversenyter környéke beteges hajlamú emberek tanyája éjszakánként.”¹⁵⁶

Másnap már egy állítólagos szemtanú vallomása alapján lehetett erősíteni a homoszexuális szálat, akinek a beszámolójában – talán saját heteroszexualitása jelzéséként – hangsúlyosan szerepelt, hogy egy hölgy ismerősétől érkezett e gyanús környékre:

¹⁵⁴ Az elfogott kispesti rablógyilkosok részletes beismerő vallomása. A bűnügy megdöbbentő piszkos háttere – *Az Est* 1932. január 27. 4-6.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Szombaton éjszaka a régi lóversenytéren egy 12-13 esztendő körüli kislíut megölt egy ismeretlen ember. A gyerek kilétét eddig nem sikerült megállapítani – *Az Est* 1923. december 11. 5.

„Szombaton este körülbelül háromnegyed kilenc óra tájban, amikor egy hölgyismerősömtől jöttem, a városligeti víztorony mellett mentem el. Egy pillanatra megálltam a víztorony mellett. Ekkor egy magas, vállas, bőrkabátos elegáns külsejű, úriembernek látszó férfiú villanylámpával arcomba világított és a következő ajánlatot tette: Nézze fiatalember, jöjjön velem egy kicsit mulatni, nem fogja megbánni. [...] A fiúnak más szavakkal ugyan, de ugyanolyan ajánlatot tett, mint nekem. A kisfiú el akart szaladni, de a fiatalember magához húzta, simogatta az arcát és 100.000 koronát ígért neki. A fiut úgy látszik megsédítette a nagy pénzösszeg, mert a bőrkabátossal együtt elindult a régi lóversenyter felé.”¹⁵⁷

Ekkor már a címben is kéjgyilkosság szerepelt, mely elem a harmadik cikkben is megjelent, bár a „törvényszéki orvosszakértő, aki a boncolást végezte, kijelentette a rendőrség érdeklődésére, hogy a gyermek egyes szerveit vegyvizsgálat alá kell venni és csak azután állapítható meg, kéjgyilkosság történt-e”.¹⁵⁸ Végül a negyedik napon kiderült, hogy az indíték nem szexuális, hanem anyagi jellegű volt, s a 13 éves fiút gyilkosával – egy 29 éves rossz anyagi körülmények között élő házasság, kisgyerekes férfival – egy közös biciklizés kapcsolta össze.¹⁵⁹

1931 március végén kezdődött a „kalapácsos gyilkos” ügye,¹⁶⁰ mely kapcsán hamarosan fény derült arra, hogy az indíték biztosítási csalás lett volna: ám a megrendelt baleset helyett a megrendelő végül belehalt a rosszul sikerült támadásba. Az elkövető beszámíthatóságának vizsgálata során mindezek ellenére többször felmerült, hogy az orvosszakértők adjanak szakvéleményt „arra vonatkozóan is, hogy Fischl Frigyesen, Steinherz Rudolf 18 éves gyilkosán nem észlelnék-e olyan beteges hajlamot, amely esetleg a meggyilkolt Steinherz Rudolffal

¹⁵⁷ A rendőrségi orvosok szerint Csapó József kéjgyilkosság áldozata. Vallomás egy bőrkabátos, villanylámpás úrról – *Az Est* 1923. december 12. 3.

¹⁵⁸ Ma felboncolták a meggyilkolt Csapó József holttestét. Hajsza a bőrkabátos ember után – *Az Est* 1923. december 13. 3.

¹⁵⁹ Pridna András részletesen bevallotta, hogyan ölte meg a kis Csapó Józsefet – *Az Est* 1923. december 14. 3.

¹⁶⁰ Kilenc kalapácsütéssel fejbe vertek és kiraboltak a vonaton egy kecskeméti borke- reskedőt – *Az Est* 1931. március 27. 1.

való beteges kapcsolat fennállására adna gyanút”.¹⁶¹ Végül 1932 áprilisban többször is közzétették, hogy „[s]emmi bizonyíték nincs arra, hogy Fischl beteges hajlamú volna”.¹⁶² Eddigre azonban összesen öt cikkben jelent meg e gyilkosság kapcsán a homoszexuális motívum.

A harmadik olyan gyilkossági ügy, ahol szintén csak átmenetileg vetődött fel a homoszexuális jelleg lehetősége, Pipás Pista (e fejezetben korábban már tárgyalt) történetéhez, az 1932–33-as évek egyik nagy sajtószenzációjához kapcsolható. Pipás Pista 1932 nyarán 42 éves parasztasszonyként tűnt fel Az Estben,¹⁶³ aki évek óta férfiruhában férfiként élt és ekkor két férfi meggyilkolásának vádjával került bíróság elé. Ezután 1934 január elejéig¹⁶⁴ 18 cikk foglalkozott Pipás gyilkosságai-val, ám csak egy helyen merült fel a vádlott esetleges homoszexualitása a tárgyalás során, s akkor is csak röviden foglalkoztak e részlettel:

„Próbálkozott a védelem a szexuális vonatkozások fejtegetésével is. Az orvosszakértők határozott elutasítással feleltek. Megállapították, hogy Pipás Pista egyáltalán nem beteges hajlamokkal gyilkolt, azért, mert férfiruhában járt és pipázott. A vádlott nagyon emberi érveléssel magyarázta meg, miért járt férfiruhában. Azért, mert erős tagbaszakadt asszony volt, bírta a munkát és a férfi munkájáért nagyobb bért fizettek, mint az asszony munkájáért. Beteges gerjedelmeit előcibálni és a bűncselekménnyel összefüggésbe hozni hiábavaló fáradtság.”¹⁶⁵

A lapban megkonstruált történet keretében tehát Pipás Pista „beteges gerjedelmeit”¹⁶⁶ hangsúlyosan szétválasztották az általa elkövetett gyil-

¹⁶¹ A kalapácsos gyilkos elmeállapotának vizsgálatát megkezdték – Az Est 1931. május 24. 1.

¹⁶² Barátságból tettem és nem pénzért – vallotta ma is a kalapácsos gyilkos – Az Est 1932. április 16. 5.

¹⁶³ Miért lett férfi Pipás Pista és hogyan követett el két gyilkosságot – Az Est 1932. július 29. 6.

¹⁶⁴ Az utolsó cikk 1934. január 3-án jelent meg Pipás Pista halálbüntetését életfogytiglani fegyházra változtatták címmel.

¹⁶⁵ Halálbüntetést kért Pipás Pistákra a szegedi ügyész – Az Est 1933. január 13. 1–2.

¹⁶⁶ Mint már korábban is említettük, egy 1932-es cikkben arról számoltak be, hogy „a tanya népe szerint vadházasságban is élt egy szolgálóval”. Lásd: Dessewffy Tiva-

kosságok indítékaitól: úgy tűnik, ez esetben Pipás Pista alakja az esetleges homoszexuális kapcsolatok részletezése nélkül is elég érdekessé – s persze eladhatóvá – tette a sztorit.

„Erkölcstelen üzelmek”

Az Estben megjelent homoszexuális jellegű bűnügyek döntő többségét az „erkölcstelen üzelmeknek” nevezett tágas kategóriába soroltuk: ide kerültek azok a botrányosként bemutatott viselkedésformákat tartalmazó cikkek, melyekben egyaránt szerepelhetett csábítás, csábítási kísérlet, de nemi erőszak is. Az elnevezést egy 1910-es rövidhír szövege ihlette, ami arról számolt be, hogy egy bolti szolga nemrég két hónapnyi fogházbüntetést töltött le – tartalmilag pontosan nem részletezett – „erkölcstelen üzelmek miatt”.¹⁶⁷ A kontextusból azonban sejthető, hogy mire utalt e kifejezés: „Most megint ülni fog. A Lukácsfürdőben két fiatal suhanchoz közeledett aljas szándékkal, de azok lefogták és átadták a rendőrségnek.”¹⁶⁸

A fiatal fiúk megrontása visszatérő témaként több írásban is előke-rült: egy 1910-ben az érsekújvári községi főgimnáziumban történt botránnal például két cikk is foglalkozott. Az első cikk szerzője nem csak a szökésben lévő hittantanár történetét, hanem az általa megfelelőnek tartott tényállást is részletesen ismertette:

„Ez az intézet arról híres, hogy rövid időn belül három pap-tanárt kellett elcsapnia, botrányos viselkedés miatt. A legutolsó, Péter József büntetendő cselekményt követett el [...] lakására rendelte egyik tanítványát, a negyedik osztályba járó ifjabb Kiátzy Antalt, egy érsekújvári fodrásznak a fiát és erőszakkal megrontotta.

A dolog úgy tudódott ki, hogy a kis Kiátzy gyanúsán viselkedett odahaza. Szülei faggatására aztán elmondotta, hogy a hittanár mit tett vele. Az apja bejelentette a dolgot Fonta Ferenc gim-

dar: Pipás Pista furcsa bűnös élete. Beszélgetés a férfiruhás gyilkos özvegyasszony – férjével – Az Est 1932. július 31. 7.

¹⁶⁷ Hunyadi János 1910-ben – Az Est 1910. december 4. 5.

¹⁶⁸ Ibid.

náziumi igazgatónak, aki nyomban elrendelte a vizsgálatot. Péter József maga is beismerte a vádat és azonnal beadta lemondását és még aznap elutazott a városból. Ez december 13-ikán történt.

A város legközelebbi tanácsülésén felolvasták az igazgató átiratát, a melyben tudatja, hogy lemondatta az állásáról a hittan tanárát. Az ülésen jelenlevő Justh Szilárd főkapitány, a ki mit sem tudott a történetekről, érdeklődött a lemondatás oka iránt. A főjegyző a város szégyenére tekintettel, azt ajánlotta, hogy a lemondatás oka ne hozassék nyilvánosságra. De a főkapitány forszírozta a dolgot és így megtudott mindent.

Azonnal elrendelte a nyomozást és az iratokat áttette a nyitrai ügyészre, a mely fajtalanság vétsége miatt indította meg az eljárást. Kissé meglepő a nyitrai ügyészség minősítése, mert bebizonyított dolog, hogy a merénylet erőszakosan történt. Már pedig a büntetőtörvénykönyv 242. szakasza világosan mondja;

»A természet elleni fajtalanság büntetést képezi és öt évig terjedő börtönnel büntetendő; ha az férfiak között erőszakkal, vagy fenyegetéssel követtetett el.«

Még meglepőbb az, hogy Péter József ugyszólván az egész város szemeláttára szökött meg Érsekújvárról és még sem rendelték el letartóztatását.¹⁶⁹

A második cikk már csak röviden tájékoztatott a később letartóztatott és elítélt 32 éves volt hittantanár további sorsáról, aki végül három hónapos fogházbüntetést kapott.¹⁷⁰

A százados bűne című cikk századosa „fiatal inasgyerekeket fogadott szolgálatába és fenyegetéssel és erőszakos viselkedésével természetellenes hajlamainak eltűrésére akarta őket kényszeríteni”,¹⁷¹ ám némileg váratlan módon a törvényszék a százados mellett az inasokat is pénzbüntetésre ítélte, majd végül a százados büntetését a királyi Kúria háromhavi fogházra emelte. Az *Elfogtak egy veszedelmes betegeshajlamú embert* című cikk főszereplője pedig állítólag két hétig tartott rabságban egy 14 éves fiút, „undorító életmódra” kényszerítve őt: „Többször

el is ítelték már, legutóbb két évre, de akkor örültséget tetetett, felborította az ügyész asztalát, mire elmeegógyintézetbe szállították, ahonnan azonban megszökött”.¹⁷²

Egy 1913-as híradás szerint egy ékszerész „elküldte inasát, Mandl Hugó 16 éves fiút 30 koronával és egy ajánlott levéllel a főpostára”, akit másnap délelőtt a Városligetben találtak meg: „Mezitelenül hevert a zöldben és a lába stráfkötéllel egy bokorhoz volt kötve, a kezei pedig a feje fölött egy másik bokorhoz voltak kifizetve nyakkendőjével”. E részletek közlése után következtek a feltételezések, mely szerint ugyan a

„...rendőrség még nem állapította meg, hogy szerda óta mi történt a fiúval, de a korházban az a vélemény, hogy homosexuális emberek karmai közé került, a kik a Károly-kaszárnyából elcipeltek a lakásukba, ott kloroformmal elkábították és merényletet követtek el rajta. Ma éjszaka azután kocsin kivihették a Városligetbe és meztelenül odakötözték a bokorhoz és otthagyták. A pénz és az ajánlott levél természetesen hiányzott, mert az a ruhájában volt.”¹⁷³

Az így megkonstruált történet központi elemévé a rablás helyett az áldozatot ért támadás szokatlan jellege vált, amit az elkövetők feltételezett homoszexualitása tovább fokozott, s mindezt szinte megkoronázta a pedofiliára utaló cím: *Megrontottak és kikötöttek a Ligetben egy kis fiút*.

Egy 1930-as cikksorozat már egy egész falu megrontásáról szólt. A cikksorozat első darabjának címoldalas részletes beszámolója szerint Gógánfán, a „Gyömöreiek ősi fészke” a – sokak által a falu jötevőjének tekintett – uradalmi intézőt némi anyagi ellenszolgáltatásért szórakoztatták a 13 és 20 év közötti helyi legények:

„Megfürdött, megreggelizett – még a fürdőben – azután megjelent a kastélyban a szolgálatra rendelt parasztgyerek. Langmahr [az intéző] inasa már várta, s kezdetben némi erőszakkal, később szelíden, jó szóval küldte be az intéző úr pihenő termébe a gyereket.

¹⁶⁹ Megszökött hitoktató – Az Est 1910. december 31. 3.

¹⁷⁰ Elítélt hitoktató – Az Est 1911. január 31. 5.

¹⁷¹ A százados bűne – Az Est 1914. április 16. 6.

¹⁷² Elfogtak egy veszedelmes betegeshajlamú embert – Az Est 1933. augusztus 12. 9.

¹⁷³ Megrontottak és kikötöttek a Ligetben egy kis fiút – Az Est 1913. június 28. 2.

Később jött a második, harmadik, negyedik gyerek, – ekkor már senki nem zavarhatta az intéző urat, 'török termében' folyt a mulatsága. [...] Ebéd után kocsiba ült, végigkocsizott az 1000 holdon, – szép darab föld – azután visszatért a kastélyba, – a saját kastélyába – bevonult a török terembe és jöttek a délutánra berendelt fiatalemberek. Ez a mulatozás tartott estig. Kivétel csak akkor volt, ha az intéző alapítása, a Gógánfai Árpád Sport Kör tréninget tartott. Ilyenkor az intéző is megjelent a tréningen, szakértő szemmel figyelte a tréninget, válogatott legényeinek munkáját, s este ezekkel barátkozott.¹⁷⁴

A botrány kitöréséig az érintettek „[k]edélyes, kedves dolognak tekintették az egész ügyet. Nem riasztott meg senkit, hogy a faluban már volt vagy tíz legény, aki szóba se állt a leányokkal” – az intéző letartóztatása után azonban a falu elöljárói úgy értékelték a helyzetet, hogy „egy emberöltőre tönkretették Gógánfát. Megrendítették a falu erkölcsi egyensúlyát, tönkretették fiatalágát, tönkretették a jó hírt.”¹⁷⁵ (A cikksorozat másik két darabja a kihallgatásokról és a 40, javarészt fiatalokú fiút érintő természetelleni fajtalansági ügy zárt tárgyalásáról szól.¹⁷⁶)

E típusba soroltuk még *A pap bűne* című rövid cikket, melyben a címszereplő áldozatai nem fiúk, hanem férfiak voltak: „A szatmármegye felső részén fekvő Felsőfernezely község görög katolikus hiveinek atyja, Papp Lajos 50 éves plébános ellen az ügyészség kétféle természetellenes fajtalanság büntette miatt emelt vádat”, a plébános ugyanis két helyi férfit „több ízben a lelkészi lakba csalta, ott az ajtót rájuk zárta és a két gyanútlan, megijedt emberrel itt le nem írható fajtalanságokat követett el”.¹⁷⁷ A cikkből az is kiderült, hogy a vádemelés ellenére az érintett „egyelőre tovább folytatja lelkészi funkcióit”.

Az itt vizsgált 43 cikk főszereplői között alig voltak nők: tulajdonképpen csak két ügyben kerültek előtérbe. 1924-ben egy 19 éves var-

rónő személyes szabadság megsértése és súlyos testi sértés miatt tett feljelentést egy énekesnő ellen, aki állítólag több mint egy hónapig tartotta őt fogva ruhátlanul a hotelszobájában. Az újságban megszólaltatott varróleány beszámolója szerint a

„művésznő, akit méltóságos asszonynak kellett szólítani, négy-öt nappal azután, hogy a Magyar Háziasszonyok Országos Szövetsége, mint varrónőt felküldött hozzám, behívott a fürdőszobába és azt mondta, hogy meg fog tanítani egyes személyes szolgálatokra, amelyeknek az életben még hasznát veszem. Többek között meg fog tanítani arra, hogyan kell őt fürdetni. Megmagyarázta, hogy mik a teendőim és azt mondta, hogy ezekhez le kell vetköznöm.”¹⁷⁸

A másik női ügynek *Az Est* – a legtöbb korabeli sajtótermékhez hasonlóan – kiemelt figyelmet szentelt, hiszen ez az egyik ismert magyar „mágnás válópörének pikáns epizód”-jához¹⁷⁹ kapcsolódott, melyben Tormay Cécile „az 1920-as évek legnagyobb szerelmi botrányperének homoszexuális szeretőjeként” (Kurimay 2015: 5) jelent meg. Egy 1925-ös cikkben például a következőképpen írták le a bíróság előtt rekonstruált tényállást:

„Körülbelül 25 esztendővel ezelőtt tartotta menyegzőjét gróf Zichy Rafael örgróf Pallavacini Eduardínával. A főúri házasság éveken keresztül boldog volt, egymásután születtek a Zichy-utódok és a sárszenthalmi kastélyban senki sem volt elégedettebb gróf Zichy Rafaelnél. Több, mint tíz esztendeje annak, hogy a gróf útja másfelé fordult. Évről-évre hidegebbé vált a viszony a grófi házaspár kö-

¹⁷⁴ A gógánfai kastély titkai – Miért tartóztatták le a főintézőt? – *Az Est* 1930. február 18. 1–2.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ A gógánfai bűnügyben Sümegen folytatja a vizsgálóbíró a kihallgatásokat – *Az Est* 1930. március 7. 8; Bakos Ákos: A gógánfai eset zárt tárgyaláson – *Az Est* 1931. március 19. 5.

¹⁷⁷ A pap bűne – *Az Est* 1913. július 17. 9.

¹⁷⁸ Egy varróleány regényes vádjai Roeder Sarolta kamaraénekesnő ellen – *Az Est* 1924. október 7. 5.

¹⁷⁹ Gróf Zichy Rafael válópörének epilógusa – Feleségének följelentésére négy alkalommal az ügyvédjével került vádlottak padjára a gróf – A vád: hamis tanúzás, rágalmozás és ezekre való fölbujtás – A pör egész tartalmára zárt tárgyalást rendelt el a bíróság – *Az Est* 1925. november 19. 5. E cikk nyitotta meg a 13 darabból álló cikksorozatot, mely aztán több mint két éven keresztül (az Új bizonyítékok alapján perújrafelvételt kér gróf Zichy Rafael elítélt cselédsége című cikk 1927. december 30-i megjelenéséig) folytatódott.

zött, míg végre gróf Zichy Rafael bejelentette szándékát: válni akar. Az asszony azonban hallani sem akart a válásról, hiába próbálkozott a gróf, hiába küldött feleségéhez követeket, Zichy grófné megmaradt elhatározás mellett: az egyház kötötte meg frigyüket, katolikus hívő nem válhat el hitvesétől. [...] Évekkel ezelőtt a keresztény női tábor egyik gyűlésén ismerkedett meg gróf Zichy Rafaelné Tormay Cecillel. A barátság mind szorosabbá erősödött, együtt vezették a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének (MANSz) ügyeit, Tormay Cecil gyakran fordult meg a grófi háznál, olyankor is, amikor a gróf otthon volt, olyankor is, amikor nem volt otthon s a gyakori, csaknem mindennapos látogatások alatt különös pletyka kigyója kezdett tekerőzni a grófi palota személyzete között. A pletykakigyó belemart a grófba is, s megindult a tragédia kifejlődése.¹⁸⁰

A gróf által felesége és Tormay Cécile kapcsolatában felfedezett potenciális válóok kiaknázási kísérleteinek részleteit e tanulmány keretében nem tudjuk bemutatni.¹⁸¹ Tény azonban, hogy a már 1923-ban beadott válóper végül nem vezetett váláshoz, csak ahhoz a rágalmazási persorozathoz, amit Pallavicini Eduardina és Tormay indított Zichy Rafael és tanúi ellen, akik „*azt állították, – mint ez a nyilvánosan kihirdetett törvényszéki ítéletből kiderült, – hogy gróf Zichy Rafaelné és Tormay Cecil között a házasság felbontásához elégséges alapot szolgáltató, túlságos bizalmas barátság állott fenn évekig*”.¹⁸² A rágalmazási perben viszont a

„*lelki defektusban szenvedő vádlottak vallomásával szemben a két ártatlan, erkölcsi tógájukban makulátlan, közéleti működésükre nézve áldásos két sértettnek, Tormay Cecilnek és gróf Zichy Rafaelnének vallomását fogadta el valónak a bíróság s e vallomások*

¹⁸⁰ Sz. R.: Hogyan végződött a bíróság előtt gróf Zichy Rafael családi perpatvara – Gróf Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina és Tormay Cecil pöre Zichy Rafael és cselédei ellen tegnap este ért véget – *Az Est* 1925. november 28. 2.

¹⁸¹ A per társadalom- és szexualitástörténeti elemzése, valamint további részletek Tormay Cécile alakjáról Kurimay Anita (2015, 2016) tanulmányaiban olvashatók.

¹⁸² Tormay Cecil és gróf Zichy Rafael tárgyalását elnapolta a tábla – *Az Est* 1926. június 15. 2.

alapján megállapította, hogy az az összeköttetés, amely a cselédek vallomásai és pletykái szerint már évek óta különös barátságban tartja Tormay Cecilt és gróf Zichy Rafaelnét, érdekelt emberek aljas hazugságain nyugszik.”¹⁸³

Az ezekhez a perekhez kapcsolódó iratok egy része megtalálható Budapest Főváros Levéltárában,¹⁸⁴ melyekben az ügy sajtó által nem ismertett részletei is olvashatók: az újságírók ugyanis nem számolhattak be a közerkölcs védelmében elrendelt zárt tárgyalásokon elhangzottakról.¹⁸⁵

Ami kimaradt Az Estből

Az eddigiekben bemutatott példák jól illusztrálhatták, hogy a homoszexuális botrányok sajtó-kommodifikációs eljárásainak megfelelően *Az Est*-ben megjelent bűnügyek leírásakor is a legtöbbször nagy lelkesedéssel részletezték a potenciálisan létezőnek feltételezett homoszexuális aspektusokat. Ugyanakkor erre ellenpéldát is említhetünk, amikor egy szereplő ma már egyre szélesebb körben elismert – és valószínűsíthetően a kortársak egy része által is ismert – homoszexualitásáról hallgatott a lap: 1933. április 27-én jelent meg például egy cikk arról, hogy báró Nopcsa Ferenc agyonlőtte titkárát, majd öngyilkos lett. Az írásban nem szerepeltek részletek a báró és a titkár kapcsolatának jellegéről, csupán a megszólaltatott takarítónő utalt némileg homályos módon „*csúnya vádakra*”, melyek tartalmáról aztán nem adtak közelebbi tájékoztatást: „*En négy év óta vagyok a báró szolgálatában és mondhatom, hogy semmi olyant nem vettem észre, ami a csúnya vádakat iga-*

¹⁸³ *Az Est* 1925. november 28. 2. Ibid.

¹⁸⁴ Lásd például: BFL VII. 2. C. Budapesti Királyi Törvényszék peres iratai. 45162/1923; 3851/1926; 5287/1927. A kutatás során nyújtott segítségért ezúton is szeretnénk köszönetet mondani Lugosi András levéltáros-történésznek, aki ezekre a dokumentumokra felhívta a figyelmemet.

¹⁸⁵ Lásd például: „*a bűnper egész tartalmára a bíróság zárt tárgyalást rendel el, indokolja ezt a bíróság azzal, hogy a bűnper anyaga nyilvános tárgyaláson a közerkölcsi séget sértene*” – *Az Est* 1925. november 19. 5.

zolhatná”.¹⁸⁶ Mint látni fogjuk, több pesti napilap ez esetben Az Estnél kevésbé szemérmesen járt el.

Báró Nopcsa Ferenc paleontológus, a Magyar Földtani Intézet igazgatója, nemzetközileg jegyzett és számos tekintetben úttörő dinoszaurusz-szakértő, például a madarak őshüllőkből kifejlődésének korai hirdetője; emellett Albánia-kutató: földtani, néprajzi, nyelvészeti, jogi tanulmányok szerzője. Kalandos életvitelét első világháborús kém-szolgálat is bizonyítja.

Nopcsa nála jóval fiatalabb titkárával – az albán Doda Elmas Bajaziddal – szerelmi viszonyban élő homoszexuálisként tűnik fel a *Scientific American* tudományos újság lapjain, ahol dinoszauruszokkal kapcsolatos szakértelmét méltatják (Dyke 2011).¹⁸⁷ Az életét feldolgozó könyvek és korabeli újságcikkek is arról tanúskodnak, hogy a báró és titkára egy lakásban élt, együtt utazgattak, s a kicsapongó életvitelű Bajazidot annak öccsével együtt Nopcsa tartotta el. Mind ezt a külvilág számára azzal magyarázták, hogy a két testvér korábban Albániában (illetve később román parasztoktól) megmentette a báró életét. Nopcsa kései utóda a földtani intézet élén szintén megírta, hogy a báró 1933-ban „homoszexuális féltékenységre torkollott gyilkosság-öngyilkosság”-ot követett el (Kordos 2003: 1593). Az eset után közvetlenül Bécsben pletykák keringtek arról, hogy homoszexuális kapcsolatot állhatott fenn a szereplők között, melyet a *Népszava*, a *Pesti Napló*, sőt Az Est társlapja, a *Magyarország* is megörökített, rögtön cáfolat formájában.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Mielőtt báró Nopcsa Ferenc agyonlőtte titkárát, altató porral elaltatta – Az Est 1933. április 27. 9.

¹⁸⁷ Ugyanez az információ szerepel róla az *Encyclopedia of Gay, Lesbian, Bisexual, Transgender & Queer Culture* című munkában is. Lásd például itt Linda Rapp 2006-os szócikkét Nopcsáról: http://www.glbtqarchive.com/ssh/nopcsa_bf_S.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 09. 24).

¹⁸⁸ Lásd: „Fölmerült annak a gyanúja, hogy titkárával nemcsak alkalmazotti viszonyt tartott fenn, ismerősei azonban a leghatározottabban tiltakoztak a híresztelések ellen.” – *Népszava* 1933. április 27. 6.; „Tragédiát hozzatartozóimnak köszönhetem” – írta báró Nopcsa az ügyvédjének – „Azt a leghatározottabban tagadta, hogy a báró és az albán között természetellenes viszony lett volna.” Báró Nopcsa Ferenc és Elmas Doda Bajazid bécsi élete. – *Pesti Napló* 1933. április 27. 6.; „A titkárral való viszonyról valamennyien, akik ismerték, kijelentették, hogy az csak barátság volt és a leghatározottabban tiltakoztak azokkal a híresztelésekkel szemben, mintha a bárónak

A korabeli pesti sajtóban is találunk célzásokat arra, hogy a bécsi kortársak körében pletykák terjedtek a két halott homoszexualitásáról. Elsőként A *Mai Nap*, rögtön a halálhírről szóló tudósítást azzal zárta: „A rendőrség arra is kiterjesztette a vizsgálatot, hogy milyen természetű volt a barátság Nopcsa és titkára között”.¹⁸⁹ A *Friss Ujság* Az Esthez hasonló módon csúnya vádakát emlegetett, amikor beszámolt a takarító-nő kihallgatásáról, itt azonban e vádak tartalmáról is szó esett:

„A titkár – mondja a takarítónő – kedves, vidám fickó volt, aki különféle tréfákat csinált és a bárót elszórakoztatta. Én négy év óta vagyok a báró szolgálatában, de semmi olyat nem vettem észre, ami azt a csunya vádat, mintha a bárónak természetellenes összeköttetése lett volna a titkárral, igazolhatná. Csupán barátság volt, ami összetartotta őket.”¹⁹⁰

A *Pesti Napló* bécsi szerkesztője riporportjához szintén fölkereste a takarítónőt, aki „a leghatározottabban tagadta, hogy a báró és az albán között természetellenes viszony lett volna”.¹⁹¹

Nem tudható, hogy Az Est miért nem említette meg a megalapozottnak tűnő pletykákat: mutathatja ez a lap visszafogottságát, mérsékeltebb bulvár-jellegét, de elképzelhető, hogy a lap érdekeit éppen az elhallgatás szolgálta. Magyarázatként szolgálhat erre Nopcsa nem csupán tudományos beágyazottsága, de társadalmi rangja is. A báró halálának idején ugyanis élt még – a vele egyébként éppen az albán testvérpár miatt már évek óta nem érintkező családjából¹⁹² – édesanyja: Nopcsa Elek báróné, Zelenski Matild grófnő, volt csillagkeresztes palotahölgy, – az Ady által az *Úlj törvényt, Werbőczy* című versben meg-

valamilyenféle természetellenes összeköttetése lett volna az albán titkárral.” Nopcsa báró gyilkosságának és öngyilkosságának titkai – *Magyarország* 1933. április 27. 2.

¹⁸⁹ Nyomasztó anyagi gondjai miatt lett öngyilkos Nopcsa báró – A *Mai Nap* 1933. április 26. 3.

¹⁹⁰ Agyonlőtte titkárát és önmagát Nopcsa Ferenc báró – *Friss Ujság* 1933. április 27. 3.

¹⁹¹ Báró Nopcsa Ferenc és Elmas Doda Bajazid bécsi élete – *Pesti Napló* 1933. április 27. 6.

¹⁹² Károly Sándor: Uj „Fatia negra” legenda születik a hunyadi havasokban... – *Pesti Napló* 1933. április 30. 38; Vö. Nopcsa Ferenc báró bécsi lakásán agyonlőtte titkárát és önmagát – *Ujság* 1933. április 26. 3.

örökített főrendi házi tag – Zselénszky gróf húga; és élt még testvére is: Nopcsa Ilona, Pallavicini Alfréd ögrófné.¹⁹³ Lehetséges tehát, hogy Az *Est* újságírói a tehetős családokat akarták így kímélni – ahogy az is lehetséges, hogy megszarolták a családot a hallgatásért cserébe. Számos visszaemlékezés tanúskodik ugyanis arról, hogy a lap színvonalát biztosító anyagi hátteret a tulajdonos Miklós Andor többek között revolver-újságírással teremtetten elő.¹⁹⁴

Összegzés

Az *Estre* a huszadik század eleji magyar sajtóirodalom egyik legolvasottabb termékeként tekintve megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy az e fejezetben vizsgált cikkek tartalmi áttekintése révén felfedezhetők az adott időszakra jellemző nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedések lenyomatai. Az alapállapotként átmenetek nélkülinek és jól megkülönböztethető módon kétneműnek tételezett világ mindennapi ábrázolása során már az 1910-es évek elejétől tanúi lehettünk olyan nyomoknak, melyek a nemek (és esetenként a normatív nemi szerepek) közötti átmenetek lehetőségeire mutattak. Bár a megszokott társadalmi működésben átmeneti fennakadást okozhattott az ilyen irreguláris elemek feltűnése, ezeket az újságírók – megírható témaként – minden bizonnyal örömmel fogadták. Az újságcikkek nemiszerep-áthágásban érdekelt szereplői leg többjéről (akik között éppúgy találtunk névtelen kisembereket, mint híres művészt vagy sportolót) elmondható, amit Borgos Anna (2007b) állapított meg Vay Sándorról/Saroltáról: nem a gondolkodásmódjukkal vagy önképükkel

¹⁹³ Károly Sándor: Uj „Fatia negra” legenda születik a hunyadi havasokban... – *Pesti Napló* 1933. április 30. 38.

¹⁹⁴ Lásd például: „Mikes [Lajos] tegnap igen keserűen mondta: – Nem bírom ezt a zsaroló zsidó bandát. Miklós megtámad egy vállalatot, hogy rákényszerítse, hogy fizessen. Ha fizet, még egyszer megtámadja, hogy újra fizessen. Ezt már nem bírom gyomrommal.” (Móricz 1926–1929: 555–556); „Egy nagy bankember családjában valami igen kellemetlen eset fordult elő. Sajtótikárai elintézték, hogy a lapok nem írtak róla. Hátra volt az Est-konzern; ennek egyik fő emberével maga volt kénytelen tárgyalni. – Rendben van, mondta az Est embere – nem írjuk meg. Huszonötezer pengő. A bankvezér lélekzet után kapkodott, sirt, kért; végül fizetett.” (Lengyel 1963: 84).

kel kérdőjelezték meg a nemi szerepek hagyományos határait, hanem a létezésükkel – ám ez esetben annak a lehetőségét, hogy ma is beszélhessünk és gondolkodhassunk róluk, Az *Est* cikkei biztosították a számú(n)kra.

Az áttekintett médiareprezentációk közérthető ábrázolásmódra törekedtek, de így is tetten érhattük bennük a nemiszerep-áthágások medikalizált kezelésének térnyerését (a kérdéskörhöz a harmadik fejezetben is visszatérünk): már az áttöltözőkről szóló írásokban is megjelentek – legalább érintőlegesen – a híres ideggyógyászokra, illetve hatósági orvosokra való utalások, akiknek amolyan zsilipőr szerep jutott az egyéni szinten eltűrhető és a nyilvánosan tudomásul vehető jelenségek határmezsgyéjén. Emellett az elmeegógyintézet is fel-feltűnt, mint – legtöbbször fenyegető – lehetőség, illetve potenciális (vég)állomás a szereplők életében: ami szintén annak a jól ismert mechanizmusnak a működését sejtetheti, mely szerint a valamilyen okból kényelmetlen társadalmi kérdések medikalizációja – ez esetben a társadalmilag normatívan előírt nemi szerepek áthágóinak elmeegógyintézeti parkoltatása – révén megtakarítható az adott kérdéstről való általában fárasztó és hosszadalmas társadalmi gondolkodás.

A medikalizációs megközelítés térnyerése elsősorban a tudományos ismeretterjesztő témájú és az életvitelszerű nemváltással foglalkozó cikkekben vált jellemzővé. A húszas évek biológiai kutatásainak nemzetközi eredményei lenyűgöző lehetőségekkel kecsegtettek többek között a belső elválasztású mirigyek működése területén, melyeknek a sebészeti gyakorlatba való átültetésével szívesen próbálkoztak a Steinach és Voronoff-féle kísérletező kedvű orvosok. Ebben az időszakban egyre több kézzelfogható orvosi tapasztalat keletkezett arról is, hogy az élővilágon belül az embervilág sem feltétlenül egyértelműen kétnemű, hanem vannak átmenetek és lehetnek akár eddig besorolhatatlan formák is – ezek fokozatos felismerésével párhuzamosan azonban megerősödtek a nemi stabilizációs (*gender stabilization*) törekvések, melyek a tudományosan föltárt többértelműségek minél hatékonyabb (köznap, gyakorlati) egyértelműsítését szolgálhatták. A nemi stabilizációs törekvések plasztikus példája Az *Est*ben közölt „nemváltó” elbeszélések közül Lili Elbe története, melynek meghatározó motívuma a főszereplő „kétneműségének” elismertetéséért folytatott szimbolikus küzdelem, melyet aztán a korszellemnek nyilván megfelelő „egynemű-

sítő” egyértelműsítés gyakorlata követ. Ugyanakkor a kibontakozó Lili Elbe narratíva egyik problematikus eleme maradt az identitás-megszakítás kezelése (Breakwell 1986), melynek kísérleteivel *A férfi, aki nővé változott* oldalain is találkozhattunk.

Szintén a megszakított identitásokkal kapcsolatos gyakorlati problémaként merült föl a „*férfité operált*” sportolónők korábban elért eredményei elismerhetőségének kérdésköre. Emellett az 1930-as évek elejétől feltűnő, immár orvosi beavatkozásokkal kísért, nemváltoztatás-reprezentációkban azonosítható vált néhány olyan jellemző, mint például a nem kívánt „furcsa népszerűség” elkerülésének vagy a bürokratikus akadályok leküzdésének nehézségei (Solymár 2006), melyek ismerősek lehetnek a nemváltoztatás hivatalos útját választó transzemberek számára akár a mai Magyarországon is.

A fejezet első felében áttekintett írások alapján természetesen csak jelzésszerű kép alkotható, mely igen sok mozzanatában kiegészíthető és kiegészítendő. Ami azonban mindenképpen szembetűnő, az a téma sokszínű és széles spektrumú megjelenítése, mely kifejezésre jutott a szereplők térbeli és társadalmi helyzet szerinti heterogenitásában, a szenzációgyanús és ismeretterjesztő tartalmak kiegyensúlyozásának igényében, valamint a megjelenítés többé-kevésbé értékmentes módjában. A vizsgált írások ugyanis szinte soha nem moralizáltak és jellemzően nem is gúnyolódtak a bemutatott emberek, esetenként közel sem tipikus, tulajdonságain, tettein vagy sorsán. Talán azt sem túlzás állítani, hogy egyes nemváltással foglalkozó cikkekből szinte – Raj (2002) szóhasználatával élve – *transzpozitív* módon támogató érdeklődés sugárzott. Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a bemutatott nemi-határáthágó jelenségek általában a mindennapi élet kevéssé értett, szokatlan, néha talán ijesztő, ám társadalmilag többnyire vesztélytelen és egyénileg is gyakran tolerálható részeként jelentek meg.

A fejezet második részében arra törekedtem, hogy *Az Est*-ben feltett homoszexuális jellegű bűncselekményekkel foglalkozó 43 cikk segítségével rávilágítsak a nemiszerep-áthágások tágabb kategóriáján belül kifejezetten a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi vélekedések visszatükröződéseire az 1910 és 1939 közötti időszakot jellemző, elsősorban *Az Est*-ben hozzáférhető forrásokban. Az itt bemutatott írások áttekintése alapján elmondható, hogy *Az Est* cikkírói a homoszexualitással összefüggésbe hozható magyarországi bűnese-

tek bemutatása kapcsán – feltehetően a Bengry (2012, 2014) által is felvetett haszonmaximalizáció jegyében – éltek mind a tényekből kiinduló híradások egyes részleteinek túlbeszélése, mind pedig más részeket – talán stratégiai jellegű – elhallgatása által adott lehetőségekkel.

A homoszexualitással kapcsolatos cikkek hangneme nem tűnt szigorúbbnak vagy elítélőbbnek az egyéb bűnesetek leírásához képest.¹⁹⁵ Ugyanakkor a cikkekben alkalmazott szóhasználat önmagában is visszatükrözte a normatív különbségtételt a „*beteges hajlamúként*” vagy „*természetellenes hajlamúként*” megnevezett szereplők és a „*normálisok*” között.

Mint a vizsgált cikkekben láthattuk, *Az Est* lapjain feltűnő zsarolók, prostituáltak, kerítők, gyilkosok, erőszaktevők és egyéb „*erkölcstelen üzelmek*” üzői leginkább férfiak voltak, akik között akadt bolti szolga, henteslegény, hitoktató, kereskedő, pap, százados, színinövendék, uradalmi intéző – tehát társadalmi helyzetük tekintetében a szereplőket sokféleség jellemezte. Kor és anyagi helyzet szerint viszont az áldozatok és az elkövetők között gyakran találtunk egyenlőtlenségeket: a zsarolók, illetve a prostituáltak például tipikusan fiatalabbnak és szegényebbnek tűntek, mint áldozataik, illetve klienseik vagy kerítőik.

A cikkekben szereplő nők alacsony száma – a nőkre a vizsgált időszakban általánosan jellemző alacsonyabb szintű társadalmi láthatóság mellett¹⁹⁶ – nyilvánvalóan összefügghet azzal, hogy a nők között zajló homoszexuális cselekményeket 1961 előtt Magyarországon nem kriminalizálták, így a férfiakkal összehasonlítva a női homoszexualitás társadalmi nyomai a médiareprezentációkban is kevésbé váltak láthatóvá. Ugyanakkor az 1920-as évek legnagyobb hatású botrányperének középpontjában éppen két felsőosztálybeli nő – állítólagos – szerelmi kapcsolata állt, ami a médiareprezentációk révén a nők közötti

¹⁹⁵ Jellemző, hogy a fiatal fiúk felnőtt férfiak általi megrontásának, illetve a fiatal lányok felnőtt férfiak általi megrontásának témáját hasonlóan nagy felháborodással kezelték. Lásd például az 1910. május 5. és 10. között megjelent cikksorozatot arról a tornatanárról, aki „*az iskola fiu- és leánynövendékeivel visszaélve, a serdületlen gyermekeket fajtalan vágyainak kielégítésére használja*”. A szalagutcai tornatanár – *Az Est* 1910. május 5. 4.

¹⁹⁶ A korlátozott társadalmi láthatóság az alacsonyabb társadalmi megbecsültség velejárója, melyet jól tükröz, hogy például választójogi szempontból a nők és férfiak közötti teljes jogegyenlőség Magyarországon egészen 1945-ig várat magára.

szerelemnek legalábbis a lehetőségét a közbeszéd részévé és így társadalmilag széles körben elgondolhatóvá tette.

A bemutatott bűnesetek színtereinek többsége a fővároshoz kötődött, de feltűnt több vidéki település is; Budapesten belül két parkot¹⁹⁷ és egy – névtelenül hagyott – fürdőt említettek a vizsgált cikkek. Ez harmonizál az 1929-es *Modern bűnözés* című kötetben szereplő információval: itt – az illemhelyek mellett – a parkok és a közfürdők jelennek meg olyan „mindenki előtt ismert” helyekként, ahol „a beteges hajlamúak, de leginkább azok söpredéke megfordul” (Turcsányi 1929: 121).

Mai szemmel nézve szokatlannak tűnhet, hogy a természetelleni fajtalanosság miatt elítéltek pénz- vagy néhány hónapos, tehát viszonylag rövid fogházbüntetést kaptak, s a vádlottak esetenként folytathatták – például lelkeszi – tevékenységüket az elítélésükig, majd büntetésük letöltése után visszatérhettek korábbi munkájukhoz. Mindez azt is jelezheti, hogy a 20. század első felének magyarországi sajtórepresentációiban a homoszexualitás nem egy elkülönült társadalmi kategória vagy identitástípus alapanyagaként jelent meg, hanem sokkal inkább a gyakorlatok szintjén, és ott is gyakran amolyan bocsánatos bűnként értelmeződött.

¹⁹⁷ E két park a Városliget és a Városmajor. Ez utóbbival kapcsolatban lásd *A Városmajor világitást kér* című cikket: „A Városmajorban nem égnek lámpák, csak a szélein pislákol egy-két homályos gázlámpa. Este hét után egyiptomi sötétség borul a Városmajor nagy parkjára, ahol ezt a körülményt felhasználva éjszakánként gyanús alakok ácsorognak, gyülekeznek és tárgyalnak. Tolvajok bonyolítják le itt üzleteiket orgazdákkal és a Városmajor homályát nagy számban keresik fel a városból a beteges hajlamú férfiak. A budai polgárok esténként már alig mernek elmenni a Városmajor mellett, vagy éppen keresztülmenni rajta. Több békés járókelőt inzultáltak és támadtak már meg. A park mai nagyon mérsékelt köztisztasága és higiéniája is fontos intézkedéseket követel” – Az Est 1926. április 7.

3.

A homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjának háttere¹⁹⁸

A homoszexualitás történetileg változó megítélése jól követhető az egyes országok büntetőtörvényeinek vizsgálata által. Mivel a büntetőjog egy adott társadalomban elfogadottként feltételezett, kodifikált normák megszegését szankcionálja az állam erejével és támogatásával, egyes normaszegések büntetőjogilag üldözendő cselekménnyé nyilvánítása és büntetendővé tétele bizonyos normák – esetünkben a heteronormativitás – kiemelt fontosságát jelzi. Az azonos nemű (férfi) partnerek közötti kapcsolatok büntetendőségét alátámasztó elvek és hivatalos magyarázatok változásának elemzése rávilágít arra, hogy a 20. század közepe táján medikalizált hivatkozásokkal hoztak jogi és társadalmi ítéletet a homoszexuális emberekről és kapcsolatokról Magyarországon (is).

E fejezet a másként talán nehezen megoldható társadalmi kérdések medikalizációjának menetét illusztrálja egy 20. századi magyarországi történeti példán keresztül a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgálva 1958-ból származó, korábban ismeretlen levéltári források fényében. A fejezet bemutatja az Egészségügyi Tudományos Tanács „Ideg-elme Szakbizottsága” által a homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására vonatkozó 1958-as javaslatát és ennek hátterét, aminek alapján Magyarországon 1961-ben megszüntették a felnőtt férfiak közötti, kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális cselekmények általános büntethetőségét.

¹⁹⁸ E fejezet korábbi változata Neményi Mária köszöntésére készült és eredetileg a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében jelent meg (Takács – P.Tóth 2016).

Előzmények

A Magyarországon valaha is hatályban lévő törvénykönyvekben hiába keresnénk a homoszexualitást: a homoszexuális gyakorlatokat a 19. század második felétől „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették, mely a Csemegi Károly¹⁹⁹ által jegyzett „1878. évi V. törvénycikk a magyar büntetőtörvénykönyv a büntettekről és vétségekről” szóló első magyar nyelvű büntetőtörvénynek „A szemérem elleni büntettek és vétségek” című fejezetében jelent meg. Itt a 241. és 242. §-ok megkülönböztették a férfiak között véghezvitt, illetve embernek állattal elkövetett természet elleni fajtalanság – kevésbé súlyos – vétségét az erőszakos elkövetés miatt sokkal súlyosabban büntetett természet elleni fajtalanság büntetététől.²⁰⁰

A Csemegi-kódex egyik legfontosabb előzménye Pauler Tivadar, későbbi igazságügyminiszter először 1864-ben megjelentetett *Büntetőjogtan* című munkája, ahol a 396–400. §-okban szerepel a „természet elleni fajtalanság büntette (*crimen sodomiae*)”, azaz: a „természet rendjével ellenkező nemi közösülés [...], mely] az erkölcsi érzület durva megsértésén, a természet rendjének észellenes mellőzésén, az emberi méltóság lealacsonyításán, az ember szellemi tehetségeire, fizikai egészségeire káros és sorvasztó befolyásán alapszik” (Pauler 1870:121). E kiegyezés előtt született munka még erősebb osztrák hatást tükröz annyiban például, hogy a büntetőjogtan szerint a „szodomia” elkövetői férfiak és nők egyaránt lehettek²⁰¹ – hasonlóan az osztrák büntetőtörvény 1852-ben bevezetett és 1971-ig hatályos rendelkezéséhez, mely nem csupán a férfiak közötti, hanem általában az azonos nemű

¹⁹⁹ Csemegi Károly (1826–1899) Tisza Kálmán kormányának igazságügyi államtitkára; az 1878-as büntetőtörvényt gyakran nevezik Csemegi-kódexnek is.

²⁰⁰ Lásd: „241.§.: Férfiak között véghezvitt fajtalanság, ugyiszintén embernek állattal elkövetett fajtalansága: a természet elleni fajtalanság vétségét képezi, és egy évig terjedő fogházzal büntetendő. 242.§.: a természet elleni fajtalanság büntetettét képezi, és öt évig terjedhető börtönnel büntetendő: ha az férfiak között, erőszakkal vagy fenyegetéssel követett el” (Magyar Törvénytar, 1896). – Az idézett szövegeket mindenhol az eredeti írásmódnak megfelelően közöljük.

²⁰¹ Lásd: „Alanyai e büntetnek mind férfi, mind nőszemélyek, tárgya fajaihoz képest: állat, férfi vagy nőszemély lehet” (Pauler 1870:122).

személyek közötti fajtalanságot tiltotta (Kirchknopf 2015).²⁰² Pauler-nél a vonatkozó paragrafusok a „természet elleni fajtalanság” három fő formáját különböztették meg: nemi közösülést állattal; azonos nemű személlyel; valamint különböző nemű személlyel, de természetellenes módon²⁰³ – ugyanakkor a „fajtalanságnak a családi és házi élet rendjét veszélyeztető eseteit, az erkölcsiség és szemérmesség durva megsértését” (Pauler 1870:126) csupán kihágásként és nem büntettként kezelték.

Ugyanakkor – mint azt korábban részletesen tárgyaltam (Takács 2002) – a természet elleni fajtalanság, illetve különösen a felnőtt férfiak között kölcsönös beleegyezéssel zajló szexuális gyakorlatok kriminalizációja ellen Európában már a 19. század második felétől kezdve szót emeltek.²⁰⁴ A 19. század legvégén, illetve a 20. század első éveiben Magyarországon is megjelentek azok az érvek, melyek szerint „badarság oly cselekményeket tiltani s a tilalmat büntető sankcióval körülzáncolni, melyek megakadályozására minden mód és eszköz hiányzik s melyek megtörténte ugyszólván sohasem tudódik ki. Ilyen cselekmény az önkéntes sodomia felnöttek között, melynek elkövetése, szükségképi titokszerűségénél fogva meg nem akadályozható” (Eördögh 1894:4).

A megoldás keresését a legtöbb abolicionista jogász, aki a büntet-hetőség eltörlését tartotta helyes megoldásnak, áttolta volna az orvosok felé:

²⁰² 1887-ben az osztrák Legfelsőbb Bíróság visszamenőleg is megerősítette az osztrák jogi szövegben „Tribadie” kifejezéssel leírt női homoszexualitás tiltását (Kirchknopf 2015).

²⁰³ Emellett megjelenik az utalás a „közösülés holt testtel” lehetőségre is „quasi sodomia”-ként (Pauler 1870:122).

²⁰⁴ Lásd például Kertbeny Károly 1868-as érveit, ahol a medikalizáció helyett a mai emberi jogi megközelítésekre emlékeztető érvelés válik hangsúlyossá: „semmit sem nyernénk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatatlanabb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizenmég év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel” (Kertbeny-t idézi Takács 2004:90).

„A paederastia büntethetőségét minden modern büntető törvénykönyvből ki kell törölni; eltekintve attól, a már teljesen tisztázott véleményről, hogy a paederastia korcs lelki hajlamból keletkezik, továbbá csak orvos különböztetheti meg azt, hogy erkölcsi túltengés, vagy veleszületett elmebaj van jelen, – továbbá az urningoknál²⁰⁵ rendszerint az inversio uralkodik, akik még talán természetesnek veszik nőies ösztönüknél fogva a homosexualitást, – a paederasták büntetésével nem javul állapotuk, hajlamuknak nem képesek ellentállni, bármily hosszú szabadságvesztés büntetés dacára sem. Eljlesztésről szó sem lehet. [...] Az ilyen vádlottak nem büntethetők, hanem gyógyítandók, azok nem szabadságvesztés büntetésre ítélendők, hanem hosszabb ideig intézetben isolálandók” (Reich 1905:90).

Ám fontos leszögezni, hogy ezekből a – korabeli orvosi szakirodalomból is visszaköszönő (Borgos 2013) – érvekből korántsem az azonos nemű partner iránti vonzalom felvállalásának lehetősége vagy elfogadhatósága sejlik fel. Sokkal inkább arról van szó, hogy hagyni kellene ezeket az – elítélő környezet miatt tipikusan titokban bonyolódó – kapcsolatokat rejtve maradni, mert akkor talán kevesebben szereznek róluk tudomást, illetve merítenek belőlük netán inspirációt, míg a kriminalizáció hatására könnyen szélesebb körű ismertséggel bíró közügy válhat a kérdésből (például némely elítélt „botrányos” életének médiabeli bemutatása kapcsán).

A „homoszexualitás dekriminalizációjára” azonban még hosszú évtizedekig kellett várni Magyarországon, amíg az 1961. évi V. törvény cikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről megszületett. Az 1961-es államszocialista büntetőkódex, mely 1962. július 1-én lépett hatályba, a „természet elleni fajtalanságot” a nemi erkölcs elleni büntettek között tárgyalta a 278–279. §-okban.²⁰⁶ E szabályo-

²⁰⁵ Karl Heinrich Ulrichs német jogász által az 1860-as években alkotott kifejezés az egymáshoz vonzódó férfiakra, akiket lelki femininitás jellemez: „Az urning nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keveréke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfi nem felé kell irányítania, míg a nőkkel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle” (Ulrichsot idézi Takács 2004:89).

²⁰⁶ Lásd: 278. § (1) Az azonos nemű személyek között véghez vitt fajtalanság elkövetője, ha a cselekményt erőszakkal, avagy az élet vagy testi épség ellen irányuló közvet-

zés legfőbb újdonságának az tekinthető, ami kimaradt belőle: elsősorban a „természet elleni fajtalanság általános, azaz minden korlátozás nélküli pönalizálása” (OGyI 1961:270). Az Országgyűlés elé 1961. december 15-én terjesztett törvényjavaslat hivatalos indoklása szerint a „homoszekszualitás vagy fejlődési rendellenességben gyökerező, születt nem elferdülés, vagy olyan szerzett anomália, amely főleg a gyermek-, serdülő-, vagy ifjúkorban átélt valamely szekszuális benyomás hatása alatt, általában gyenge idegrendszerűeknél alakul ki. Az orvosi megfigyelések kimutatták, hogy még a szerzett homoszekszualitás esetén is, és azoknál a terhelteknél is, akik meg akartak szabadulni attól, a leg gondosabb terápia is csak egészen ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A homoszekszualitás tehát biológiai jelenség, amelynek bűncselekménnyé nyilvánítása ennél az oknál fogva helytelen. A jogi szabályozásnál figyelembe veendő végül az a gyakorlati szempont is, hogy az ilyen magatartás büntetendő cselekménnyé nyilvánítása a zsarolás tág lehetőségeinek ad utat” (OGyI 1961:270).

Ez az újfajta érvelés azt jelzi, hogy 1961-re Magyarországot nem csak elérte, de el is uralta a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozó medikalizált megközelítés, mely a pszichológiai és pszichiátriai tudományok 19. század végétől, illetve a 20. század elejétől megfigyelhető fokozatos kikristályosodásával egyre nagyobb teret nyert Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Kétségtelen, hogy a medikalizáció a jogi gyakorlatban apologetikus érveket is szolgáltathat az érintettek jogi védelméhez, a homoszexualitást – és más (nem klasszikusan vagy reprodukciósan hetero)szexuális formákat – patológizáló medikalizált megközelítések azonban olyan esszencialista értelmezéseket tettek széles körben elérhetővé és elfogadhatóvá, melyekből a kikecmergési kísérletek máig nagyrészt sikertelenek.

len fenyegetéssel, avagy a sértett védelemre vagy akaratnyilvánításra képtelen állapotának a felhasználásával követte el, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztés, ha a sértett – a büntett elkövetésének időpontjában – az elkövető nevelése, felügyelete, gondozása, vagy gyógykezelése alatt állt. 279. § Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő a) az a huszadik életévét betöltött személy, aki tizenmegyedik életévét már betöltött, de huszadik életévét még túl nem haladott személlyel természet elleni fajtalanságot követ el, b) aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el.

A homoszexualitás patologizálásának és különösen a pszichiáter-szakma ebben való aktív szerepvállalásának egyik legélesebb hangú kritikusa Thomas Szasz volt, aki – Foucault (2000) 1960-as évekbeli nézeteihez hasonlóan – már az eredetileg 1961-ben megjelent *Az elmebetegség mítosza* (2002) című könyvében is úgy érvelt, hogy az elmebaj fogalmának kifejlesztésével és elterjesztésével a pszichiátria tulajdonképpen erkölcsi felügyeletet gyakorol a társadalom felett, átvéve ezt a funkciót a vallási intézményektől. Eme erkölcsöscsősz működési mód látványosan mutatkozik meg a homoszexualitás pszichiátriai megközelítésében, mely a homoszexualitás társadalmi veszélyességéhez érveket szolgáltatva hosszú évtizedeken át hozzájárult a homoszexualitás kriminalizációjának fenntartásához.

Szasz (1965)²⁰⁷ értelmezése szerint gyakori érvelés a homoszexualitással kapcsolatban, hogy azért bűn, mert természetellenes: ez a megközelítés az erősen szex(ualitás)ellenes kultúrájú társadalmak sajátja, ahol kizárólag a nemi szervek „rendeltetészerű” használatára korlátozódó, reprodukciós céllal zajló szexuális gyakorlatok számíthatnak természetesnek (s így törvényileg is kifogásolhatatlannak). Valójában a homoszexuális gyakorlatok szimbolikus jelentése az, ami igazán fenyegető a (kötelező) heteroszexualitás által vezérelt társadalmak számára: Szasz (1965: 135) azt hangsúlyozta, hogy a bevett politikai és vallási intézmények értékét megkérdőjelező politikai vagy vallási felforratókhoz hasonlóan a homoszexuális azáltal ássa alá a (kötelező) heteroszexualitás értékét, hogy egyrészt felveti annak a lehetőségét, hogy a heteroszexuális(ból) is lehet homoszexuális, másrészt az is felmerülhet, hogy a heteroszexualitás talán mégsem olyan jó móka, mint amilyennek általában feltüntetik; s mivel sokan viselkednek úgy, mint ha a szexuális kielégülés lenne az egyik legfőbb életcéljuk, ha kedvenc elfoglaltságuk értéke megkérdőjeleződik (és netán elveszítik ez iránti érdeklődésüket), akkor vajon mihez kezdenek?

A jogilag definiált bűntett és az erkölcsileg meghatározható bűn elválaszthatóságának, illetve a magánerkölcs közjó érdekében való szabályozásának kérdéseire koncentrált az eredetileg 1957-ben publikált Wolfenden-jelentés is (1963), mely a John Wolfenden által vezetett brit

²⁰⁷ E tanulmány magyarul is elérhető Zípernovszky Kornél fordításában (lásd: Szasz 2010).

bizottság homoszexuális bűncselekményekkel és prostitúcióval kapcsolatos vizsgálatának eredményeit foglalta össze. A Wolfenden-jelentés készítői már 1957-ben arra a következtetésre jutottak, hogy az „egyetértő felnőttek magántermészetű homoszexuális kapcsolata ezen túl ne legyen büntetendő”,²⁰⁸ mivel „kell maradnia a magánerkölcsösség és erkölcstelenség egy olyan területének, amely, röviden és keresetlenül szólva, nem a törvény ügye”.

Ebben az összefüggésben még inkább szembevetendő, hogy a homoszexuális-ellenes törvények célja végső soron a magánerkölcsök büntetőtörvények általi szabályozása. Ha ugyanis e törvények csak a homoszexuális prostitúciót vagy a fiatalokúak megrontását tiltanák, akkor lehetne azzal érvelni, hogy e tiltások a társadalom védelmét szolgálják, de amikor a törvény általánosan tilt minden – felnőttek között zajló, kölcsönös beleegyezésen alapuló – homoszexuális kapcsolatot, akkor világossá válik, hogy a tiltás célja nem társadalmi, hanem erkölcsi jellegű (Szasz 1965:131). Szasz érveit a pszichiátereknek a bűn-bűncselekmény-betegség háromszögben betöltött szerepéről jól illusztrálhatja Karl Menninger pszichiáter előszava a Wolfenden-jelentés 1963-as amerikai kiadásához, ahol a patologizáló köntösbe bújtatott erkölcsi szabályozás klasszikus példáját találjuk. Menninger úgy érvel, hogy a pszichiáter számára a homoszexualitás és a prostitúció, valamint a prostituáltak használata egyaránt az éretlen szexualitás és a megrekedt pszichológiai fejlődés vagy a regresszió bizonyítéka; s ezen abnormalitások mindegyike ugyan nem gyógyítható, de néhány homoszexuális és prostituált, valamint prostituált-kliens esetében bizonyára hasznos lehet a pszichiátriai kezelés (Menninger 1963:6).

Ha visszatérünk az 1962 júliusától 1979 júniusáig hatályban lévő magyar büntetőtörvény újdonságaihoz, ezek között találjuk a kizárólag az azonos neműek közötti kapcsolatok tekintetében alkalmazandó, a 20. életévnél meghúzott ún. beleegyezési korhatár bevezetését, mely a – 14. életévben meghatározott megronthatósági korhatárt betöltött, ám 20 évesnél fiatalabb – serdülők „homoszexualizálása”, azaz homoszexuálissá válása elleni védelmet szolgálta. Ezt a különleges

²⁰⁸ A Wolfenden-jelentésből származó, magyarra fordított szövegrészeket Bretter Zoltán tanulmányából idézem (2002:5).

védelmet a törvényalkotó szerint az tette szükségessé, hogy „e korban a nemi ösztön a perverz élmények következtében könnyen fixálódhatik ferde irányban” (OGyI 1961:271). Az ifjúság, illetve a társadalom egészének védelme érdekében²⁰⁹ született meg a „másokat megbotránkoztató módon” elkövetett fajtalanság különös szigorral kezelendő cselekménnyé nyilvánítása is, mely büntetendővé akkor vált, „ha másokban undort, méltatlankodást, haragot stb.” (OGyI 1961:271) váltott ki – és bár a törvény szövege többes számban utal „másokra”, a hivatalos magyarázat szerint a megbotránkoztatás megvalósulásához elegendő volt az elkövetőkön kívül csupán még egy személy jelenléte és rosszallása is. (E paragrafusra tudtak hivatkozni például egy szállodai szobában randevúzó azonos nemű párra rátörő rendőrök is.²¹⁰)

Emellett az 1961-es büntetőtörvény a férfiak és nők közötti teljes egyenjogúság megteremtésére hivatkozva a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben kriminalizálta a nők közötti homoszexuális gyakorlatokat is. Továbbá új elemként jelent meg, hogy minden 14 évesnél fiatalabb gyermek áldozatává válhatott megrontásnak, nem csak a „tisztességes leányok”²¹¹ – míg korábban a fiúgyermek megrontás elleni védelme vagy például a nők által elkövetett megrontás lehetősége föl sem merült. Az 1961-es büntetőtörvény indokolása a következőket hangsúlyozta:

„A férfi és a nő egymás közötti viszonylatában a szocialista felfogás a teljes egyenjogúságnak és a nemi élet teljes kényszermentességének álláspontján van. [...] A javaslat az élet és a gyakorlat tapasztalatait és követelményeit honorálva több irányban és mélyrehatóan változtat a hatályos jognak a fajtalanságra vonatkozó büntető rendelkezésein. Ezek: a) a szemérem elleni erőszak (különneműek közötti fajtalanság) tényállásának keretében büntet-

²⁰⁹ A törvényjavaslat indoklása szerint a „természet elleni fajtalanság közvetlen jogi tárgya pedig a szexuális kapcsolatok természetellenes folytatásáról a nemi élet szabadságára és a közérkölciségre háruló kár elhárításához fűződő érdek” (OGyI 1961:267).

²¹⁰ Egy nyugalmazott rendőr interjúalany számolt be ilyen eljárásokról a szerző által 2015. szeptember 29-én készített interjúban.

²¹¹ Lásd: 1878. V. törvény 236. § „Azon férfi, a ki életkorának tizennegyedik évét be nem töltött tisztességes leánynyal nemileg közösül: a megfertőztetés büntetettét követi el, és öt évig terjedhető fegyházzal büntetendő”.

ni rendeli a nő által férfi sérelmére elkövetett fajtalanságot is; b) a természet elleni fajtalanságról szóló büntető rendelkezést a nők közötti fajtalanságra is kiterjeszti, másfelől viszont az e büntett címen való felelősséget csupán a szemérem elleni erőszak tényállásában megjelölt módokon kifejtett, továbbá a megbotránkoztató módon, illetőleg a 20. életévüket még túl nem haladott személyekkel elkövetett természet elleni fajtalanságra korlátozza” (OGyI 1961: 266).

Az 1961-es magyar büntetőtörvény tehát több igen jelentős változást hozott, melyek közül a „homoszexualitás dekriminalizációja” az egyik legemlékezetesebb. Továbbra is részben megválaszolandó kérdés marad azonban, hogy vajon mi vezetett ehhez a fordulathoz.

Ha áttekintjük, hogy a többi államszocialista országban hogyan szabályozták e kérdéskört, akkor szintén elég változatos képet találunk. A 20. század első harmadában az első szovjet-orosz büntetőtörvény 1922-ben eltörölte a cári Oroszország korábbi szodómatörvényeit – sőt már a forradalom utáni első, 1918. januári büntetőtörvény-javaslatban sem szerepeltek a régi szodómatörvények és a beleegyezési korhatárt is 14 éves korban szabták meg (Healey 2001, 2002). A szovjet-orosz szexuális-forradalmi időszaknak – és benne a kölcsönös beleegyezéssel folytatott azonos nemű kapcsolatok átmeneti legalizálásának – Sztálin hatalomra kerülése vetett véget: az 1934-es szovjet büntetőtörvény ugyanis újra büntethetővé tette a felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel zajló homoszexuális gyakorlatokat, s ezek újbóli dekriminalizációjára 1993-ig várni kellett. Ehhez képest újabb visszalépésnek tekinthető, hogy 2013-ban ismét bevezettek Oroszországban egy homoszexualitás-ellenes átfogó szabályozást, mely immár a „nem hagyományos szexualitás propagandáját” tiltja orosz állami szinten (Stella 2015).

Bulgáriában és a Német Demokratikus Köztársaságban csak 1968-ban került ki a büntetőtörvényből a felnőttek között kölcsönös beleegyezéssel zajló homoszexuális gyakorlatok általános tiltása (bár az NDK-ban az ötvenes évek végétől praktikusán már nem alkalmazták a tiltó paragrafust). A jugoszláv tagköztársaságokban 1977-ben kezdődött a dekriminalizáció a horvát, a szlovén és a montenegrói szocialista köztársaságban és a vajdasági szocialista autonóm tartomány-

ban,²¹² de több más államszocialista országban, például a balti államokban, Romániában és Ukrajnában az ilyen irányú jogi változásokra az 1990-es évekig kellett várni.²¹³

Lengyelországot e tekintetben különleges helyzet jellemezte, mivel a lengyel büntetőtörvény soha nem tiltotta a szodómiát (az orosz, a porosz és az osztrák büntetőtörvényeket viszont itt is alkalmazták attól függően, mikor milyen fennhatóság alá kerültek a lengyel területek): ma talán meglepően hangzik, de az 1932-es lengyel büntetőtörvény volt az első a huszadik század folyamán Európában, mely dekriminalizálta a homoszexualitást (Szulc 2011).²¹⁴

Csehszlovákiát, ahol a Cseh Szexológiai Intézet 1921-es prágai megnyitása óta Josef Hynie vezetésével szinte zavartalanul zajlottak szexológiai kutatások, érdemes kicsit közelebbről is szemügyre venni: itt szintén 1961-ben született a magyarországihoz hasonló (1962-es hatályú) dekriminalizációs döntés. A cseh szexológusok közül ebben különösen Kurt Freund szerepe vált fontossá (Ha 2015), akit az 1950-es években lezajlott sikertelen averziós terápiás kísérletei vezettek arra a meggyőződésre, hogy a homoszexualitás gyógyszeres vagy egyéb – például elektrosokkos – terápiával sem „gyógyítható”, ezért egyre határozottabban képviselte a homoszexualitás dekriminalizációjának szükségességét (Sokolova 2014). 1960-ban össze is hívtak egy jogipszichiátriai szemináriumot, ahol szexológusok, jogászok és rendőrök részvételével egy olyan javaslatot fogalmaztak meg a homoszexuális cselekmények korábbi tiltásának szükségtelenségéről, ami hozzájárulhatott a csehszlovák büntetőtörvény 1961-es megújításához. Az új csehszlovák büntetőtörvény-tervezet 1961 márciusi változatában még szerepelt a homoszexuális gyakorlatok általános tiltása, de a végleges változat már csak a 18 éven aluli fiatalokkal vagy pénzért folytatott vagy közbotrányt okozó homoszexuális cselekményeket tiltotta

²¹² Ezzel kapcsolatban további részleteket lásd: Dota (2017), Takács – Kuhar – PTóth (2017).

²¹³ Ukrajnában erre 1991-ben, Észtországban és Lettországon 1992-ben, Litvániában 1993-ban, Szerbiában és Fehéroroszországban 1994-ben, Albániában és Moldóvában 1995-ben, míg Romániában 1996-ban került sor (Hildebrandt 2014).

²¹⁴ Itt fontos hangsúlyozni, hogy több európai országban már a 20. század előtt megtörtént a homoszexualitás dekriminalizációja: például Franciaországban (1791), Hollandiában (1811), Belgiumban (1843) és Olaszországban (1890).

(Seidl 2016). Az új büntetőtörvény 1961. január 1-én lépett hatályba, fél évvel korábban tehát, mint Magyarországon, s a mindenki számára megegyező – 15 éves korban meghatározott – beleegyezési kortartart is már 1990-ben (Magyarországhoz képest jóval korábban) bevezették. Friss szlovák kutatási eredmények emellett arra is ráirányítják a figyelmet, hogy míg a második világháború előtt a kommunisták amolyan burzsoá maradványként tekintettek a homoszexualitás általános kriminalizációjára, addig a világháború után – az akkori szovjet modellnek megfelelően – már a homoszexualitást ítélték el olyan burzsoá elemként, melynek nincs helye a szocialista társadalomban (Jablonická-Zezulová 2016). Ez a homoszexualitás/dekriminalizáció értelmezésben bekövetkezett ideológiai meghatározott elmozdulás feltehetően Csehszlovákia mellett más államszocialista országokban – köztük Magyarországon – is érezte hatását.

Magyarországi dekriminalizációs érvek és ellenérvek

A magyarországi dekriminalizáció részletei közül régóta ismertek a törvényjavaslat hivatalos magyarázatában szereplő (feljebb már idézett) medikalizáló érvek, melyeket a szexualitással kapcsolatba kerülő orvosok évtizedeken át hangoztattak (lásd pl. Linczényi–Radnai–Vikár 1977). Korábban azonban teljesen ismeretlen volt az a tény, hogy a magyarországi dekriminalizációs döntést megelőzte az Egészségügyi Tudományos Tanács által összehívott ideggyógyász szakbizottság szakvéleményének kialakítása.

Az Egészségügyi Tudományos Tanács (ETT) – az 1868-ban alapított Országos Közegészségügyi Tanács és az 1945-ben alapított Egészségügyi Tanács jogutódjaként – 1951-ben kezdett el működni az 1950 végén létrehozott Egészségügyi Minisztérium szervezetén belül (Sótonyi 2010): feladatai között szerepelt, hogy „az egészségügyi miniszter felhívására, vagy saját kezdeményezéséből javaslatot tesz többek között az elméleti és gyakorlati orvostudományi munka irányítására [...] állást foglal az új gyógyító eljárások, új diagnosztikai módszerek alkalmazásának kérdésében” stb.²¹⁵ A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Le-

²¹⁵ Forrás: 193/1951. (XI.01.) sz. Minisztertanácsi Rendelet.

véltárában őrzött ETT anyagok között 2015-ben találtunk rá az „ETT Ideg-elme szakbizottság” 1958. március 21-én lezajlott üléséről készült jegyzőkönyvre (MNL OL 1958b); az ezen az ülésen megtárgyalt, Csorba Antal által jegyzett „*A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról*” szóló előterjesztésre (MNL OL 1958c); valamint az Alföldi Zoltán, az ETT titkára által „Rostás elvtársnak” – azaz: Rostás Istvánnak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Szervezési Osztálya helyettes vezetőjének – küldött feljegyzésre (MNL OL 1958c). E dokumentumokat a foucault-i tudásarcheológiai megközelítést (Foucault 2001) alkalmazva a későbbi társadalmi-jogi diskurzusok egyik fontos forrásaként kezeltem, melyek áttekintésével az 1961-es dekriminalizációhoz vezető érvek és ellenérvek részleteinek feltáráshoz járulhatunk hozzá.

A Nyíró Gyula – a mindössze húsz fős ETT egyik tagja – által elnökölt ülésen összesen hat pszichiáter orvos vett részt: Nyíróon kívül Csorba Antal, a referens, Fodor Sándor, Gimes Miklósné (született Hajdu Lilly),²¹⁶ Juhász Pál és Fodor Pál (négy másik bizottsági tag – Angyal Lajos, Huszák István, Rakonitz Jenő és Zoltán László – nem volt jelen). Az ülés első napirendi pontja foglalkozott a „*homoszexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására*” (MNL OL 1958b:1)²¹⁷ vonatkozó javaslattal. Az első napirendi pont keretében először Csorba Antal, orvos ezredes, a Magyar Ideg- és Elmeorvosok Társaságának főtárgya,²¹⁸ tartotta meg a homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájával foglalkozó referátumát.

A viszonylag hosszú – hét és fél oldalas – szöveg tematikailag nyolc fő részre tagolódott. Szerepelt benne a homoszexualitás meghatározása; szakirodalmi áttekintés a veleszületett és szerzett homoszexualitásról; előfordulási gyakorisági becslések; modernkori európai büntetőjogi

²¹⁶ Az „Ideg-elme szakbizottsági” üléssel egy időben zajlott a Nagy Imre per, melynek harmadrendű vádlottja ifjabb Gimes Miklós a bizottságban részt vevő Gimesné Hajdu Lilly fia, akit 1958 júniusában ki is végeztek (Borgos 2006).

²¹⁷ Az üléstől szóló leírás idézetei a korábban jelzett levéltári dokumentumokból származnak.

²¹⁸ Csorba Antalról írt nekrológiájában Juhász Pál megjegyzi, hogy a „*pszichiátria területén kutatómunkát nem végzett*” (1979:483) ugyan, de több évtizedes mindennapi klinikai munkássága során felhalmozott gazdag ismeretanyaggal rendelkezett, és a szakirodalmi adatok alapján írt tanulmányokat a „*neurózis, a suicidium, a viselkedési rendellenességek témaköréből*”.

gyakorlatok áttekintése; a büntethetőség eltörlését célzó abolicionista érvek részletes ismertetése; a büntethetőség fenntartása mellett felhozható érvek ismertetése; a büntethetőségi érvekkel szembeni ellenvetések; végül a szerző büntethetőséggel szembeni állásfoglalása zárta a sort – kiegészítve a hatályos törvény módosítására vonatkozó konkrét szövegjavaslatokkal. Az előterjesztés összességében azt a – társadalmi homofóbiát tükröző és legitimáló – meggyőződést tükrözi, hogy a homoszexuális cselekményeket nem a társadalmi elfogadás jegyében kell(ene) dekriminalizálni, hanem mert a társadalom „egészséges” heteronormativitásából adódó „természetes” averzió önmagában is elég büntetés az érintetteknek (lásd az I. táblázatban összefoglalt érveket a kriminalizáció fenntartása ellen).

A szerző által használt széleskörű definíció – lásd: a homoszexualitás „*a nemi ösztön azonos nemre irányultságát jelenti*” (MNL OL1958a:1) – nem korlátozódott csupán a megvalósult szexuális kapcsolatokra, de ideértődtek többek között a „*sexuális álmotartalmak, a gyengédség érzülete, a sexualis vonzalom, a szerelem complexusa*” (MNL OL 1958a:1). Emellett a szerző – némileg empatikus módon – hangsúlyozta, hogy semmivel sem könnyebb a homoszexuális egyén számára heteroszexuális kapcsolatba lépni, mint fordítva – ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a homoszexuális kapcsolatok történetében gyakran szerepelnek súlyos hangulati ingadozások, depresszív reakciók, öngyilkossági kísérletek és erőszakos cselekmények, ám ebben „*a tiltottság is szerepet játszhat, amely állandó psychés feszültséget tart fenn*” (MNL OL 1958a:1). Fontos mozzanat, hogy a szerző elkülönítette a homoszexualitástól a biszexualitást, a „*szexualitás kétirányúságát*”, amikor a „*megtartott heteroszexuális érdeklődés mellett*” mutatkozhat meg esetenként homoszexuális beállítottság, melyet jellemzően bizonyos – például alkoholos – behatások hoznak felszínre (MNL OL 1958a:1).

A szakirodalmi áttekintés, mely hangsúlyosan kitért a homoszexualitás veleszületett és szerzett formáinak megkülönböztetésére, többek között Alfred Binet és Konrad Lorenz megközelítéseire hivatkozott: annak a feltételezésnek a kapcsán, hogy „*az ösztönélet kezdeti szakaszában a tárgylebélgyezésnek fontos szerepe lehet az ember sexualis fejlődésében is. Gyakran találunk olyan emlékezeti anyagot, amely az első élmények döntő befolyására utal*” (MNL OL 1958a:2). A homo-

szexualitás biológiai-genetikai meghatározottsága, illetve örökölhetősége kapcsán a Turner-szindrómát hozta példaként, ahol „nőies külső genitáliák mellett férfi chromosoma-garnitúra lehetséges anélkül, hogy a személy psychosexualisan férfinak érezné magát: nőnek érzi magát, aminek nevelték, tehát a psychosexualitást úgy látszik nem dönti el a nemi chromosoma” (MNL OL 1958a:2).

A homoszexualitás elterjedtségét vizsgálva megállapította, hogy a „rendőri nyilvántartások csupán kisebb hányadát adják a valódi gyakoriságnak” és pontos statisztikai adatok előállítása „persze az anomália eltitkolása miatt sem lehetséges” (MNL OL 1958a:3). E részben mégis szerepelnek Hirschfeld és Kinsey 2 és 50% közötti becslései. A szerző itt azzal érvelt, hogy az előfordulási gyakorisági adatokra (ha lennének/lehetnének ilyenek) két fő okból lenne érdemes odafigyelni: egyrészt „minél elterjedtebb az anomália, annál inkább kíváncsú a poenalisatio visszaszorítása” (MNL OL 1958a:3); másrészt ha rendelkezésre állnának megbízható statisztikák, akkor a homoszexuális cselekményeket büntető és nem büntető országok adatainak összehasonlításával elvileg mérhetővé válna, hogy célravezető-e bármilyen büntetés alkalmazása.

A modernkori európai büntetőjogi gyakorlatok áttekintésével foglalkozó rész – elkerülendő példaként is értelmezhető módon – kitért arra, hogy a „hitleri Németországban súlyos büntetésekkel üldözték, különösebb eredmény nélkül”, ugyanakkor a Szovjetunió kapcsán hangsúlyosan szerepelt, hogy „az 1927. szovjet Btk. nem büntette”, míg elég lett volna csak a mondat második felét közölni, hogy „későbbi módosítás szerint büntetendő cselekmény” (MNL OL 1958a:4). Majd kiemelte, hogy Európa más részeihez hasonlóan a népi demokráciákban sincs egységes büntetőjogi álláspont a homoszexuális cselekmények büntethetőségére vonatkozóan (itt egyébként tévesen utalt arra, hogy a jugoszláv Btk. nem bünteti a homoszexuális cselekményeket). Emellett arról is tájékoztatott (szintén tévesen), hogy „az osztrák Btk. az egyetlen, amely a női homoszexualitást is elismeri és bünteti” (MNL OL 1958a:3).

A referátum ezután kitért az abolicionista irányzat képviselőire: köztük kiemelten is a német Karl Heinrich Ulrichsra, aki jogásként jogi eszközökkel küzdött a homoszexualitás kriminalizációja ellen már az 1860-as években, és az elsők között vállalta föl nyilvánosan saját homoszexualitását; majd utalt arra, hogy azóta is „számtalan cikk, beadvány, javaslat született homosexuális személyek tollából, melyek mind-

egyike a büntetés eltörlését követelte. Ez a jelenség a mai napig tart, egy ilyen szellemű beadvány adott alkalmat a jelen sorok összeállítására is” (MNL OL 1958a:4). E szövegrész világosan utal arra, hogy a homoszexualitás általános büntethetőségének 1958-as ETT-beli napirendre kerülése egy érintettől származó egyéni beadvány következménye lehetett, mely legtöbbünk számára valószínűleg elég váratlan fordulat.

Ezek után az előterjesztés tíz pontba rendezve részletesen ismertette az abolicionisták által hangoztatott érveket. Ezt követően szintén tíz pontban sorolta fel a büntethetőség mellett felhozható érveket, majd részletes ellenvetéseket tett ez utóbbi érvekkel szemben. Az I. táblázatban összefésülve közlöm a referátum különböző részeiben felvetett érveket és ellenérveket.

I. Táblázat: Érvek és ellenérvek a homoszexuális cselekmények büntethetőségének eltörlése mellett

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
1. Biológiai jelenségek törvény általi üldözése nem logikus...	DE a „büntetés szükséges a nemi élet tisztaságának védelmére” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „társadalom nemi életének tisztasága nem szenved kárt, ha nem büntetik. A társadalom egészséges heterosexuális beállítottsága természetes aversióval viseltetik e rendellenességgel szemben, nem látszik szükségesnek ezt külön büntetéssel támogatni. Ilyen példa ellenérzést, undort kelt, nem csábít utánzásra, s ha nincs nyilvánossága, társadalmi veszélyességről nem lehet szó” (MNL OL 1958a:6).
2. A cselekmény elkövetése objektíven nem bizonyítható...	DE büntetendő, „mert a fiataloságot megronthatja, sexualis fejlődésüket rendellenes irányba terelheti” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „fiataloság védelméről a büntetőjog más paragrafusai gondoskodnak heterosexuális vonatkozásban. Ezek kiegészíthetők homosexuális vonatkozásban is” (MNL OL 1958a:6).
3. A cselekmény, melynek nincs sértettje, „sem az egyéni jogokat, sem a társadalom érdekét nem veszélyezteti; nincs szociális kár, ha felnőttek kölcsönös beleegyezéssel, nem nyilvánosan folytatják” (MNL 1958a:5)...	DE a „családi életet tönkreteszi” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „családi élet számára a büntetés nem jelent védelmet. Rendes heterosexuális családi életet az ún. „veleszületett” homosexuálisok nem képesek folytatni. Ez bisexualitás eseteiben figyelhető meg. Ilyenkor a házasságon kívüli nemi kapcsolatok büntetéssel sújtása nem logikus, hiszen az extramatrimonialis heterosexuális kapcsolat sem büntetendő cselekmény” (MNL OL 1958a:6).

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
4. A vádlottnak nincs bűntudata, magatartását természetesnek érzi, csak a „heterosex[udlisok] számára vizsztatasztó a cselekmény[é]” (MNL OL 1958a:5)...	DE a „népszaporodást gátolja” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR a „népszaporodás védelmének érdekében nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventiót is büntetni kellene” (MNL OL 1958c:2).
5. A büntetésnek nincs elriasztó hatása: „Javító, nevelő hatása sincs, mert egyrészt a biológiai mélyen gyökerező rendellenességre hatástalan, másrészt a börtön ismeretes módon inkább elősegíti a hajlamot a hosszú ideig tartó azonos nemű környezet megvalósításával” (MNL OL 1958a:5)...	DE legalább a büntetés időtartama alatt kezelhető lenne.	UGYANAKKOR sem „a börtön, sem a börtönkórház nem lehet alkalmas a homoszexuális rendellenesség kezelésére. [...] Nem beszélve arról, hogy ez a rendellenesség csak igen ritka esetekben kezelhető eredménnyel /biszexuális személyeknél, akik maguk is óhajtják a homoszexuális tendenciáktól való megszabadulásukat/” (MNL OL 1958a:6).
6. A büntethetőség zsarolási alapul szolgálhat...	DE a „zsarolást nem különbözteti ki a büntetlenség, a közmegvetés miatt továbbra is fennmaradna” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR ha „a zsarolást nem különbözteti ki a büntetlenség, mindenesetre lényegesen csökken” (MNL OL 1958a:7).
7. „A népszaporodás védelmének érdeke nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventiót is büntetni kellene” (MNL OL 1958a:5)...	DE ha „elismernék a létjogosultságát, következésképpen a homoszexuális házasságot is meg kellene engedni” (MNL OL 1958a:5).	UGYANAKKOR homoszexuális személyek házasságkötése „mint olyan cselekmény, amely a közfigyelmet magára vonja s amely a házasság intézményének célirányuló lényegi sajátosságát nélkülözi, természetesen nem kívánatos, s engedélyezésének szükségessége nem következik a büntetlenség tényéből” (MNL OL 1958a:6).
8. Az előfordulásának relatív gyakorisága is a büntetés korlátozása mellett szól...	DE „a közvélemény kívánja a büntetést” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR a „felvilágosult és művelt közvélemény nem követeli a büntetést. Enélkül is elég tragikus a helyzetük, hiszen még ha nem is büntetné a törvény az ösztön anomáliát – mivel a közizlést sérti, továbbra is, takargatniuk kell a társadalom előtt, utódoktól megfosztja őket, stb.” (MNL OL 1958a:7).
9. Nem következetes, hogy kizárólag a férfiakat büntetik, hiszen a nőknél is ugyanúgy előfordul...	DE a „büntetlenség annyi mint megengedtség, ami elburjánzáshoz vezet” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR az „elburjánzás veszélyének kérdése exakt módon statisztikailag volna tisztázható, sajnos összehasonlítható adatok nem állnak rendelkezésre. Ezek hiányában annyit lehet mondani, hogy felnőtt korban a szexuális érdeklődés irányára máig [már] véglegesen rögzült, s a normál beállítottságúakra nem vonzó, hanem visszataszító módon hatnak a homoszexuális vonatkozások, tehát a pszichés fertőzés veszélye elhanyagolhatónak látszik” (MNL OL 1958a:7).

A) A büntethetőség eltörlése melletti (abolicionista) érvek	B) A büntethetőség fenntartása melletti érvek	C) A büntethetőség fenntartása elleni érvek
10. „Minden felnőtt egyén joga nemi szükségletének kielégítése, amit a rendellenes mód sem tesz bűncselekménnyé, ha az az egyéni és közösségi érdekeket nem sérti” (MNL OL 1958a:5)...	DE a „büntetés korlátozza a cselekmény gyakoriságát, ha nem is tudja megszüntetni a beállítottságot” (MNL OL 1958a:6).	UGYANAKKOR „a feljelentéstől, kitudódástól, büntetéstől való rettegés és a fokozott ösztönkésztetések közötti harc szinte törvényszerűen az idegrendszer kimerüléséhez, neurosishoz vezet. A büntetéstől való félelem sem képes rendszerint visszatartani őket szexuális kielégülésük keresésétől, úgy érzik, hogy a törvény nem foszthatja meg őket sexualitásuktól. A büntetésnek a cselekmények gyakoriságát korlátozó hatása igen kétséges” (MNL OL 1958a:7).

A táblázatot áttekintve érzékelhető, hogy a referátum szövegében túlsúlyba kerültek a homoszexuális cselekmények büntethetősége ellenében felhozható argumentumok. Ezek többsége azonban társadalmi és nem orvosi jellegű: feltűntek ugyan hivatkozások a „pszichés fertőzés” veszélyeinek elhanyagolhatóságára és a büntetéstől, illetve kitudódástól való neurotikus rettegés nem elhanyagolható veszélyére, a legtöbb felhozott érv azonban társadalmi intézmények és gyakorlatok – házasság, család, ifjúságvédelem, erkölcs, közizlés, zsarolás elkerülése – köré épült. Így az sem meglepő, hogy az előterjesztés végkövetkeztetése szerint „a büntethetőséggel szembeni állásfoglalás látszik helyesebbnek és igazságosabbnak” (MNL OL 1958a:7).

Mindezek alapján a szerző a hatályos törvényszöveg átalakítására két javaslatot tett: az első szerint az azonos nemű személyek – tehát mind a férfiak, mind a nők – egymás közötti fajtalankodása akkor lenne csak büntetendő, ha erőszakosan vagy közbotrányt okozó módon, illetve ha 18 éven aluli személlyel történik. A másik verzió megtartotta volna a zoofília büntethetőségét, viszont egységesen 16 éves beleegyezési korhatárt vezetett volna be mind a hetero-, mind a homoszexuális kapcsolatokban – „ami a heteroszexuális megfertőztetés szempontjából sem lenne hátrányos” (MNL OL 1958a:7). Végül a szerző a referátumot – a kedvezőtlen terápiás tapasztalatokra hivatkozva – a kényszerkezelések lehetőségének teljes elvetésével zárta.

Csorba Antal előterjesztését az „idegbizottság” 1958. március 21-i ülésen rövid vita követte (melynek szövegét a 3.1. számú függelékben közlöm). E vita során Juhász Pál vetette fel először, hogy az előterjesztésnél szigorúbban járna el és a védett korhatárt 20 év

re emelné fel; szintén ő utalt arra, hogy tudomása szerint csak a budapesti rendőrség 80.000 homoszexuálist tart nyilván. Nyíró Gyula elnök „homoszexualitásból kigyógyult” esetekre hivatkozva kifejtette, hogy sem gyógyíthatatlannak, sem veleszületettnek nem tartja a homoszexualitást,²¹⁹ s ennek megfelelően Fodor Sándor arra vonatkozó felvetését, hogy Csorba Antal referátumát az *Ideggyógyászati Szemlében* kéne közölni, azzal utasította vissza, hogy talán nem lenne tanácsos e kérdés tárgyalásának túl nagy nyilvánosságot adni. A rövid vita a Csorba előterjesztésében szereplő szövegváltozatokra épülő törvénymódosítási javaslattal zárult, melynek elemei aztán be is épültek az 1961-es büntetőtörvény vonatkozó részeibe.

1958. július 11-én már csak ezt a módosítási javaslatot küldte tovább Alföldy Zoltán, az ETT titkára Rostás Istvánnak – az I. táblázat B és C oszlopaiban közölt érvekkel és ellenérvekkel együtt –, aki vélhetően a pártvezetés felé tolmácsolta az ideggyógyász szakértők véleményét e kérdéskörrel kapcsolatban (a Rostás elvtársnak címzett, Alföldy Zoltán által aláírt feljegyzés szövegét a 3.2. számú függelékben közlöm). Az „idegbizottságban” megvitattott érvek némileg átalakított formában legközelebb 1961. december 16-án az új büntetőtörvény-javaslat országgyűlési tárgyalása során kerültek elő. Az 1958 tavasza és 1961 tele között eltelt több mint három és fél év során pedig vélhetően tovább zajlottak a törvényalkotási és -módosítási munkálatok.

Összegzés

E fejezetben a homoszexuális cselekmények 1961-es magyarországi dekriminalizációjának hátterét vizsgáltam meg társadalomtörténeti kutatásaink során fellelt, korábban ismeretlen levéltári források fényében. Az eredmények azt mutatták, hogy a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozó medikalizált megközelítés megjelent

²¹⁹ A Szabó József és Nyíró Gyula által 1925-ben publikált *Elmekórtan című tankönyvben még az szerepelt, hogy „a perversiók nem magukban, hanem a büntetés-től, a nyilvános leplezéstől, a zsarolástól való félelem, a fejlettebb ethikai érzelmekkel való konfliktusok következtében okozhatnak komplexusokat és ezáltal neurosisokat”* (1925:141).

azoknak a magyarországi pszichiáter-szakértőknek az érvrendszerében is, akiket az ETT „idegbizottsága” keretében a homoszexualitás büntethetőségének fenntarthatóságáról kellett véleményt formálniuk. A tény, hogy a büntethetőség kérdéséről egy pszichiáter-orvoscsoport döntött, maga is a homoszexualitás medikalizációjának működését mutatja. Ugyanakkor a medikalizáció révén sikerült elérni a homoszexualitás általános büntethetőségének megszüntetését. A Csorba Antal által gondosan előkészített és az idegbizottság által később megtárgyalt előterjesztésben ugyanis a büntethetőség fenntartása elleni – elsősorban társadalmi és nem orvosi jellegű – érvek kerültek túlsúlyba: a referátumban a homoszexualitás részben veleszületett, részben szerzett „anomáliaként” jelent meg, aminek a társadalmi kezelésére nem a börtönbüntetés a leghatékonyabb megoldás.

Az e fejezetben bemutatott eredeti források ugyan sok eddig ismeretlen információt közölnek, azonban ezek fényében sem vonható le olyan következtetés, miszerint az 1958-as idegbizottsági döntés, illetve az 1961-es büntetőtörvény-módosítás valamiféle határozott enyhülést jelzett volna a homoszexualitás társadalmi megítélésében Magyarországon. Ahogy erről számos rendszerváltás előtti média- és kulturális reprezentáció is árulkodik (lásd pl. Murai-Tóth 2011, Takács 2015), illetve például a Takács Mária által rendezett *Eltitkolt évek és Meleg férfiak, hideg diktatúrák* című dokumentumfilmek²²⁰ szereplői is beszámolnak, a legtöbb érintett az 1961-es dekriminalizációs döntés után is folytatta korábbi rejtőzködő életvitelét, mivel továbbra is nehézséget jelentett számukra homoszexualitásuk felvállalása, a melegként vagy lesbikusként való pártalálás, illetve mindennapi élet.

Ugyanakkor kutatásunk egyik fontos eredménye, hogy a referátum szövegéből arra következtethetünk, hogy a homoszexualitás általános büntethetőségének 1958-as ETT-beli napirendre kerülése egy érintettől származó egyéni beadvány következménye lehetett. Sajnos egyelő-

²²⁰ *Eltitkolt évek* (2009; <http://www.uk.eltitkoltevek.hu>); *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* (2015; <http://www.online-film.tv/meleg-ferfiak-hideg-diktaturak-online-2015/>). Mindkét dokumentumfilm alapján azonos című interjúkötetek is készültek.

re nem került elő egyetlen olyan levéltári vagy más információforrás, ami alapján további részleteket tudnánk kideríteni e beadványról, illetve az ETT ügymenetének konkrét előzményeiről. Ám az itt bemutatott dokumentumok alapján is megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy Magyarországon a homoszexuális cselekmények 1961-es általános dekriminalizációjának folyamatát egy elszánt – valószínűsíthetően homoszexuális férfi – abolicionista aktivitása hozta működésbe. Ez pedig mindenképpen különleges teljesítménynek tekinthető az 1960-as évekbeli államszocialista táborban – s talán azon túl is.

4.

A „meleg élet” keretei a rendszerváltást megelőző évtizedekben²²¹

E fejezet az azonos nemű partnerek iránti vonzalmaknak a rendszerváltást megelőző időszakra jellemző megnyilvánulási formáit és társadalmi környezetét mutatja be. Általánosságban arra keresem a választ, hogy milyen lehetett a „meleg élet” az 1950-es, 60-as, 70-es, 80-as évek Magyarországon, konkrétan pedig azt vizsgálom, hogy hogyan gondolkodtak az érintettek – kutatásunk interjúalanyai – saját szexualitásukról, és mindez hogyan hatott érzelmi életükre, valamint partnerkapcsolataik alakítására. Ebből adódóan mentalitástörténetileg, elsősorban mikrotörténeti szinten arra közelíték rá, hogyan reagáltak a homoszexuális egyének az elutasító társadalmi környezet kényszereire, mely elutasítás az azonos nemű partnerek közötti szexuális gyakorlatok jelentős részének törvényi tiltásában is megmutatkozott. Emellett szociálpszichológiaiailag úgy is fogalmazhatnánk, hogy a homoszexualitást – Breakwell (1986) kifejezésével élve – fenyegetett identitások (potenciális) referenciapontjaként kezelve az érintettek (egy adott történelmi időszakra jellemző) megküzdési stratégiáit is szeretném bemutatni.

A vizsgált témakör jogi háttérével kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy az 1878 és 1961 közötti időszakban a magyarországi büntetőtörvények a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették. A homoszexualitás magánügyként való elgondolására tehát jogilag csak a homoszexuális cselekmények általános pönalizációjának eltörlése után nyílhatott mód, melynek lehetőségét az – 1962. július 1-jén hatályba lépett – államszocialista²²² büntetőkódex teremtette meg (azaz: az 1961. évi V. törvénycikk a Ma-

²²¹ E fejezet korábbi változata eredetileg a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében jelent meg (Takács – P. Tóth 2017).

²²² Ahogy Molnár Erik, a jogi és igazságügyi bizottság előadója hangsúlyozta: a „szocialista társadalomban érvényesülő magasabb etikai elvek a társadalom tagjaitól más

gyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről). E törvény kiemelt büntetést helyezett kilátásba a „másokat megbotránkoztató módon” való elkövetés esetére, amivel a magánélet szűkre szabott kereteinek komolyan vételére irányította a figyelmet. Mint ahogy erről már a harmadik fejezetben szó esett, a „*másokban undort, méltatlankodást, haragot stb.*” (OGyI 1961:271) kiváltó megbotránkoztatás megvalósulásához elegendő volt az elkövetőkön kívül csupán még egy személy jelenléte és rosszallása is.

Az 1961-es büntetőtörvény egyik jelentős újítása volt, hogy a férfiak és a nők közötti egyenjogúságra hivatkozva bevezette a nők közötti homoszexuális gyakorlatok kriminalizálását a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben. 1961 után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel elkövetett „természet elleni fajtalanság” gyakorlását – a partnerek kölcsönös beleegyezése ellenére – továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták, míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolataira a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott. (Magyarországon egységes beleegyezési korhatárt csak 2002-ben vezettek be, amikor az Alkotmánybíróság döntését követően eltörölték az akkor hatályos Büntető Törvénykönyv 199. és 201. paragrafusában szereplő, az azonos nemű és a különböző nemű partnerek közötti szexuális kapcsolatok eltérő kezelésében megnyilvánuló megkülönböztetést.)

A homoszexualitás államszocialista időszakbeli társadalmi megítélésével kapcsolatban nehéz megbízható forrást találni, ám egy azóta is példa nélkül álló kutatás mindenképpen megemlítené. Heleszta Sándor és Rudas János, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatói 1969-ben kezdték meg empirikus szexuálszociológiai vizsgálatuk előkészítését, melynek kérdőíves adatfelvétele 1971-ben zajlott le 250 18 és 24 év közötti budapesti munkás és egyetemista fiatal körében (Heleszta–Rudas 1978). A válaszadók szexuális magatartására és szexualitással összefüggő attitűdjeire fókuszáló kutatás részeként a kutatók az 1960-as évek végi Magyarországon tipikusnak és elterjedtnek tartott szexuális magatartásformák értékelésére kérdeztek rá, melyek között a következő típusok szerepeltek: »*Krisztina – a bármilyen szexu-*

magatartást követelnek, mint amilyen követelménnyel tagjaival szemben a burzsoá társadalom fellép” (OGyI 1961:1527).

ális kapcsolat létesítését a házasság keretéhez kötő típus, azaz a „szűz”; Zsóka – a szexuális kapcsolatot pettingként gyakorló, de a szexuális aktust kizáró típusa, azaz a „fél-szűz”; Borbála – a házasságon kívüli nemi kapcsolatot annak gyermek-következményével együtt vállaló típus, azaz a „leányanya”; Ottília – a szexuális kapcsolatot szexuális ellenszolgáltatásért léteítő típus, azaz a „prostituált” [...] András – a szexuális partnereit válogatás és érzelmi kötődés nélkül halmozó típus; Konrád – a szexuális partnereit az azonos neműek köréből válogató férfi típusa, azaz a homoszexuális; Tibor – a szexuális ösztönkielégítést partner híján megvalósító magatartás típusa, azaz az onanizáló férfi [...] valamint] ... Gábor és Júlia – az egymáshoz érzelmileg tartósan kötődő, a szexuális kapcsolat létesítését házasságon kívül is vállaló pár típusa» (Heleszta–Rudas 1978: 41).

A homoszexuális Konrád alakjáról a válaszadók a következő leírás alapján formálhattak véleményt: »*Konrádot nem érdeklik a nők, mindig férfiakkal vonzódott. Olyan férfiak ismeretségét keresi, akik hozzá hasonlók, akikkel kölcsönösen kielégítik egymás nemi igényeit. Kapcsolatában diszkrét, emiatt még sohasem volt botránya. Úgy véli, teljesen rá és partnereire tartozik, hogy nemi életüket így oldják meg*” (Heleszta–Rudas 1978:227). Ez a narratíva Konrádot némi távolságtartással, de semlegesen – azaz értékkitelet-mentesen – mutatta be: a szövegben egyetlen potenciálisan negatív elemként a botrány lehetőségére való utalás tűnt fel, ami összefüggthetett akár a megbotránkoztató jellegű homoszexuális cselekményeknek az 1961-es Büntető Törvénykönyvben szereplő kiemelt büntetésével is. A homoszexualitás ily módon való megközelítése a férfiakra koncentrált, a homoszexuális gyakorlatok nyilvános láthatatlanságát feltételezte, ami alapján arra következtethetünk, hogy az adott társadalmi környezetben a homoszexualitás csak privát – azaz a nyilvánosság előtt titokban tartott – formában lehetett a kutatók által tipikusnak és elterjedtnek tartott szexuális magatartásformák egyike.²²³

²²³ A korszakkal kapcsolatos személyes visszaemlékezésekre épül a Takács Mária által 2015-ben rendezett *Meleg férfiak, hideg diktatúrák* (<http://www.civilmuvek.com/melegferfiak/index.html>) című dokumentumfilm, mely hét idősebb meleg férfi államszocialista időszakbeli emlékeit idézi fel. Az e film szereplőivel készített interjúk – hat másik interjúval együtt – megjelentek könyvformában is, feldolgozásokból pedig egy tanulmány is született (Hanzli 2016).

Források és módszerek

A vizsgálni kívánt, az érzelm-, a magánélet- és a szexualitástörténethez egyaránt köthető, Magyarországon kevésbé kutatott területet e fejezetben többféle forrás feldolgozására támaszkodva közelítem meg: az érintettekkel készített mélyinterjúk²²⁴ mellett felhasználok levéltári adatokat is, melyeket elsősorban a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött, kifejezetten „természet elleni fajtalansággal” kapcsolatos bírósági tárgyalások és rendőrségi eljárások anyagainak levéltári áttekintése során gyűjtöttünk.²²⁵ A BFL-ben található büntetőperes iratok adatai alapján egy 887 fős listát állítottunk össze a 20. század folyamán ismertté vált vádlottakról (akik összesen 481 perben szerepeltek): közülük 843 vádlott összesen 450 perének iratait vizsgáltuk meg részletesen az 1951 és 1962 közötti időszakból.²²⁶

A feldolgozott mélyinterjúk 56 meleg férfival és négy lesbikus nővel készültek 2014 folyamán. Interjúalanyaink többségét 60 évesnél idősebb, önmagukat melegként meghatározó férfiak alkották, akik személyes tapasztalatokkal bírtak a homoszexuális viselkedés társadalmi következményeivel kapcsolatban a rendszerváltást megelőző időszakból. Az interjúalanyok férfi-túlsúlyát az okozta, hogy sokáig csak a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatok voltak büntethetőek Magyarországon, s ennek következtében leginkább férfiakat ítélték el – és esetenként zsaroltak meg – „természet elleni fajtalanság” elkövetése miatt. A nők közötti homoszexuális cselekmények kriminalizációjának 1961 előtti magyarországi hiánya miatt általános jellemző, hogy a férfiak-

²²⁴ Köszönet illeti interjúalanyainkat, akik saját tapasztalataik elbeszélésével hozzájárultak az államszocialista időszakra vonatkozó érzelm-, magánélet- és szexualitástörténeti tudásunk teljesebbé tételéhez.

²²⁵ Itt is szeretnék köszönetet mondani a Budapest Főváros Levéltára munkatársainak a kutatómunkánkhoz nyújtott segítségért.

²²⁶ 1951 előttről csak nagyon kevés peranyag maradt meg a BFL-ben: 1913-ból egy, 1917-ből 6, 1918-ból és 1938-ból szintén egy-egy per anyaga. Az 1962 utáni időszakból is csak kevés irat található: 1963-ból 18 peranyag (25 vádlottal), 1964-ből egy, majd 1965-ből, 1966-ból, 1968-ból és 1970-ből két-két per anyaga.

hoz képest a női homoszexualitás társadalmi nyomai jóval kevésbé láthatóak és követhetőek.²²⁷

E fejezet a férfiakkal készített interjúk elemzésére épül. Az interjúalanyokra különböző közösségi csoportokban – például online közösségi médiában elhelyezett hirdetések révén és LMBT civil szervezetek segítségével – találtunk rá; valamint ahol erre lehetőség nyílt, az interjúalanyok személyes hálózatain belül hólabda módszerrel haladtunk tovább.

Az interjúk átlagosan másfél-két óráig tartottak és megelőzte őket egy rövid demográfiai kérdőív kitöltése. Az interjúalanyokkal minden esetben előzetesen ismertettük a kutatás témáját és menetét, hangsúlyozva, hogy kutatási részvételük önkéntes és általuk bármikor megszakítható. A résztvevők anonimitását biztosította, hogy az interjúkról készült hangfelvételeket legépelésük után megsemmisítettük és minden interjúalany egy álnevet választott magának: a kutatás keretében csak ezek alapján azonosítottuk őket.

Az interjúkészítés folyamán a félig strukturált interjúkészítés szokásos menetét követve, előzetesen meghatározott témakörök mentén legtöbbször nyitott kérdéseket tettünk fel az interjúalanyoknak. E témakörök között szerepelt többek között a melegként, illetve homoszexuálisként vagy biszexuálisként való önazonosítás és ennek meghatározó tényezői; a melegség felvállalása; a családi kapcsolatok, a származási család és a felnőttkori tartós párkapcsolatok viszonyrendszereinek alakulása; szexuális kapcsolatok története (ideértve az óvszerhasználattal és a HIV-fertőzéssel kapcsolatos nézeteket és tapasztalatokat is); homoszexualitással kapcsolatos személyes élmények a rendszerváltást megelőző időszakból (ideértve a zsarolással vagy más bűncselekménnyel, ill. rendőrséggel kapcsolatos tapasztalatokat); társadalmi megkülönböztetéssel és az LMBT emberek jogaival kapcsolatos nézetek és tapasztalatok; valamint az életük jövőbeli alakulására vonatkozó tervek és elképzelések. Az interjúkban tárgyalt témakörök közül most csak

²²⁷ A női homoszexualitás magyarországi államszocialista időszakbeli történetével kapcsolatban lásd például Borgos Anna munkáit (2014, 2016), illetve a Takács Mária által rendezett Eltitkolt évek (2009; <http://www.eltitkoltevek.hu>) című dokumentumfilmet, mely alapján azonos című interjúkötet is készült.

azokra koncentrálok, melyek e fejezet témaválasztása szempontjából relevánsnak mutatkoztak.

A legépelet szövegeket strukturálisan kódoltuk: ezáltal a kvalitatív anyagok feldolgozása során is lehetőség nyílt bizonyos szintű számszerűsítésre (LeCompte–Schensul 1999): az egyes kódok eltérő gyakorisága alapján meghatározhatóvá válik, hogy mely témák tekinthetők inkább egyéni jellemzőnek, és melyek tükröznek több interjúalany által megélt kollektív tapasztalatokat. A továbbiakban a strukturálisan kódolt szövegek társadalmi interakcionista fókuszú tartalomelemzésének eredményeit tárgyalom.

A mintát alkotó férfiak átlagos életkora 67 év (a legfiatalabb 55, a legidősebb 82 éves) volt. Legtöbbjük (38) egyetemet vagy főiskolát végzett, míg 16-an középfokú, ketten pedig szakmunkás végzettséggel rendelkeztek. Szinte mindegyikük Budapesten élt (csupán egy interjúalany lakott egy vidéki városban, egy pedig falun), de 27-en közülük vidéken születtek és nevelkedtek, ketten pedig Erdélyből származtak. Az interjúalanyok döntő többsége (40) öregségi nyugdíj-ellátásban részesült, ketten rokkantnyugdíjasok, szintén ketten munkanélküliek voltak, egy interjúalany ápolási díjat kapott és tizenegyen dolgoztak. Szubjektív önbesorolás alapján 25-en számoltak be arról, hogy átlagos anyagi körülmények között élnek, 16-an arról, hogy az átlagosnál jobban, kilencen pedig arról, hogy az átlagosnál rosszabbul élnek. 21 interjúalany azonosította magát vallásosként.

21 interjúalany tartott fenn tartós párkapcsolatot: az interjúkészítés idején ők mind férfipartnerrel éltek együtt, és kilencen közülük bejegyzett élettársi kapcsolatot is kötöttek. Életük korábbi szakaszaiban az interjúalanyok több mint fele tartott fenn hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatokat női partnerrel: 21-en házasságot is kötöttek (hármán közülük kétszer is), de kilenc esetben ez csak névházasság volt. A valaha házások közül tíznek született gyermeke korábbi heteroszexuális kapcsolatából, míg egy tizenegyedik esetben egy leszbikus pár kért fel egy meleg férfit arra, hogy legyen a gyerekük apja (ám ez utóbbi történet már a rendszerváltás utáni időszakhoz köthető).

A szexuális önmeghatározás képlekenysége

Az interjúalanyok szinte mindegyike melegként azonosította magát az interjúkészítés idején, ugyanakkor sokan utaltak arra, hogy életük korábbi szakaszaira visszatekintve nem mindig adták volna ezt a választ. Az egyik – a Kinsey-skálához²²⁸ hasonló – interjúkérdés kifejezetten arra vonatkozott, hogy a kérdezett hova helyezné magát egy olyan skálán, ahol az 1 „kizárólag homoszexuális”, a 2 „főként homoszexuális”, a 3 „inkább homoszexuális”, a 4 (középső értékként) „is-is”, az 5 „inkább heteroszexuális”, a 6 „főként heteroszexuális”, a 7 pedig „kizárólag heteroszexuális” önbesorolást jelent; majd az interjúalanyokat megkérdeztük arról is, hogy életük során elmozdultak-e valamerre a felsorolt válaszlehetőségek között.

Fontos megjegyezni, hogy a Kinsey-skála megalkotása a 20. század első felében éppen a homoszexualitás-heteroszexualitás kontinuum jellegének hangsúlyozását célozta (Drucker 2010), ám egydimenziós megközelítése miatt gyakorlati alkalmazását sokan kritizálták azzal, hogy túl statikus képet sugall és potenciálisan életszerűtlen eredményekhez vezet. A későbbiekben a szexuális orientáció több dimenzióját figyelembe vevő dinamikusabb mérésre szolgált például a Klein-féle „KSOG” kérdőív (Klein *Sexual Orientation Grid* – lásd: Klein et al. 1985), melynek keretében a szexuális gyakorlatokon túl további hat területen – a szexuális vonzalom, a fantáziák, az érzelmi és társadalmi preferenciák, az önazonosság és az életmód tekintetében – és három dimenzióban (jelen, múlt, ideális helyzet) rögzítették a Kinsey-skálához hasonló kategóriákra épülő válaszokat. Amikor néhány évvel ezelőtt egy amerikai kutatás keretében (Galupo et al. 2014) szexuális kisebbségek tagjainak részvételével tesztelték ezeket – az empirikus szexualitáskutatásban a szexuális orientáció mérésére leggyakrabban alkalmazott – eszközöket, akkor arra jutottak, hogy a Kinsey-skála nem képes visszatükrözni a válaszadók saját szexualitásával kapcsolatos időben, térben és szociokulturális környezettől függően válto-

²²⁸ Az orgazmushoz vezető szexuális gyakorlatokból kiinduló Kinsey-skálát a 20. század első felében alkalmazták amerikai kérdőíves felmérések során (további részletekért lásd: Robinson 1976, Takács 2004:34-35).

zatos tapasztalatait, különös tekintettel a nem monoszexuális – azaz nem meleg, leszbikus vagy heteroszexuális, hanem például biszexuális – kisebbségek tagjaira; a KSOG kapcsán viszont többen azt vetették föl, hogy talán túlságosan is részletekbe menő, és nem feltétlenül az általuk fontosnak tartott dimenziókra kérdez rá.²²⁹ Számunkra ez a vizsgálat a szexuális orientációs mérőeszközök kérdőíves használatának kihívásaira világított rá, hiszen a későbbi kódolást könnyítő, előre gyártott kategóriák és dimenziók számának növelésével sem lehet feltétlenül elérni, hogy az eredmények híven tükrözzék a válaszadók tapasztalatainak sokrétűségét. Ezért ajánlott az ilyen kutatási helyzetekben megteremteni a válaszadókkal való interakció lehetőségét például interjúkészítés útján, hiszen az – általunk is alkalmazott – interjúhelyzetekben az interjúalanyok vissza tudnak kérdezni, és rögtön meg tudják fogalmazni kritikai észrevételeiket is.

Az itt bemutatott interjú kutatás keretében a szexuális orientációs skálán való elmozduláshoz kapcsolódó kérdések leginkább arra szolgáltak, hogy felhívják a figyelmet az élethosszig statikus önbesorolás megkérdőjelezhetőségére és ennek potenciálisan nem csak egyéni, hanem társadalmi és történeti meghatározottságaira is.²³⁰ Mi szintén az említett amerikai kutatáshoz (Galupo et al. 2014) hasonló eredményről tudunk beszámolni abban a tekintetben, hogy több interjúalanyunk számára nehézséget okozott a Kinsey-skála-szerű kérdésre válaszolni: különösen azoknak, akik eddigi életük során különböző időszakokban és élethelyzetekben többféle módon azonosították magukat a felkínált válaszlehetőségek közül. Ám éppen a jelen kutatás kvalitatív jellege miatt az interjúfolyamat részeként a résztvevők hangot tudtak adni annak, hogy milyen tényezőket mérlegelnek akkor, amikor egy számukra esetleg nehezen megválaszolhatónak tűnő kérdésre próbálnak reagálni. A hét kategória közötti választáson alapuló önbesorolásra való

²²⁹ Az említett kutatásban a KSOG továbbfejlesztett változatát használták, ahol az életmód helyett közösség szerepelt, nyolcadikként pedig bekerült a politikai identitás dimenziója is (Keppel–Hamilton 1998).

²³⁰ A KSOG alkalmazása az interjúk felvételekor egyrészt azért nem merült fel, mert kutatásunk elsősorban az államszocialista korszakhoz kötődő (homo)szexuális tapasztalatokra és nem a szexuális orientáció mérésére fókuszált, másrészt pedig bízunk abban, hogy a KSOG által lefedni kívánt területek közül az interjúalany számára relevánsak meg fognak jelenni az interjú során.

felhívás például jó kiindulópontot nyújtott ahhoz, hogy az interjúalanyok beszámolhassanak a szexualitás képlékenységevel és időbeliségevel kapcsolatos nézeteikről és élményeikről; valamint kritikusan elmondhassák, hogy miért nem tartják a statikus egydimenziós megközelítéseket általában megfelelőnek arra, hogy saját szexuális és érzelmi életüket kellő részletességgel és érzékenységgel elbeszéljék, vagy akár azt, hogy mily módon lóg ki az ő életük e statikus, egydimenziós megközelítés alól.

A szexuális önmeghatározás többdimenziós megközelítésének fontosságát támasztotta alá a szövegekből visszatükröződő terminológiai bizonytalanság, különösen a biszexualitás meghatározása tekintetében. Az interjúalanyok legtöbbször (50-en) melegként, míg hatan inkább biszexuálisként azonosították magukat a válaszadás idején. A biszexualitást mint pozitív vagy negatív önazonosítási referenciapontot többen többféleképpen értelmezték, és esetenként hasonló élethelyzeteket írtak le egymástól teljesen eltérő módon – attól függően, hogy a szexuális gyakorlatokra vagy az érzelmi kötődésre helyeztek nagyobb hangsúlyt; emellett a tapasztalatok időbeli jellemzői – időtartam, gyakoriság és az eltelt idő – egyaránt befolyásolhatták az értelmezési módokat.

János (81)²³¹ például azt hangsúlyozta, hogy „mondhatnám, hogy biszexuális vagyok, de nem mondom, mert akkor hazudnék. A biszexuális, aki vonzódik is a nőkhez, de én nem vonzódok [...] annak ellenére, hogy megnősültem, meg gyerekem van”. Péter (72) ugyanakkor úgy érevelte, hogy „én nem mondhatom, hogy nem voltam biszexuális, nekem gyerekeim van és semmi problémám nem volt [...] a házassági köteleseim teljesítettem. [...] Mind a két oldalra teljesítettem és abszolút nem volt nehéz a házasságot teljesíteni. Most már nem is jutna eszembe egy nővel véletlenül sem”.

Egza (71) Jánoshoz hasonlóan „echte melegnek”, illetve „kizárólag homoszexuálisnak” tartja magát, annak ellenére, hogy valaha szerette a nőket is, és 40–45 éves koráig nőkkel és férfiakkal egyaránt rendszeresen létesített szexuális kapcsolatot: „de ha egy nővel lefeküdtem, az csak azt jelentette, mintha elszívnék egy cigarettát”. István (69) szintén „teljes mértékben melegnek” tartja magát, „mert a 20 éves koromig tar-

²³¹ Az interjúalanyoktól származó idézeteknél választott nevüket és az interjú felvételének idején érvényes életkorukat közöljük.

tó női kapcsolatokat ifjúkori kilengéseknek lehet nevezni”, de soha nem szeretett bele nőbe: „akkor még nem tudtam, hogy mi az, hogy szerelem. Jó volt együtt lenni egy nővel, jó volt együtt járni, jó volt belekarolni, jó volt szépeket mondani, de hát az nem a szerelem”. Az 59 éves Jorgosz viszont éppen arról számolt be, hogy élete „egyetlen szerelme egy nő volt [...] olyan 31-32 voltam, amikor ő belém szeretett, és aztán én is. Azon röhögök azóta is, hogy én, aki egészen jól tudtam már kamasz koromban is, hogy én biztosan meleg vagyok, pont egy nőbe kellett beleszeretnem, ez egy abszurdum. Azóta sem volt senki [akibe beleszerettem], sem nő, sem férfi”.

Maestro (68) „inkább biszexként” határozza meg magát: „Akkor mondhatnám kategorikusan, hogy meleg vagyok, hogyha a nő nem abszolút nem érdekelné. Most is lenne lehetőség. Most is el kell menekülnöm, mert vannak ilyen veszélyek, hogy a nők behálózhatnak, de nem akarom”. Gábor (75) szintén az „is-is” kategóriát tartja magára nézve a legjellemzőbbnek, ugyanakkor hozzáteszi, hogy „én már a feleségem után nővel nem is akartam, [pedig] jöttek, jönnek, [de] nem kellenek már”. Megemlíti, hogy „most az a helyzet, hogy sokkal jobban szeretem a fiúkat”, majd pontosít: „most már nem érdekel, ebben a korban már nem érdekel”, de aztán arra utal, hogy három éve még volt egy általa utolsónak nevezett szexuális kalandja egy fiúval.

Az interjúalanyok több mint fele nyilatkozott úgy, hogy életük folyamán (akár többször is) elmozdultak a heteroszexualitás-homoszexualitás kontinuumon: jellemzően az előző felől az utóbbi irányába. Ede (67) a társadalmi elvárások kényszerítő erejére utalt ezzel kapcsolatban: „Feltehetően a szociális kényszer alapján volt idő, hogy kizárólag nő partnereim voltak. [...] Akkor biztos azt gondoltam, hogy az lenne jó, hogyha családban élhetnék, de lehetne mellette homoszexuális kapcsolatom is”; Cicisti (65) pedig a heteronormatív szocializáció hatását emelte ki: „hát ugye eredetileg heterónak gondoltam magam, de akkor nem voltam tisztában azzal, hogy van más alternatíva is. Az embert ugye felnevelték, cél a házasság, gyermekek nemzése – így nőttem fel. [...] Így utólag nem bánom, hogy gyermekeim lettek. Szeretem őket, jó kapcsolatban vagyok velük, úgyhogy sajnáltam volna, ha ez nem így alakul”.

Az elmozdulás okaként többen az érzelmi és szexuális életükben bekövetkezett változásokra, valamint olyan tényezőkre utaltak, amiket a melegként való önmeghatározást korlátozó társadalmi kénysze-

reknek nevezhetünk. E tényezők közül a következőkben a kognitív – és az ebből adódó érzelmi – elszigeteltség, a sajátos térhasználat, valamint a heteroszexuális homlokzat fenntartásának jellemzőit tekintjük át, melyek az általunk vizsgált elbeszélésekben és forrásokban kiemelt hangsúllyal szerepeltek.

Kognitív elszigeteltség

A szexuális önmeghatározás keretében a meleg önazonosság kialakulását hátráltatta a homoszexualitás kérdéskörével kapcsolatban a vizsgált időszakra általánosan jellemző kognitív elszigeteltség. Vencel (60) például a következőképpen fogalmazta meg ezt a tapasztalatot: „Azt sem tudtam [a homoszexualitásról], hogy mi az. [...] Teljesen el voltam ettől a dologtól, nyugodtan mondhatjuk, szigetelve. Énnekem semmi. Anyám mindig azt gondolta később, hogy engem valaki elcsábított. A kutya se. Legalább csábított volna el! De a kutya se csábított el. [...] Nem volt semmi, csak az, hogy én teljesen magamra voltam hagyatva ezzel az egész dilemmával”. Cicisti (65) hasonló tájékozatlanságról számolt be: „Gyerekkoromban, érdekes, azt hittem a buzi szóra, hogy az a kurvának a fiú megfelelője, tehát ennyire nem voltam tisztában a dolgokkal. Bizonyos értelemben irigylem a mai ifjúságot, hogy nem kell semmiféle személyes [...] hatás az internet világában, hogy ez a téma szóba kerüljön, arról nem beszélve, hogy filmekben, televízióban nincs az a hét, hogy ez a téma ne kerüljön szóba ilyen vagy olyan módon. Annak idején ez nem került szóba”.

Az interjúalanyok számára a homoszexuális létezési módok (Bech 1997) nyomai sokáig csak implicit módon jelenhettek meg irodalmi vagy más művészeti alkotásokban. Bertalan (57) így számolt be erről: „Én súlyos értelmiségi családba születtem, tele volt a lakás könyvvel, tele volt albumokkal, művészeti albumokkal, és úgy emlékszem, hogy a Szent Sebestyén nagyon tetszett, meg a Dávid szobor [...] meg nagyon tetszett a Kígyóölő, a műjégpálya előtt is volt egy ilyen szobor. De abban az időben nem volt, nekünk még tévénk sem volt sokáig, mert az apám tévéellenes volt, tehát nekem nem volt más lehetőségem. Nem volt internet, nem volt video. Nem, én csak azt tudtam, hogy a fiúk tetszenek. [...] ma már

nem egy kaland, mert beírod a keresőbe”. Balázs (72) számára Tony Richardson 1961-ben készült, Magyarországon is bemutatott *Egy csepp méz* című filmje vált meghatározó élménnyé: „Nekünk nem volt családi könyvtárunk. Egyetemista koromban kitértem a világ egy kicsit és akkor kezdtem kutakodni utána. Akkor már emlékeim szerint kezdett beszivárogni valami kulturális téren is. Az első emlékem az *Egy csepp méz*hez köthető. Játsszoták színházban is nálunk, de az egy nagyon szép angol film volt. Ott jelent meg számomra először evidensen”. Misi (59) pedig arról panaszkodott, hogy fiatal korában milyen nehezen viselte a homoerotikus vizuális reprezentációk hiányát: „Képzeld el, hogy én egyszer megvettem a Népszabadság évkönyvét egy újságárusnál csak azért, mert a címlapon volt egy pici fekete-fehér fotó vízipólósokról, vízben éppen a labdát dobta. Szóval annyira nem lehetett semmiféle erotikus anyaghoz hozzájutni, nem volt erre mód, hogy én megvettem ezt a Népszabadság évkönyvét és végiglapoztam, hogy ez a kép benne van-e, de nem volt benne semmi több, és a zsebpénzemhez képest ez eléggé drága volt. Ez érzékelteti, hogy mennyire lehetetlen helyzetben volt akkor egy fiatal meleg”.

Az internet megjelenése és a szórakoztató tömegmédia elterjedése előtti időszokról szóló beszámolókból leginkább mégis a (szak)könyvek szerepe vált hangsúlyossá. Valter (81) például így emlékezett egy számára meghatározó negatív könyvéményéről: „A nagynéni látta 16 éves koromban [1949-ben], hogy nem udvarolok, csak kötöttem, kötöttem, kötöttem és ideadott egy könyvet felvilágosításként. Dr. Forel írta, a „Die sexuelle Frage”. Ez magyarul is megjelent, ismert könyv volt.”²³²

²³² Ízelítőül álljon itt két rövid részlet Forel, a zürichi elmegyógyintézet igazgatójának eredetileg 1905-ben *A nemi kérdés* címen megjelent könyvéből: „Egyes szadisták gyermekeket gyilkolnak. Továbbá sok van olyan, akiknek a gyilkolási vágya a hím nemre irányul, mert többé-kevésbé homoszexuálisok” (Forel 1926:177); „Akármilyen abszurdumnak látszik is, hogy egy férfigyűlölet egész nemi vágyakozása és szerelme kora ifjúságától kezdve és egész életén át csak ugyan azon nemű egyénekre irányuljon, mégis kétségtelen tény, hogy ez a kóros jelenség sajnos, nagyon gyakori és hogy a lélektani és etikai oldalát a nagyközönség is, meg a jogtudósok is mindaddig félreértették, míg maguk a betegek, majd az elmeorvosok világosságot nem derítettek a kérdésre. Voltak, akik azt akarták bizonyítani, hogy a homoszexuálisok különleges, de élettani szempontból normális emberek, ami nyilvánvaló abszurdum és azon igyekeztek, hogy a szerelem ezen fajtájának is a normálissal egyenlő megismerést szerezzenek. Akármilyen nevelésesnek találja is a nézetet a normálisan érző és gondolkodó ember és akármilyen tarthatatlan is, hogy egy ilyen tökéletesen céltalan nemi

Főleg a homoszexualitásról szól. [...] Ebből a könyvből kaptam azt a hatást, hogy rettenetes hibaként éltem meg, mert vannak olyan természetből elrugaszkodott lények, akik saját nemükhöz fordulnak. Borzasztóan elítélte. [...] Akkor hallottam életemben először ezt a szót, hogy homoszexuális. Addig nem is hallottam. Fogalmam sem volt, hogy mitől van az, hogy nekem a tornatanár tetszik [...] Ebben a könyvben olvastam először, hogy homoszexuális. Jézus Mária! Én ilyen szörnyeteg vagyok? Elég nehéz volt megemészteni”.

Ede (67) az otthoni könyvtárunkban talált izgalmas olvasnivalót homoszexuális eseteírásokkal, de a könyv elítélő hangneméből hamar arra a következtetésre jutott, hogy ezt a témát titokban kell tartania: „találtam egy könyvet otthon, ami a szexuális devianciákról szólt és nagy előszeretettel olvastam abban a homoszexualitásról. [...] gyerekek voltam, általános iskolás [1950-es évek vége felé], amikor egy polcon ezt megtaláltam. Nem tudom, hogy ez hogy létezett az elég konzervatív és prűd családban. [...] Nagyon izgalmas volt. Nagyon sokszor elolvastam. De volt benne mindenféle a nekrofilától minden szörnyűség is benne volt, de azok nem érdekeltek, csak a normál meleg eseteket olvastam. [...] Betegségnek, devianciának meg aberráltságnak írta le [a homoszexualitást]. Ez a 20. század első felében megjelent szakkönyv volt. [...] Biztos, hogy ettől is tartottam, hogy ezt nem szabad elmesélni másnak. Az égvilágon senkivel nem tudtam megbeszélni”.

Csillag (66) is arról számolt be, hogy „könyvek alapján sejtettem, hogy valami probléma van velem”, illetve egy konkrét könyv ébresztette rá, hogy mi is ez a „probléma”: „Egyszer középiskolás koromban [az 1960-as évek közepe táján] megvettem *A nemi élet kérdései* című könyvet és hazafelé menet a buszon azt olvastam. Véletlenül a nemi élet eltévelyedése”²³³ címszó alatt nyitottam ki, és ott olvastam a homoszexualitásról, és akkor, mint egy szikra, tudatosult bennem, hogy én is az vagyok, mert nekem a férfiak tetszenek. [...] Ilyen eltévelyedések voltak, hogy állatokkal ki fekszik le. Ez is ilyen címszó alatt szerepelt, hogy eltévelyedések. Akkor még olyanra gondoltam, hogy a falunkban

őszönt rendesnek tekintünk, a törekvés mégis nagyon jellemző a homoszexuálisok érzésére” (Forel 1926:183-84).

²³³ Az említett könyvben „*A nemi őszön elfajulásairól*” szóló fejezet tárgyalta a homoszexualitás kérdéskörét (Haraszti 1959:150).

szoktak arról beszélgetni, hogy ez kappan. Gondolom, hogy az a férfi, akire mondták, az egyedül élt, lehet, hogy az is homoszexuális lehetett, csak a faluban nem így nevezték. Úgy emlékszem, mintha kappant mondtak volna. Csak én gyerekkorban nem értettem ennek a jelentését.

Ugyanakkor Brúnó (64) számára nagyszerű felszabadító élményt jelentett egy angol nyelvű kötet, ami éppen a kognitív elzártságából kínált szabadulást különösen azáltal, hogy érzelmileg is pozitívan tudott viszonyulni a tartalmához: „Amikor elsős egyetemista voltam, 19 éves, [1969-ben] akkor az egyetemmel szemben volt idegennyelvű könyvesbolt, és oda jöttek be nyugatról könyvek. Megvettem egy könyvet: A homoszexualitás, ez volt a címe, és az egy komoly monográfia volt, és nagyon józanul és nagyon okosan a kor szintjén, de egyetlen becsmérlő szó sem volt a dologban, csak hogy mik a pszichológiai okai, orvosi okai, lehet-e gyógyítani vagy nem lehet gyógyítani, a bűnügyi része, a rendőrségi része, a jogi része, mit tudom én. Finoman amellet érvet, hogy nincs oka fönttartani a dolog tilalmát. Ez a 60-as évek elején jelent meg, amikor Angliában már a vita elkezdődött, és 67-ben dekriminalizálták, eltörölték a büntethetőséget. Akkor ez roppant nagy élvezet volt számomra ezt olvasni. Hallatlan érdeklődéssel. Esetismertetések is voltak benne, azokba mind beleszerettem: a fiatal katonatiszt, meg az építész, meg a nem tudom kicsoda, mint egy kamaszlány, aki 15 évesen egy D'Artagnanba beleszeret”.

Az előző szövegrészek is rávilágítottak arra, hogy a homoszexualitással kapcsolatban társadalmilag elérhető tudás Magyarországon a vizsgált időszakban mennyiségileg és tartalmilag egyaránt korlátozott módon állt rendelkezésre.²³⁴ A melegként való egyéni szintű önmeghatározás pedig legtöbbször nem járt együtt a melegség nyilvános felvállalásával – már amennyiben a nyilvános felvállalás fogalma értelmezhető egyáltalán a „szocialista nyilvánosság” kontextusában, azaz az „egymástól elszigetelt, erkölcsi és kulturális autonómiájukat elvesztett egyének” társadalmában (Lázár 2006). Így a kognitív elszigeteltséghez gyakran érzelmi magárahagyatottság is társult abban az értelemben, hogy interjúalanyaink szinte mindegyike saját környezetét-

ben – legalábbis kezdetben – egyáltalán nem ismert személyesen más melegeket, a későbbiekben pedig gyakran azt tapasztalták, hogy az általuk megismert férfiak nem csak titkolják homoszexuális kapcsolataikat, de ezt tanácsolják másoknak is.

János2 (71) például „soha, senki előtt” nem vállalta fel nyilvánosan a melegségét, amit azzal magyarázott, hogy „volt egy barátom, aki azt mondta: egyet jegyezz meg, addig te nem vagy meleg, amíg azt el nem ismered. Ha rajtakapnak, hogy egy fiúval szeretkezel, és te azt mondod, hogy nem szeretkeztél, nem tudják rád bizonyítani, tehát az nincs. Soha el nem ismerem, hogy meleg vagyok. Szabadon mozgok, jövök-megyek, nem félek ismerkedni, bárkit leszóltok, de el nem ismerem, hogy meleg vagyok”. Edének (75) egy nála legalább 20 évvel idősebb férfi tanácsolta évtizedekkel korábban egy homoszexuális társaságban, hogy „azt mindig tagadd le, hogy te meleg vagy. És akkor ehhez tartottam magam, bár nem kerültem olyan helyzetbe végül is se a családban, se a munkahelyen, hogy nekem szegezték volna a kérdést. Úgy gondolom, hogy gondolták, hogy ez van, de [...] nem kell ezért engem macerálni”.

Mindezek rávilágítanak arra, hogy a kognitív és érzelmi elszigeteltség komoly akadály volt annak, hogy az interjúalanyok melegként azonosíthassák magukat. Szexuális irányultságuk fel- és félreismerésének egybeesése révén, ugyanis a rendelkezésre álló (rész)információk alapján gyakran arra a következtetésre jutottak, hogy szexuális érdeklődésük normabontó elhajlás, amit leginkább kerülniük vagy legyőzniük kellene, de legalábbis titkolniuk mindenképpen ajánlatos.

Térhasználati sajátosságok

Az interjúalanyok által megtapasztalt reflexszerűvé váló titkolózást érthetővé teszi, hogy kamasz-, illetve fiatal felnőttkorukat belengte, soka két meghatározta, a homoszexualitás illegalitása. A melegség felvállalását nem ösztönözte a „természet elleni fajtalanság” 1962. július 1-ig hatályos általános büntethetősége és az állam által előírt intézményes megkülönböztetésnek az ezután is érvényesülő formái sem, melyek a homoszexuális gyakorlatokat a 20 (majd 1978-tól a 18) évesnél fiatalabb partnerrel való elkövetés esetén tiltották immár férfiak és a nők vonatkozásában egyaránt, míg a heteroszexuális gyakorlatok esetén

²³⁴ Más, lesbikus interjúalanyok tapasztalataira épülő vizsgálatok is hasonló eredményeket mutattak a számukra ebben az időszokban elérhető homoszexualitás-reprezentációkkal és ezek rájuk gyakorolt hatásaival kapcsolatban (lásd pl. Borgos 2014).

14 éves korban szabták meg a beleegyezési korhatárt. Az azonos nemű partnerek közötti vonzalmak így társadalmilag megbélyegzetten, de – legalábbis „botránymentes”²³⁵ formában 1962-től egyre inkább – a magánélet részeként eltűrt bonyolódhattak.

Az államszocialista időszak magánéleti jellemzőihez kapcsolható eddigi történeti kutatásokból (lásd pl. Tóth 2007; Horváth 2009, 2017; Tóth–Murai 2014) azonban nehéz megállapítani, hogy ebben a – társbérletek és abortuszbizottságok által fémjelzett – történeti periódusban hogyan határozható meg tulajdonképpen a magánélet fogalma: hol húzódtak az egyének és a közösségek életének határai, illetve a magánélet tartalma mennyire függhetett egyéni és/vagy kollektív döntésektől. A számunkra hozzáférhető források lépten-nyomon a magánéleti keretek kialakulatlanságára, illetve védtelenségére irányították a figyelmet. A magánélet védtelenségét jelezte, hogy a hatalom hivatásos és amatőr képviselői – köztük az egyes szituációkban átmenetileg hatalomhoz jutó emberek: házmesterek, vécés nénik, szomszédok, kollégák, besúgók, tanúk, bárkik – a kollektív vagy annak vélt társadalmi érdek által ösztönözve és/vagy arra hivatkozva milyen könnyen törhettek be mások legintimebb tereibe (amit ma a féltve őrzött magánszféra részének gondolunk, melynek védelmét már jogszabályok is segítenek biztosítani).

Mindehhez fontos figyelembe venni a korszak általános tér-kialakítási és -használati jellemzőit az „alulurbanizált” szocialista városokkal (Szelényi 1996), melyek alultervezett szolgáltatásai és unalmas terei nem igazán járultak hozzá az emberek közötti kapcsolatteremtés felvirágoztatásához, valamint a szocialista iparosítás következményeként felduzzadt számú városi lakosság „lakáskérdésének” megoldatlanságával (Győri–Gábor 1990; Horváth 2007, 2012a; Nagy 2014), mely nem csupán a szexuális kapcsolatok megvalósítását nehezíthette. Az interjúk során is rendszeresen szóba került a magánhasználatú helyek hiánya mint a válaszadók magánéletét nagymértékben befolyásoló tényező. A térhasználati korlátok a szexuális viselkedés mellett a párkapcsolatok kialakítását és fenntartását is meghatározhatták. A térhasználati (ön)korlátozás egyik példjaként említhető Péterék (67) „alibi szobá-

²³⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a 1961. évi V. törvénycikk 279. paragrafusát: „Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő [...] aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el”.

jának” a története. Péter élettársával összeköltözve egy kitalált helyzetet tált a szomszédok elé, amit elkülönült térhasználatuk demonstrálásával próbáltak még hihetőbbé tenni: „úgy mutatkoztunk be, hogy nagybácsi és unokaöcs. Rokonként élünk együtt. S ezt mind a mai napig sokan így is gondolják. Erre szokták mondani, hogy az emberek nem hülyék: nyilván vannak jó néhányan, akik sejtik, hogy mi a helyzet [...] a társamnak van egy külön szobája, ami egy alibi szoba. Ott van egy ágy is, gyakorlatilag az a vendégszoba”.

A közös használatú tereken (például parkokban, utcán, rakpartokon, nyilvános vécékben, fürdőkben, férfinapozókban) kezdeményezett ismerkedés a 60-as évek elejéig minden esetben a jogkövetkezménnyel járó lebukás fenyegetésével járt, de a későbbiekben is veszélyeket tartalmazhatott. Éppen ezért gyorsan zajlott, és jellemzően gyors, következmények nélküli szexhez vezetett olyan értelemben, hogy ritkán alakult ki belőle további kapcsolat (függetlenül attól, hogy a résztvevők egyébként milyen férfiszerelemről álmodoztak). Az ilyen típusú találkozások ugyanakkor lehetőséget jelentettek az elszánt kezdők és haladók mellett azoknak a férfiaknak is, akik egy másik – például házassági – fő kapcsolatot fenntartása mellett próbálták szexuális repertoárjukat bővíteni.

A homoszexuális kapcsolatot létesítő férfiak sajátos térhasználati jellemzőiről levéltári forrásokból és interjúalanyaink beszámolóiból egyaránt tudtunk tájékozódni. A Budapest Főváros Levéltárában talált büntetőperes iratokban fellelt információk szerint az ismétlődően előforduló, tipikus ismerkedési helyek közé tartoztak a közparkok, a fürdők, a nyilvános vécék és bizonyos vendéglátó-ipari egységek, melyek közül néhányat most röviden bemutatok.

Vendéglátó-ipari egységek gyakran feltűntek a perekben, egy 1955-ös peranyag például több ismerkedési helyet is felsorolt: „[Vádlott] 14 éves kora óta természet ellenes hajlamokkal bír. A férfiakkal a Királyfürdőben és a Marx téri Népbüfében szokott megismerkedni. Vágyait a hozzá hasonló beteges hajlamú férfiakkal szokta kielégíteni. 1955. márc. 3-án a Gülbaba étteremben megismerkedett Z.M.-mel. A Moszkva téren az FVV [Fővárosi Villamosvasút] hivatalos helyiségében levő WC-n [fajtalankodott]”²³⁶ (BFL 1955). Egy másik 1955-ös perben egy hír-

²³⁶ A peranyagokból származó idézeteket szöveghűen – de a szövegértést zavaró nyelvtani hibák javításával – közlöm. A peranyagokban szereplő vádlottak teljes nevét

hedt hely került elő, aminek látogatása már önmagában gyanússá tette a vádlottakat: „I. r. vádlott 1954. novemberében a Sörszanatóriumban megismerkedett T.K. III.r. vádlottal, aki őt megszólította. III.r. vádlott I.r. vádlottat vacsorára hívta, majd felvitte a lakására. [...] Egyébként is III.r. vádlott bűnösségét a tárgyalásnak az az adata is támogatja, hogy gyakori látogatója a Sörszanatóriumnak, ahol általában bűnözők és beteges hajlamú férfiak fordulnak meg” (BFL 1955). Egy 1958-as perben viszont egy kifejezetten „ártatlan nevű” helyen²³⁷ találkoztak a vádlottak: „1957 szept. havában a Marx-téri Tejvendéglőben megismerkedett II.r. vádlottal, aki meghívta vádlottat a lakására azzal, hogy nála is alhat. Ezt az alkalmat előzetes megállapodás alapján arra használták fel, hogy egymással fajtalankodjanak. A fajtalanzkodást akként végezték, hogy az első alkalommal [egyikük] a férfi, [a másik] pedig a nő szerepét töltötte be” (BFL 1958).

A budapesti fürdők népszerű találkozóhelyekként tűntek fel a peranyagokban, különösen a Gellért, az Imre (mai Rác), a Király, a Rudas és a Széchenyi fürdő. Egy 1955-ös perben például a Király gőzfürdő szerepelt: „[Vádlott] 1954. okt. 18-án délelőtti órákban a nemi ösztön gerjesztése és kielégítése céljából a bp-i Királyfürdő gőzkamrájában fekvő P.J. mellé ült, hímvesszőjét fogdosni kezdte [...] [Vádlott] beismerte, hogy gyermekora óta homoszexuális hajlama van. P.J. azzal védekezett, hogy a gőzkamrában aludt. Beismerte azonban, hogy felébredése alkalmával egy alacsony termetű férfi ült mellette” (BFL 1955). Egy 1954-es peranyagban az Imre fürdőben szolgálatot teljesítő rendőrök tűntek fel: „[A] vádlott 1953. nov. 8-án de. 10 óra tájban az I. ker. Imre fürdőben volt tisztálkodás végett. A közös vízmedencében a lépcsőn ülve maga mellett meglátott egy hasonfekvő fiatalembert, aki lábát a vízbe lógatva aludt. Ez a fiatalember Kertész Endre volt. A vádlott Kertész Endrét kezével simogatni kezdte, majd megfogta Kertész E.-nek a hímvesszőjét is. Kertész E. felébredve a vádlottat felelősségre vonta. A vádlott Kertész Endre felszólítására felöltözött, és miután Kertész közölte, hogy rendőrfőhadnagy és elő fogja állítani a rendőrségen, a vádlott pénzt ígért Ker-

nem írom ki, csak kezdőbetűkkel jelölöm; ugyanakkor a hatóságok képviselőinek és egyéb hivatalos személyeknek a teljes nevét közlöm.

²³⁷ A Tejvendéglő – ártatlan hangzású neve ellenére – több peranyagban is feltűnt ismerkedési helyként.

tész Endrének, ha elengedi, és nem állítja őt elő. Kertész Endrével együtt a fürdőben ugyanennél az alkalomnál jelen volt Löwinger László nyomozó is, aki Kertész Endre utasítására a vádlottat felöltöztetés végett a kabinjába kísérte. A vádlott Löwinger László nyomozónak is pénzt ígért arra az esetre, ha nem indítanak ellene eljárást” (BFL 1954). A legtöbb ügy tárgyalásához hasonlóan itt sem derült ki egyértelműen, hogy a fürdőben lévő rendőrök pontosan milyen szolgálatot teljesítettek: a leírt eset mindenesetre arra enged következtetni, hogy a rendőri feladatok része lehetett a homoszexuális férfiak lépre csalása. Egy 1958-as Széchenyi fürdőbeli esetbenél találkoztunk a beépített rendőrök szerepére való explicit utalással, míg a legtöbb korábbi peranyagból csak sejthető volt, amit ez a szövegrész alátámaszt: „A bíróság a vádlottak tagadásával szemben a rendőr tanúk vallomását fogadta el, mert a tanúk kifejezetten ilyen cselekmények leleplezésével foglalkoznak, így gyakorlatuk van abban, hogy felismerjék a fajtalanság elkövetőit” (BFL 1958).

Az aktív rendőri szerepvállalás nyomai a nyilvános vécék környékéről is fennmaradtak: egy 1954-es peranyag tanúsága szerint például a „[vádlottak] 1954. május 18-án du. 5 órakor az V. ker. Petőfi téren lévő nyilvános WC-ben egymással fajtalankodtak [...] Azonban az őket igazoltató rendőrök további cselekményükben megakadályozták. [...] I.r. vádlott előadta, hogy vádbeli alkalommal, amikor lement a WC-be vizelni, odalent már többen voltak, közben lejött II. r. vádlott is, és odaállt vizelni melléje. II.r. vádlott mutatta neki a hímvesszőjét, mire ő ezt megfogta [...] II.r. vádlott ez ellen nem tiltakozott. Előadta továbbá, hogy kb. 2 éve vette észre ezt a beteges hajlamot magán, azonban eddig még nem csinált semmit” (BFL 1954).

Ugyanehhez az évhez és helyhez köthető egy másik peranyag is: „1954. április 30-án a délelőtti órákban a Petőfi téri nyilvános WC-ben a vádlottak találkoztak. Előbb I. rendű vádlott ment a WC-be, majd őt követte a II. rendű vádlott. Ott előbb az I. rendű vádlott vette a II. rendű vádlott hímvesszőjét a szájába, majd ugyanezt tette a II. rendű vádlott az I. rendű vádlott hímvesszőjével. Közben Dankó József rendőrnyomozó vádlottakat tetten érte és igazoltatta” (BFL 1954).

Egy 1956-os per irataiban egy másik nyilvános vécé tűnik fel: „I. r. vádlott 1955. okt. 12. napján az esti órákban lement a Keleti pályaudvarnál lévő nyilvános WC-be, szükségletének elvégzése céljából. Itt ismerkedett meg [II. r. vádlottal], majd együtt jöttek fel a WC-ből. Tanakodtak

azon, hogy hova menjenek fajtalanzkodni, s végül is [II. r. vádlott] ajánlatára, aki egyébként ital hatása alatt állott, úgy döntöttek, hogy a Ligetbe mennek ki. Itt egy sötét részen a padra leültek, majd csókolózni kezdtek, ezután egymás hímvesszőjét is fogdosták, amikor hozzájuk ért a szolgálatot teljesítő rendőr, aki őket igazoltatta, majd a XIV. kerületi osztályra előállította” (BFL 1956). Egy 1954-es bűnügy színhelye a Keleti pályaudvari söntés vécéje, ahol a karhatalom érkezéséig a vécés néni próbálta – mint láthatjuk, sikertelenül – a rendet fenntartani: „Amikor a WC-be beérkezett [I. r. vádlott] özv. Ugrai Mihályné WC-ört kérte meg, hogy nyisson ki részére egy fiülkét. Miután özv. Ugrai Mihályné az egyik fiülkét kinyitotta és [I. r. vádlott] oda be akart menni, akkor már [II. r. vádlott] is ott volt, és [I. r. vádlottat] követve – özv. Ugrai Mihályné tiltakozása ellenére – bement a WC-be. Özv. Ugrai Mihályné nyomban szólt kollégájának, hogy kerítsen rendőrt, azonban az illető személy rendőrt nem talált. Közben rövid idő múlva vádlottak a WC helyiségét elhagyták. Ezt követően visszamentek a söntésbe, és az italozást tovább folytatták. Egy idő múlva [I. r. vádlottnak] ismét WC-re kellett mennie, és őt [II. r. vádlott] ez alkalommal is követte... és mielőtt még özv. Ugrai Mihályné meg tudta volna akadályozni, hogy [II. r. vádlott] is bemenjen, nevezett [I. r. vádlottat] követve a WC fiülkébe belépett és az ajtót bezárták. Ezután özv. Ugrai Mihályné rendőrt hívott. Nevezett két rendőr a kérdéses ajtót kinyitották, és akkor látták, hogy [II. r. vádlott] az [I. r. vádlottra] van dülve és azt fogdossa” (BFL 1954).

Az interjúalanyok történeteiben szintén megjelent a perekben feltűnt találkozóhelyek közül néhány: különösen a fürdők, a közparkok és a nyilvános vécék. Ezek látogatásához nem kapcsolódtak ugyan komolyabb rendőrségi ügyek, de a válaszadók közel fele megtapasztalta a rendőri igazoltatást különösen a fürdők vagy meleg találkozóhelyként is működő közterületek környékén. Emellett beszámoltak arról is, hogy bejáratott klubok vagy szórakozóhelyek hiányában ők hogyan ismerkedtek akkoriban elsősorban az utcán.

Több elbeszélés közös elemeként jelent meg a kirakatnézési stratégia: a kirakatok előtt feltűnés nélkül lehetett álldogálni, nézni és visszaneézni, egymással beszédbe elegyedni, különösen, ha tetszett a másik férfi kirakatüvegen visszatükröződő képe. Imre (68) például így idézte fel ezeket a találkozásokat: „Akkor általában úgy szokott lenni, hogy odamegy az ember egy kirakathoz, akkor, ha ő is érdekelt, akkor az is

odamegy a kirakathoz, ott elkezdnek beszélni, hogy jól néz ki ez a cipő, és akkor kezdődik egy beszélgetés. Aztán kérdés, hogy az hol végződik. Akkor simán meg lehetett így ismerkedni”. Karas (66) szerint számtalan módja volt ennek: „két ember egymásra néz, és hosszan nézik a kirakatot és valamelyik leszólitja [a másikat]”. Tamás (68) az összenézésekre emlékezett: „Ezek véletlenek voltak. Autóbuszon utaztam és valahogy észrevettem valakinek a tekintetét: nézett és újra nézett, és ha szimpatikus volt, akkor összejöttek. Volt úgy, hogy kirakatnál valakivel összenéztünk. Mindig csak ilyen összenézések voltak abban az időben”. Vencel (60) szintén a szemkontaktus fontosságát emelte ki: „Máskáltam az utcán. [...] Szemkontaktus, igen, abban az időben sokkal emberibb volt szerintem a dolog, tehát nem volt ennyire kereskedelmi és nem volt ennyire felszínes. Most nem akarok itt idealizálni semmit, de nem volt felszínes. Tehát valahogy jobban, nem tudom, összekötötte az embereket valami, hát igen, utcán, a Rákóczi úton, az ember sétált, kirakatokat nézett, ilyesmi”. Vadnarancs (63) pedig egy konkrét élményét mesélte el: „Láttam a fiút, amikor mentem be a [moziba a] filmet megnézni, és nagyon megtetszett nekem. Amikor kijöttünk, akkor megint láttam, ő is a 49-es villamossal ment. Egymást nézegettük a villamoson és ő is leszállt a Mórícz Zsigmond körtéren meg én is, és lehet, hogy valami női melltartó kirakatot nézegettem zavaromban és akkor ő odajött hozzám és megismerkedtünk”.

Eloise-nak (53) viszonylag fiatal kora miatt csak a 80-as évekből maradtak élénk benyomásai a budapesti meleg férfiak közötti személyes kapcsolatteremtés egyik klasszikus formájáról, a „korzózásról”, amire némi nosztalgiával így emlékezett: „a nap bármely órájában lehetett, de nyilván este volt az, amikor értelme volt kimenni, meg jobban lehetett ismerkedni [...]. Sétáltunk, megnézed a másikat, izé, elmész még háromszor előtte, látod a szemkontaktusból, hogy van érdeklődés, akkor odameész hozzá, megszólítod, elkezded beszélgetni, aztán a harmadik mondat után rátérhetsz, hogy te is meleg vagy, én is meleg vagyok, tetszel-e, nem tetszel-e, van kedved, nincs kedved... hát így működött. [...] Volt ennek varázsa abból a szempontból, hogy a mai világ, ez a Gay Romeo-s, Viberes világ egészen más, amikor mindenki otthon ül, és képek alapján vadászik, meg... én is ezt csinálom, tehát nem mondom azt, hogy... de sajnálom, hogy elmúlt az a világ, amikor sokkal fontosabb volt egy személyes kontaktus, személyes benyomás, mint most”.

A vizsgált peranyagok és interjúszövegek alapján megállapítható, hogy a rendelkezésre álló privát terek hiányában a férfiak közötti ismerkedésre leginkább nyilvános terek(b)en kerülhetett sor. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy szinte minden alkalommal szembesülniük kellett az ismerkedő feleknek azzal, hogy mások is figyel(het)ik őket. Az ebből fakadó fenyegetettség egyrészt az ismerkedés izgalmát növelve fokozhatta az ismerkedők intimitás-érzetét; másrészt viszont tovább erősíthette bennük a titkolózás kényszerét. A lebukástól való félelem pedig szükségszerűen azzal járt együtt, hogy a társadalom többi szereplője felé az általánosan elvárt heteroszexuálisnak látszó képet közvetítsék magukról.

A heteroszexuális homlokzat

Visszatekintve az 1950-es évekre és a 60-as évek elejére az általunk vizsgált peranyagokban rendszeresen megjelenő érvek a – társadalmi működés heteroszexuális alapértelmezettségének egyik fő megnyilvánulási formájának tekintett – heteroszexuális homlokzat fenntartásának társadalmi szintű kényszeréről tanúskodtak. Ezek a hivatalos és normatív magyarázatok azt sugallták, hogy a heteroszexualitás tudatos felvállalása – főként házasságkötés, családalapítás révén – fölülrhatja a tagadhatatlanul homoszexuális cselekményeket. Egy 1958-as perirat szerint például S.I. 42 éves, nős, kétgyerekes szakács egy fürdőben megismerkedett egy fiatalemberrel, akit fölhevített a lakására: a fiatalember „a ház előtt várakozott, amíg S.I. megnézte, hogy a felesége ott-hon van-e. Amikor látta, hogy lehetőség van a felmenetelre, felmentek S.I. lakására és [...] fajtalanokdtek”. A büntetés kiszabásánál a bíróság a következő tényezőket emelte ki: a „vádlott dolgozóparaszti származású és munkásosztály helyzetű egyén. A bíróság S.I. vádlottnál az eddigi büntetlenségét és két gyermekes családós állapotát vette figyelembe, és úgy találta, hogy [...] családjára is figyelemmel bűnismétléstől tartani nem kell” (BFL 1958).

Egy másik perben a bíróság szintén úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a 34 éves, nős, kétgyerekes gondnok alkalmi homoszexuális „eltévelyedése” nem zavarta meg a család együttélését: „vádlottal kapcsolatban enyhítő körülményként értékelte büntetlen előéletét, továbbá azt, hogy

egy 6 és egy 1 éves gyermeke van, cselekményét csupán alkalmi eltévelyedésnek látta, azért próbaidőre felfüggesztette, mert úgy látta, hogy ezzel nem zavarja családi együttélésüket, és a felfüggesztett büntetés a vádlottat ily természetű eltévelyedéstől a jövőben vissza fogja tartani” (BFL 1954).

Egy 26 éves villamoskalauz esetében az első- és a másodfokú tárgyalás között megkötött házasság ténye számított enyhítő körülménnyek. A férfit júniusban kapták el két fiatakorú fiúval a Városligetben, de októberben már házasságot is kötött, amit komoly pozitív jelként értékelt a bíróság: „Beismerte, hogy 1954. június 17. napján, éjjél tájban, a Városligetben összeismerkedett a fiatakorú B.D. és fiatakorú O.L. ipari tanulókkal. Összebarátkozás után egy padon leültek, és vádlott a nevezett fiatakorúak hímveszőjét csókolgatta nemi kielégülés céljából. [...] A fővárosi bíróság a büntetést megváltoztatta, [6 hónap börtön] büntetését 4 hónapra leszállította. A vádlott ugyanis 1954. okt.30-án házasságot kötött. Ez alátámasztja és megerősíti azt a védekezését és fogadkozását, hogy mindent megtesz káros hajlama leküzdésére” (BFL 1954).

1954-ben azonban egy 46 éves nőtlen kábeljavító hiába érvelt a következőképpen: „vádlott azt adta elő, hogy őt a női nem nem elégíti ki, ezért követte el cselekedetét. A bíróság vádlottnak az előadását nem fogadta el, mert ismert dolog az, hogy a homoszexuális egyének tudják azt, hogy cselekedetük törvénybe ütköző, azonban ennek ellenére is folytatják és folytatta [a] vádlott is a megvetendő cselekményét”. Így első fokon 10 hónapi börtönbüntetést kapott, amit azonban másodfokon 6 hónapra leszállítottak és 3 évre felfüggesztettek, ugyanakkor kiegészítettek 500 forint pénzbüntetéssel,²³⁸ arra hivatkozva, hogy „kétszeres sztahanovista volta indokolja e kedvezmény megadását, amelytől a másodfokú bíróság jövőbeli magaviseletére kedvező hatást vár” (BFL 1954).

Végül idézzük fel annak a házasság, egygyermekes MÁV-dolgozónak a történetét, akit 1951-ben, 40 éves korában ítéltek el először természet elleni fajtalanlás miatt: ekkor felfüggesztett börtönbüntetést kapott. Másodszor 1954-ben, 43 évesen került természet elleni fajtalanlás elkövetésének vádjával bíróság elé. Ekkor a védekezéséért felhozott magyarázatával csak súlyosbította helyzetét, és egy sikertelen fellebbezés után 4 havi börtönbüntetést kapott: „ugyan elismerte bű-

²³⁸ A perirat szerint a vádlott havi jövedelme 1200 forint volt.

nösségét és beismerte a cselekmény elkövetését, de a cselekményt szépteni akarta azzal, hogy annak indítékeként (motívumaként) valótlanságot állított [...] a vádlott által felhozott indíték, nevezetesen az, hogy ezzel a cselekménnyel házassága felbontására vezető okot akart teremteni, aljas indok, és így nem enyhítő, hanem súlyosbító körülmény” (BFL 1954). Ugyanő 1958-ban ismét bíróság elé kerül, mert a „Nyugati Pályaudvaron lévő WC-ben fajtalanzkodott”, ezért elsőfokon hat hónapos börtönbüntetést kapott, amit többek között a következő magyarázattal 600 forint pénzbüntetésre²³⁹ mérsékeltek: „A vádlott láthatóan maga is küzd e betegsége ellen, hiszen hosszú évek folyamán az első felfüggesztett büntetése végrehajtást sem nyert, mert a próbaidő eredményes volt. A második cselekménye évekkal később ezután következett be, s most harmadik cselekménye után áthelyeztette magát más munkahelyre, ahol a kísértés veszélye vele szemben sokkal kisebb. A vádlott 20 esztendeje egy helyen dolgozik, munkája ellen kifogás nem merült fel, havi jövedelme viszonylag igen alacsony, feleségét és leánygyermekét tartja el, másodfokú bíróság ezért úgy találta, hogy a rendelkező részben meghatározott pénzbüntetés is elégséges ahhoz, hogy a vádlottnál szükséges visszatartó hatást elérje, és egyben szolgálja az általános megelőzést is” (BFL 1958).

Ez utóbbi ítélet kapcsán fontos kiemelni a homoszexuális gyakorlatokat betegségként értelmező bírósági megközelítést, ami a homoszexualitást patologizáló jogi értelmezések magyar bíróságokon való 1950-es évek végi megjelenésére utalhat. A jelen kutatás során áttekintett korábbi peranyagokat ugyanis nem jellemezték a medikalizált homoszexualitás-értelmezések: sokkal inkább egy társadalmilag nem kívánatos „magaviselet” egyénileg leküzdhető megnyilvánulási formájaként került elő a homoszexuális viselkedés, ami házasságkötéssel és családalapítással a társadalmilag kívánatos irányba mozdítható – bírósági ítéletek szintjén pedig felfüggesztett börtönbüntetéssel és/vagy pénzbírsággal legalábbis kordában tartható.

A betegségmotívum térnyerését támasztja alá például a Budapesti Fővárosi Bíróság egyik másodfokú ítélete 1959-ből, ami abból a tényként kezelt állításból kiindulva, hogy a homoszexuálisok betegek, egyfajta ártalomcsökkentéssel jellemezhető büntetőstratégia alkalmazását

javasolta. A bírósági érvelés szerint „amikor olyan vádlottak kerülnek a bíróság elé, akik bizonyítottan hosszabb idő óta homoszexuális egyének, tehát betegek, akik a tudomány mai állása mellett közismerten nem gyógyíthatók, a cselekmény társadalmi veszélyessége mérve (sic!) tekintetében különbséget kell tenni aszerint, hogy azt felnőtt korú férfiak szabad megegyezése alapján, ill. fiatalkorúval, erőszakkal vagy fenyegetéssel, függő viszonyban álló személyen vagy közbotrányt okozó módon valószínűsítják meg” (BFL 1959).

Ahogy ez a harmadik fejezetből már kiderült: az 1961-es Büntető Törvénykönyv hivatalos indoklása szintén a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozta; korábbi levéltári kutatásaink eredményeképpen immár az is bizonyítható, hogy az 1961-es általános dekriminalizációban milyen jelentős szerepet játszottak azok a magyarországi pszichiáter-szakértők, akik az Egészségügyi Tudományos Tanács „Ideg-elme Szakbizottságának” tagjaiként a felnőtt férfiak közötti, kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális cselekmények általános büntethetőségének megszüntetése mellett döntöttek. 1962 nyaratól tehát jogilag ugyan lehetővé vált homoszexuális kapcsolatok kialakítása és fenntartása a magánélet részeként, ám a heteroszexuális homlokzat fenntartásának korábbi kényszere általános társadalmi igényné „szelídülve” tovább élt.

Emellett a magánélet kereteinek erre az időszakra jellemző védtelensége vélhetően szintén nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy interjúalanyainknak kevesebb mint fele tudott ezekkel az új lehetőségekkel élni az 1960-as, 70-es, 80-as években. A többiek a társadalom felé néző heteroszexuális homlokzatok építésébe fogtak: akár azáltal, hogy házasságot kötöttek, akár pedig úgy, hogy rendszeresen mutatkoztak nyilvánosan női partnerekkel. Ugyanakkor egy interjúalany arról számolt be, hogy az életében volt „egy kis kitérő”, amikor „négy és fél évig katolikus teológus” volt, ami együtt járt azzal az előnnyel is, hogy „az úgy mentesített, hogy biztos azért nem nőül, mert papnak készült” (János2 71).

Valaha házasság interjúalanyainknak a házassághoz való viszonya sok szempontból eltért egymástól, ám közös jellemzőnek mutatkozott, hogy elmúlt házasságukra visszatekintve azt egyfajta kényszermegoldásként vagy legalábbis nem optimális eredményként látták. Brúnó (64) például némi önkritikus melankóliával idézte fel feleségéhez fű-

²³⁹ A vádlott havi jövedelme az 1958-as per idején 1200 forint volt.

zódó kapcsolatát: „Tudtam, hogy meleg vagyok, de nem gyakoroltam. Részben gyávaságból, részben azt reméltem, hogy elmúlik. [...] Szégyelltem is talán, meg bosszantott, hogy mért kell nekem másnak lennem, mint a többiek. Mert azt én döntöm el, hogy milyen leszek én, mint ahogy a munkahelyemet is majd én megválasztom, a feleségemet is megválasztottam. Olyan korlátozónak éreztem, talán ez volt a baj, igazából kevelységből, talán ezt kell mondanom.

[...] Nagyon jópofa nő volt [a feleségem] és nagyon szerettük egymást. Jó humorú volt, és sok mindenben megfeleltünk egymásnak. Igazán hazudozni nem kellett, mert nem volt mit. Az álmaimat persze, meg a fantáziáimat igen. Meg a rossz lelkiismeret. Mert ő láthatóan mindent elmondott nekem. Az előző kapcsolatairól. [...] Rám bízta a titkait, és én meg nem mondtam, hogy nekem is van egy ilyen titkom. Ez bántott és zavart”.

Maestro (68) 21 évesen kötött házasságot, amit a nehéz gyerekkorával és a szeretet utáni vágyával magyarázott. Elbeszéléséből úgy tűnt, hogy felesége szüleihez talán közelebb állt, mint a feleségéhez: „Csak az intézeti élet, meg az a hányatott gyerekkor, az olyan megalkuvásra vitte az embert, hogy már ez is jobb annál. Egy meleg otthon. A feleségem szülei nagyon aranyos emberek voltak. [...] Ez az egyszerű, de meghitt, szeretetteljes családi légkör, az valahogy ellensúlyozta azt, hogy nem voltam a nejembe szerelmes”.

János (81) kiemelte, hogy vallásossága is szerepet játszott abban, hogy házasságot kötött – legalábbis a kettő közül az első alkalommal: „Egyik sem volt szerelmi házasság. Ez egy menekülés volt. Az első úgy volt, hogy valaki azt mondta nekem, hogy meg kell nősnöm, és akkor meg fogok változni. Én sokat szenvedtem lelkileg e miatt a dolog miatt, hogy én ilyennek születtem. Nagyon gyötört a dolog, hogy mért kell nekem titkolózni, és mért kell nekem bujkálva élni. Én nagyon vallásos voltam egy időben, katolikus vagyok. Elmentem a paphoz és meggyóntam neki ezt is, ő tanácsolta nekem, hogy az lesz a legjobb, ha megnősülök [...] én magam is kínlódtam amiatt, hogy mért nem lehetek én olyan, mint a többiek. Mindenki nyaggatott, hogy mért nem nősz már meg, benne vagy a korban, 29 éves vagy, nem lesz gyereked. Ez a nő meg annyira belém volt esve, annyira szeretett”.

A szintén katolikus Valter (81) hasonló egyházi útmutatást kapott, ő azonban nem követte ezt a tanácsot és soha nem nősült meg. Amikor

40 éves kora körül kialakult az első szexuális kapcsolata egy férfivel és ezt meggyónta, akkor ismét nősülésre biztatták: „Nagyon vallásos voltam, de hát ez sem hozott erre gyógyírt. [...] [A papok] nem tanácsoltak semmit, csak hogy nősüljek meg. Én inkább abbahagytam a gyónást. Kicsit örültem, hogy negyven pár éves koromban végre van egy kis szex is az életemben, és változatlanul vártam, és még most is várom a nagy őt. Még nem jött meg”.

A valaha házasságkötőknél közül kilencen nyilatkoztak úgy, hogy ők csak névházasságot kötöttek. István (75) például kifejezetten pozitív élményként beszélt névházasságáról, hiszen így „Romániában valakinek segített, hogy át tudjon jönni, és megkapja a magyar állampolgárságot”. Emellett külön előnyként beszélt a hivatalos házasság státusszal járó nyugalomról: „Az is egy kicsit belejátszott, hogy a munkahelyemen mondhattam, hogy nős vagyok”. Számára könnyű volt összeegyeztetni a melegséget a házasséval: „nem volt probléma, mert a feleségem tudta, hogy meleg vagyok, már mielőtt hozzám jött, és nem is éltünk együtt soha”.

Petrow (69) szintén névházasságot kötött: többek között azért volt erre szükség, mert a „munkahelyemen nagyon foglalkoztatott egy csomó embert, hogy én mért nem nősülök meg”. Kapcsolatuk elvileg „egymás kiegészítésére” alapult: „Önki is volt indoka, hogy névházasságba belemenjen [...] Neki volt valami egészségügyi, szülészeti problémája, amitől gátlásai voltak és más férfiakkal nagyon óvatosan kötött ismeretséget”. Ugyanakkor Petrow nem tette egyértelművé melegségét leendő felesége előtt, amiből később félreértés is adódott: „Én korábban azt mondtam [egy meleg barátomnak], hogy ha ismernék egy olyan nőt, aki hajlandó lenne becsületesen és tisztességesen egy névházasságra, akkor lehet, hogy elvenném feleségül. Egyszer szólt, hogy egy kolléganőjének, akivel ő nagyon jó baráti viszonyban van, megemlítette azt, amit én mondtam, és érdekelné. Akkor találkoztunk, beszélünk sok minderről. Én azt hittem, hogy ő vagy sejt, vagy tudja. Nem kérdeztem rá, de azt gondoltam, hogy azért, mert tudja, hogy a haverom meleg, ebből következik számára, hogy én is. A házasságkötés után nem sokkal szeretete volna, hogyha ezt az egészet megváltoztatjuk, hogy ne legyen névházasság, és mi lenne, ha megpróbálnánk egy valódi házassággá tenni. Akkor kénytelen voltam megmondani, hogy sajnálom, de másfelé vagyok elkötelezve. [...] Sírt, hogy ő milyen hülye, mert gondolhatta volna”. Ezt

a kezdeti krízist azonban sikerült átvészelniük; hét évig maradtak házasságok és Petrow máig pozitívan emlékszik vissza feleségére: „Nagyon rendes és intelligens nő volt, úgyhogy szerencsém volt vele”.

A valaha házasságban élő interjúalanyok házasságai kivétel nélkül válással végződtek, ami aztán új – gyakran már nyíltan meleg – életkezdésre adott módot. A 80-as évek vége felé közeledve egyre kevesebben érezték úgy interjúalanyaink közül, hogy érdemes túl sok energiát befektetniük a – sokak számára korábban szinte létfontosságúnak tűnő – heteroszexuális homlokzat további erősítésébe. A heteroszexualitás látszatának tudatos fenntartása helyett (ami a korábban bemutatott peranyagokban szinte előírásként szerepelt) egyre többen próbálkoztak melegségük hétköznapi megélésével. Ezt támasztják alá az interjúalanyok elbeszélésein túl az első magyar homoszexuális egyesület megalapításának 1980-as évek végi előkészületei is.²⁴⁰

A rendszerváltás előtti évtizedekre visszatekintve megállapítható, hogy az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig tartó időszakban is számos lehetőség nyílt a homoszexuális magatartásformák gyakorlására: 1961 – majd pedig 1978 – után a törvényi keretek változása a gyakorlatban inkább bővítette e lehetőségeket legalábbis a férfiak vonatkozásában.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a jogi emancipáció folyamata nem zárult le a rendszerváltással: ahogy a fejezet elején is említettem már, a heteroszexuális és homoszexuális kapcsolatokra vonatkozó beleegyezési korhatár egységesítése csak 2002-ben történt meg, azonos nemű párok pedig 2009. július 1-jétől létesíthetnek bejegyzett élettársi kapcsolatot, ami a házassághoz hasonló jogokat biztosít számukra.

Összegzés

E fejezet központi kérdésére volt, hogy milyen lehetett a „meleg élet” az 1950-es, 60-as, 70-es, 80-as évek Magyarországon. Az eredmények alapján elmondható, hogy az akkori meleg élet az elutasító társadalmi környezet – többek között jogszabályokba öntött – kényszerein

²⁴⁰ Erről részletesen lásd Kurimay–Takács tanulmányát (2017).

túl is sok tekintetben különbözött a maiakétól. Az interjúalanyok számára a homoszexualitás mint potenciálisan releváns szexualitásforma elgondolását nehezítette a kognitív izoláció, mely révén a vizsgált időszakban a homoszexuális és a biszexuális gyakorlatok hétköznapi megélhetőségével kapcsolatban csak nagyon kevés információ és társadalmi reprezentáció jutott el hozzájuk – nem csupán Magyarországról, de a környező országokból, Európából és a világ más részeiről egyaránt. Ez a tényező jelentősen hozzájárult azokhoz a bizonytalanságokhoz, amivel saját szexualitásukról gondolkodtak – különös tekintettel arra, hogy a szexualitás heteronormatív szocializációs keretbe foglalt társadalmilag alapértelmezett beállítása ebben az időszakban kizárólag a heteroszexualitás lehetett.

Érzelmi életük és partnerkapcsolataik alakítása a legtöbbször viszsztatukrozte ezeket a bizonytalanságokat abban az értelemben, hogy a mintába került férfiak fele heteroszexuális tapasztalattal is rendelkezett: köztük többen jelentős heteroszexuális múltból számoltak be mind a partnerek és a szexuális gyakorlatok sűrűségét, mind a kapcsolatok időtartamát tekintve. Ezért is hathatott többek számára nyugtalanítóan a Kinsey-skálát idéző kérdés, melynek statikus pillanatképhez hasonlítható válaszlehetőségei közül nem volt számukra egyszerű választani. E válaszadók jellemzően arról számoltak be, hogy életük során akár többször is elmozdultak a különböző önazonosításra szolgáló referenciapontok között, így semmiképpen nem mondhatják magukról, hogy kizárólag ilyenek vagy olyanok lennének: eddigi életükre visszatekintve a homoszexuális és heteroszexuális kategóriákkal legfeljebb egyes életszakaszaikat jellemezhetnék.

A jelen kutatás során gyűjtött levéltári források és interjúk elemzése alapján e fejezetben részletesen is áttekintettem a melegként való önmeghatározást korlátozó társadalmi tényezők közül a kognitív – és az ebből adódó érzelmi – elszigeteltség, a sajátos meleg térhasználat, valamint a heteroszexuális homlokzat fenntartásának a vizsgált korszakhoz köthető jellemzőit.

A „természet elleni fajtalanság” 1962 nyaráig hatályos általános büntethetősége, majd ezután bizonyos meghatározott homoszexuális cselekmények büntethetőségének és a beleegyezési korhatárral kapcsolatos intézményes diszkriminációnak az évtizedes fenntartása hosszú távú hatást gyakorolt az érintettekre. Magyarországon az

új államszocialista büntető törvénykönyv 1962. július 1-i hatályba lépésétől kezdve ugyan elvileg lehetővé vált homoszexuális kapcsolatok kialakítása és fenntartása a magánélet részeként, ám vélhetően a magánélet kereteinek erre az időszakra jellemző kialakulatlansága, illetve védtelensége miatt az interjúalanyoknak csak egy része tudott e lehetőséggel élni. Mások magánéletüket leggyakrabban házasságkötés – vagy női partnerekkel való mutatkozás – által „körülbástyázva”, heteroszexuális homlokzatot húztak a külvilág figyelő szemei elé.

Az itt bemutatott interjúk és levéltári források alapján elmondható tehát, hogy a vizsgált államszocialista időszakban a nem heteroszexuális irányultság egyéni szintű felismerése egybeesett a kérdés-kör egyfajta társadalmi szintű félreismerésével. Az interjúalanyok elbeszéléseiből arra következtethettünk, hogy szexuális irányultságuk felismerése – majd önmaguk és mások előtti elismerése – is gyakran nehézségekbe ütközött a rendelkezésre álló társadalmi tudás hiányosságai miatt. A homoszexuális magatartásformák megvalósítását elvileg legalábbis akadályozta a jogszabályi környezet és az ezzel szorosan összefüggő társadalmi megbélyegzettség, valamint a magánterek korlátozott hozzáférhetősége: a lebukástól való félelem, a fenyegetettség pedig arra kényszerítette a megszólalók jelentős többségét, hogy hosszabb-rövidebb ideig heteroszexuális homlokzatot tartsanak fenn. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy mindezen akadályozó tényezők ellenére, illetve ezekkel együtt olyan érzelmi és szexuális tapasztalatokra tettek szert a vizsgált időszakban, melyeket – legalábbis az interjúkészítés jelenidejéből visszatekintve – a legtöbben meleg életük részeként értelmeztek.

A kutatás korlátai között kell említeni a kvalitatív interjúk vizsgálat főként fehér középosztálybeli budapesti ciszsemű²⁴¹ férfiakból álló mintájának összetételét: elbeszéléseik értelmezése során fontos figyelembe venni társadalmi helyzetük sok szempontból privilegizáltak tekinthető jellemzőit. Emellett utalni kell a levéltári források hiányosságaira, melyek egyrészt a dokumentumok valódi hiányával, másrészt a hozzáférés és a feldolgozás nehézségeivel magyarázhatók.²⁴² Ugyan-

²⁴¹ Ciszsemű (vagy röviden cisz) az a személy, akinek nemi identitástudata és születéskor „ráosztott” neme megegyezik.

²⁴² E korlátokkal az ötödik fejezetben részletesebben is foglalkozom.

akkor, reményeim szerint, mindezen korlátok ellenére a kvalitatív interjúk kutatások és a levéltári dokumentumelemzések adta lehetőségekkel élve a saját szexualitásuk képlékenységéről és időbeli változásairól beszámoló interjúalanyok elbeszélései, valamint a levéltári forrásokból kibontakozó történetek közlése révén sikerült valamelyest hozzájárulni e fejezettel az államszocialista időszakra vonatkozó érzelmi-, magánélet- és szexualitástörténeti tudásunk kiszélesítéséhez.

Végül a fejezet lezárásaként hadd osszak meg az olvasóval egy leírást, amit egy 2015-ben az itt ismertetett peranyagok felhasználásával tartott nyilvános előadásom után a hallgatóság egyik tagja küldött el a számomra (s melynek szövegét a szerző engedélyével teszem most közzé):

„[...] meghallgattam az 50-es években folytatott homoszexuális perekről szóló megrázó előadásodat. Talán a mai fülnek kissé viccesnek tűnnek azok a szakkifejezések és részletekbe menő vájkálások, amiket a periratok felolvasása során hallhatott a közönség. Sokan derültek is az abszurd mondatokon, amelyek azt taglalták, hogy ki mit tett pontosan a szexuális aktus során. Én azonban nem éreztem ilyen viccesnek a témát, mert arra az emberre gondoltam, aki ott ült meghurcolva, megalázva a vádlottak padján és rettegve várta az ítéletet. Talán maga is elhitte, amit a társadalom ezzel a bírósági eljárással sugallt, hogy ő egy perverz, a közösségre veszélyt jelentő, tisztességtelen ember. Valószínűleg ezeknek a homoszexuális férfiaknak eszébe sem jutott, hogy ők az áldozatok és a törvényhozó a bűnös, mert a magánéletük senki másra nem tartozó területén avatkozik be az életükbe.

Felkavaró volt elképzelni, hogy ezek az emberek soha nem lehetnek felszabadultan szerelmesek, soha nem élhettek békében együtt azzal, akit párjuknak választottak volna, mert a törvény szigora lecsaphatott rájuk. Hiába alapult volna egy ilyen kapcsolat kölcsönös beleegyezésen, hiába szövődne két felnőtt ember között, a szomszédok, az ismerősök, bárki, aki belelát az életükbe feljelentette őket, akár a bűnözőket tettenérés esetén!

Én ugyanazokat a dolgokat, amiért őket pellengérre állították, pénzbürságra vagy börtönbüntetésre ítélték, (viszonylag) felszaba-

dultan, félelem nélkül megélhettem csak azért, mert voltam olyan szerencsés, hogy 20 évvel később lehettem felnőtt homoszexuális Magyarországon.

Az előadásod rávilágított arra, hogy a magánélet szentségét, az intim szféra sérthetetlenségét, mint alapvető emberi jogot mindenáron meg kell menteni, hogy emberi méltóságát megőrizve élhesse mindenki az életét mindaddig, amíg mások jogait nem sérti ezzel.”

5.

A homoszexuális alapú kompromittálás állambiztonsági alkalmazása az 1960-as évek Magyarországon²⁴³

E fejezet a homoszexuális alapú kompromittálás gyakorlataira fókuszál; célja az intézményesített homofóbia stratégiai hasznosításának bemutatása az állambiztonsági szervek által az 1960-as években alkalmazott operatív eszközök tükrében. Ebben a kontextusban az intézményesített homofóbia a homoszexuális gyakorlatok jogszabályokba foglalt kriminalizálásán túl arra az államilag szentesített mechanizmusra utal, ahogyan az állambiztonsági szervek a homoszexualitást kompromittálási és zsarolhatósági alapként használva hozzájárultak az érintettek társadalmi megkülönböztetésének és elutasításának fenntartásához, illetve erősítéséhez. A fejezet a homoszexualitással kapcsolatos 20. századi állami felügyelet gyakorlataival és következményeivel foglalkozó magyarországi levéltári kutatások eredményeire épül, melyek fókuszába elsősorban a homoszexuálisként azonosított emberekkel foglalkozó bűnügyi iratok és peranyagok, valamint a róluk vezetett hivatalos nyilvántartások kerültek. A hivatalos nyilvántartások aleteiként határozhatók meg a magyar állambiztonsági szervezeteknek a homoszexuális cselekmények miatti „kompromittáltsággal” összefüggő 1945 után keletkezett iratai, melyeknek egy része korlátozott formában hozzáférhető az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL).

²⁴³ E fejezet korábbi változata Szalai Júlia köszöntésére készült és eredetileg a Socio.hu Társadalomtudományi Szemlében jelent meg (Takács 2018). Szeretném megköszönni Vörös Géza történész-levéltárosnak az ÁBTL-ben végzett kutatómunkámhoz több éven át nyújtott szakmai segítségét, valamint e fejezet szövegéhez fűzött gondolatébresztően kritikus megjegyzéseit.

A hozzáférés nehézségei

Levéltári forrásokkal dolgozó kutatók számos akadályozó tényezővel találkozhatnak a levéltári munka során. A hozzáférés és a feldolgozás általános nehézségei közé sorolhatók a hiányos vagy rossz állapotú, esetleg teljesen hiányzó dokumentumok, melyek helyén már csak egy feljegyzés – vagy még az se – marad például arról, hogy mikor esett selejtezés vagy felszámolás áldozatául a keresett irat. A magyarországi helyzet jellemzői közé tartozik, hogy egyes iratanyag-típusokhoz, illetve gyűjteményekhez maga az állam, a kormányzat akadályozza meg a hozzáférést. Erre szolgálhat példaként az elmúlt rendszer titkos-szolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény, ahol például az etnikai hovatartozásra vagy a vallásos meggyőződésre vonatkozó adatokkal összehasonlításban az egészségi állapotra és a szexuális életre vonatkozó adatok megismerhetőségére szigorúbb szabályok vonatkoznak. Az adatok anonimizálás nélküli megismerése ugyanis lehetséges abban az esetben, „ha a megfigyelés célja a faji eredettel, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozással, illetve a vallásos vagy más világnézeti meggyőződéssel összefüggésbe hozható, és a tudományos kutató igazolja, hogy korábban elkezdett, szakmai folyóiratokban megjelent publikációkkal alátámasztott kutatásához ezen adatok megismerése elengedhetetlenül szükséges”, míg erre nincs mód a szexuális jellemzőkkel összefüggésbe hozható megfigyelések esetében.²⁴⁴ Emellett a közelmúltból említhető a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Hess András téri kutatótermének bezárása 2016 nyarán, melynek eredményeként az 1945 utáni Politikai Kormányzservék és Pártiratok Főosztályának iratanyaga mindmáig kutathatatlan.²⁴⁵

²⁴⁴ Lásd: 2003. évi III. törvény 4. §: <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a0300003.TV> (Utolsó letöltés: 2017.09.21).

²⁴⁵ Az államszocialista korszak kutatói számára jól ismert tény, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) Hess András téri kutatóterme 2016. május 17-én bezárt. A MNL OL honlapján közzétett hír a következő tájékoztatást adja ezzel kapcsolatban: „Értesítjük Önöket, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Hess András téren őrzött iratanyaga 2016. június 1-je óta az 1837/2015. (XI.24.) Korm. határozatban foglaltak szerint költöztetés alatt áll” (For-

Az ÁBTL-ben folytatott kutatómunkát tehát nehezíti, hogy a már említett 2003. évi III. törvény rendelkezései szigorúan korlátozzák az itt őrzött iratokban szereplő egyes szenzitív adatok megismerésének lehetőségét a tudományos kutatók számára is: ezeket az adatokat csak a „védelmi idő” lejártával, azaz az érintettek halála után 30 évvel lehet kutatni.²⁴⁶ Ezzel szemben például a MNL OL kutatási engedéllyel rendelkező tudományos kutatók számára betekintést enged a szenzitív adatokba, ha ez a kutatás szempontjából szükségessé válik.²⁴⁷

Az ÁBTL-t jellemző kivételes helyzettel kapcsolatban már több történész-kutató fogalmazott meg kritikát. Horváth Sándor például megemlíti, hogy az itteni „kutatáshoz egyedülálló módon életrajz és tudományos munkásság igazolása szükségeltetik, ráadásul a politikai hisztéria kialakította az előolvasók rendszerét a levéltár labirintusán belül, amelynek legelzártabb mélyén Minotauroszként lapulnak a 6-os kártyák. [...] A levéltár cerberusként őrködik a titkok felett, ezért többnyire nem az a kérdés, hogyan beszélünk mellé az ügynökök kapcsán, ha

rás: http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/hess_andras_teri_kutatoterm_zarvatartas_0 – Utolsó letöltés: 2017. 08.28). Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az MNL OL 1945 utáni iratanyagát 2016 május végétől nem lehet kutatni – kivéve az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság azon iratait, melyek online hozzáférhetőek a Magyar Nemzeti Levéltár honlapján keresztül (<http://mnl.gov.hu/adatbazisok> – Utolsó letöltés: 2017-09-21).

²⁴⁶ Lásd: 2003. III. tv. 4. § (2): „A tudományos kutató az egészségi állapotra, kóros szenvedélyre és szexuális életre vonatkozó adatokat az érintett halálozási évét követő harminc év után ismerheti meg. Ha a halálozás éve nem ismert, a védelmi idő az érintett születésétől számított kilencven év, ha pedig a születés és a halálozás időpontja sem ismert, a levéltári anyag keletkezésétől számított hatvan év”. Forrás: <https://mkogy.jogtar.hu/?page=show&docid=a0300003.TV> (Utolsó letöltés: 2017.09. 21).

²⁴⁷ Lásd: „A levéltár polgártársaink személyiségi jogaira tekintettel a személyes és szenzitív adatokat (egészségi állapotra, káros szenvedélyre, politikai preferenciára, vallási hovatartozásra, szexuális magatartásra és büntetett előéletre vonatkozó információkat) tartalmazó iratokat csak a törvényben meghatározott védelmi idő lejártát követően bocsát a kutatók rendelkezésére. E terminus lejártá előtt csak a tudományos kutatóintézetek (MTA kutatóintézetek, egyetemek, főiskolák, országos és megyei könyvtárak, múzeumok és levéltárak) támogató nyilatkozatát írásban bemutató tudományos kutatók jogosultak betekinteni e dokumentumokba” (Kiemelések az eredeti szövegben. Forrás: <http://mnl.gov.hu/mnl/pml/kutatoszolgalat> – utolsó letöltés: 2017. 09. 07).

nem az, hogyan lehetne levéltárhoz hasonlóbbá tenni a titkos akták őrzőhelyét” (Horváth 2012b:143).²⁴⁸

Ide kapcsolható Gyáni Gábor megállapítása arról, hogy a „demokrácia per definitionem »titokhiány«” (2014:45). Ezt a meghatározást egészíti ki a tényfeltárás elmulasztásának potenciális következményeire vonatkozó figyelmeztetése: „Ha nem igyekszünk megismerni a múltbéli diktatúra mélyen titkolt tényeit, akkor nem ismerjük el jogszerű igénynek a valamikori kárvallottak információs kárpótlását sem. A múlt, helyesebben a mi múltunk így továbbra sem válik a sajátunkká, és megmarad azok fennhatósága alatt, akik egyszer már teljhatalmat szereztek felettünk” (Gyáni 2014:50).

Tabajdi Gábor és Ungváry Krisztián arra hívták föl a figyelmet, hogy a kutatómunkát mennyire komolyan akadályozza a szenzitív adatok kutathatatlansága az ÁBTL-ben: „A 2003 évi III. törvény merev alkalmazása a levéltárban számos esetben történelemhamisításhoz vezetett, mert az anonimizálással a legfontosabb történelmi összefüggésektől fosztották meg az olvasót” (2008:14). Ungváry máshol arra mutatott rá, hogy „a levéltári iratok értelmezése nem a levéltár feladata, hanem a történettudományé vagy a bíróságé” (2014:93). Horváth szerint politikai motivációkkal magyarázható, hogy „az állambiztonsági iratokat őrző, elsősorban lusztráció céljára létrehozott intézmények (mint amilyen eredetileg a 2003-ban szaklevéltárrá váló Történeti Hivatal is volt) nem mindig könnyítik meg, gyakran – a személyiségi és adatvédelmi okokra hivatkozva – inkább nehezkesebbé teszik az iratok kutatását, mint egy átlagos levéltár, ahol például bírósági pereket vagy pártfegyelmi ügyeket őriznek” (2014:16).²⁴⁹ Minderről persze nem az itt dolgozó levéltárosok tehetnek, de mindez információs – és ezzel összefüggésben forrásközlési és publikációs – monopóliumhoz juttathatja őket, hiszen bizonyos forrásokat csak ők ismerhetnek meg.²⁵⁰

²⁴⁸ 6-os karton: „Hálózati nyilvántartásban a hálózati személy beszerzésével kapcsolatos adatokat tartalmazó karton” (Cseh 1999:299).

²⁴⁹ A lusztráció az ügynökök „leleplezése és a közélet megtisztítása az előző rendszer »tetteseitől«” (Horváth 2014:15).

²⁵⁰ Ez a gyakorlat a KSH által gyűjtött adatok monopolizált kezelésére emlékeztetheti az olvasót.

Ugyanakkor az ÁBTL-ben dolgozó szakemberek közül többen mintha némi értetlenséggel fogadnák a kritikus hangokat. Takács Tibor szerint például az „ügynökjelentéseket és egyéb állambiztonsági iratokat kutató történészek többsége különösebb episztemológiai kérdésfelvetés nélkül közelít ezekhez a dokumentumokhoz” (2014:109). Takács az ügynökvadászat totalitárius paradigmájától és moralizáló diskurzusától való elszakadásra, valamint az állambiztonsági iratoknak „a »besúgók« leleplezésén (elítélésén vagy felmentésén, megbélyegzésén vagy felmagasztalásán stb.)” túlmutató társadalom- és kultúratörténeti jellegű feldolgozására biztat (2014:125). Gyarmati György, az ÁBTL volt főigazgatója egyik írásának címe: „Mire jök az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem?” (2014:65), ám ez mindazok számára csupán költői kérdés marad, akik – a szerzővel ellentétben – nem nyerhettek széles körű betekintést ezekbe a dokumentumokba. Gyarmati itt egyébként az általa „ügynöktrigonometriának” nevezett kérdéskörön belül – azaz a megfigyeltek, az ügynökök és a tartótisztek háromszögében – a megfigyeltek tárgyiasításának potenciális veszélyére világít rá, azt hangsúlyozva, hogy társadalomtörténetileg „elsősorban a megfigyelt áldozat az ügynökakta főszereplője, hiszen az általa nem ismerhetően őt célzó megfigyelés terméke – az ügynökjelentés – saját további sorsát is közvetlenül befolyásolhatja” (2014:68).

Az általam vizsgálni kívánt téma szempontjából az ÁBTL belső szakemberei által ajánlott társadalomtörténeti megközelítések kielégítőek, hiszen társadalomtudományi szempontból a megfigyeltek, a megfigyelők és a megfigyeltetők által benépesített társadalmi közegekről szeretnék minél átláthatóbb képet alkotni. Ebben az összefüggésben pedig a hálózatot meghatározó paraméterek és működési elvek nagyobb jelentőségűek, mint az egyes ügynökök kilétére vonatkozó információ. Ugyanakkor kutatásom empirikus alapját nem erősíti a meglévő adatpontok számának kiemelt törvényi szigor általi korlátozása, kutatásetikailag pedig problematikusnak látszik a szenzitívnek nevezett adatok oly módon kezelése, hogy az ezekhez való hozzáférés csak egy intézményileg meghatározott szakmai kör kizárólagos privilégiuma lehet.

E fejezetben két üggyel foglalkozom részletesen. Az első egy homoszexuális cselekmények elkövetésén ért plébános peranyagaihoz kap-

csolható, akinek a vallomásain keresztül a titkosszolgálat más egyházi személyek kompromittálását próbálta elérni. Ezzel az üggyel összefüggésben az ÁBTL-ben hozzáférhető – anonimizált – anyagok mellett Budapest Főváros Levéltárában is rendelkezésre állt az eredeti peranyagok egy része, így több levéltárban található többféle forrás felhasználásával tudtam megkezdeni a történet rekonstruálását. Az „Apostolok” fedőnevű másik ügy azért különleges, mert a női homoszexualitás – ebben az időszakban (is) igen ritkán megjelenő – témájához kapcsolódik: szereplői egy volt domonkosrendi szerzetesnő és az általa szervezett fiatal vallásos nőkből álló csoport, melyet úgy próbáltak felbomlasztani, hogy névtelen leveleket küldtek a fiatal nők szüleinek (más felháborodott szülők nevében), ahol homoszexualitással vádolták meg a csoport vezetőjét.

A homoszexualitás nyomai az ÁBTL-ben őrzött dokumentumokban

Korábbi kutatások eredményeként immár történeti bizonyítékokkal támasztható alá, hogy Magyarországon a 20. század elejétől kezdve követhető az állami használatra készült homoszexuális-listák létezése, melyek a homoszexuális cselekmények elkövetőinek nyilvántartására szolgáltak (Kurimay 2012; Takács 2016, 2017). Ugyanakkor fontos azt is hangsúlyozni, hogy a homoszexuális cselekmények miatti zsarolhatóság problémaköre nem tekinthető államszocialista rendszer-specifikus jelenségnek, hiszen a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat a magyarországi büntetőtörvények „természet elleni fajtalanság” címén 1878 óta tiltották. Ebben az 1961. évi V. törvénycikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről hozott változást, ami a homoszexuális gyakorlatok általános büntethetőségének megszüntetése mellett a férfiak és a nők közötti egyenjogúságra hivatkozva bevezette a nők közötti homoszexuális gyakorlatok kriminalizálását is a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botrányos módon elkövetett esetekben. 1961 után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel – akár a partnerek kölcsönös beleegyezésével – elkövetett „természet elleni fajta-

lanság” gyakorlását továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták, míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolatára a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott.

Már 1926-ban *A homoszexuális probléma modern megvilágításában* című kötetben szerepelt utalás arra, hogy egy nagyvárosban belül a zsarolás ellen „más helyre költözéssel könnyű szerrel védekezni lehet” (Pál 1927:65). A második világháború előtti évtizedekből több más forrásból is értesülhetünk a homoszexuálisok – főként prostituáltak általi – zsarolásának elterjedtségéről (lásd például Turcsányi 1929, Szántó 1933).²⁵¹ Emellett a téma nemzetközi szakirodalma alapján szintén arra lehet következtetni, hogy a homoszexuálisok állami megfigyelése és zsarolhatósága az ismert jelenségek közé tartozott Magyarországon kívül is: erről tanúskodnak például a Horvátországra (Dota 2017), Kelet-Németországra (McLellan 2011; Sweet 1995), Lengyelországra (Szulc 2017), Szovjetunióra (Healey 2001) vagy éppen Londonra (Houlbrook 2006), Skandináviára (Rydström 2007) és az Egyesült Államokra (Charles 2012; Lewis 2001) vonatkozó kutatási eredmények.

Mindezek fényében megalapozott elvárásnak tűnt, hogy az ÁBTL-ben további történeti dokumentumok találhatóak a homoszexualitás szervezési alapként való használatával kapcsolatban. S valóban: miután 2011-ben elkezdtem a kutatómunkát az ÁBTL-ben, hamarosan sikerült rálelni olyan dokumentumokra, melyek ezt a feltételezést alátámasztották. Az egyik első és legkorábbi dokumentum, ami elérem került az ÁBTL-ben, az ORFK vezetőjének 1958-as Bűnügyi nyilvántartási utasítását tartalmazta. Itt tizenhárom különféle bűnügyi nyilvántartás-típust soroltak föl, melyek közül négynek előírászerűen része volt valamilyen formájú homoszexuális-regiszter.²⁵² Például a „Család, ifjúság, nemi erkölcs és társadalmi együttélés szabályai elleni bűncselekmény” nyilvántartandó potenciális elkövetői között a következő kategóriák tűntek fel: „1. Nemierőszakot elkövető 2. Homoszexuális 3. Kitar-

²⁵¹ Az 1910 és 1939 között kiadott *Az Est* című napilapban megjelent homoszexualitással kapcsolatos médiareprezentációk között is találhatók ilyen jellegű zsarolásról szóló híradások (erről lásd a 2. fejezetben írtakat).

²⁵² E négy nyilvántartástípus részleteivel foglalkoztam már az első fejezetben.

tott férfi (strici) 4. Keresetszerű kéjlegéssel foglalkozó 5. Találkahely fenn-tartó, kerítő” (ÁBTL 1958:44).²⁵³

Az egyik legutóbbi találatként pedig az *Állambiztonsági értelmező kéziszótár* (ÁÉK) című 1980-ban kiadott – és a BM Állambiztonsági Szakbizottsága által elbírált – összeállítás szolgált, ami „azzal a céllal készült, hogy az állambiztonsági munkában eddig szerzett tapasztalatokból nyert ismereteket és szakmai kifejezéseket rendszerezve közreadja” (ÁÉK 1980:4). Itt a homoszexuális címszó alatt többek között az olvasható, hogy „természetellenes módon nemileg az ugyanazon neműek iránt vonzódo személy. – Az ilyenre utaló adatok kompromittálási értéke csökken. Ha bűncselekmény elkövetésével nem párosul, egyedüli felhasználása nagy körülményt igényel” (ÁÉK 1980:85). Az ÁÉK összes címszavának átvizsgálása után az derült ki, hogy a kompromittáló beszerzési alapok²⁵⁴ közül a homoszexualitáson kívül csak a cölibátust nevesítették a „római katolikus papok kötelező nőtlensége” meghatározáshoz a következő megjegyzést fűzve: „Az erkölcsi kisiklások kompromittáló adatokat képezhetnek” (ÁÉK 1980:35). Ez arra enged következtetni, hogy e két „kompromittáló alap” kiemelt figyelmet kaphatott az állambiztonsági szervek gyakorlatában, bár az 1980-ban megjelent kiadvány szerzője szerint a homoszexualitás „kompromittálási értéke” a korábbi időszakokhoz képest lecsökkent. A homoszexualitás kompromittálási értékcsökkenésére vonatkozó megjegyzés közvetett módon utalhat a társadalmi attitűdök változására, ami összefügghetett a „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntetett homoszexuális gyakorlatok általános büntethetőségének 1961-es megszüntetésével. Emellett egy 1971-es – első magyar és azóta is példa nélküli – szexuáliszociológiai kutatásból szintén levonhatunk bizonyos következtetéseket: itt a kutatók a vizsgált időszakban tipikusnak és elterjed-

²⁵³ A levéltári dokumentumokból származó idézeteket szöveghűen – de a szövegértést zavaró nyelvtani hibák javításával – közlöm.

²⁵⁴ A kompromittáló alap definíciója: „az ügynöki beszerzésnél az általunk kiválasztott személy egyéni, erkölcsi presztízsének, családi és társadalmi helyzetének nagyfokú veszélyeztetettsége motiválja az együttműködést. Érzelmi szempontból ez kezdetben ellenünk hangolja az ügynököt, s ezért ha lehet, ajánlatos előbb lojális alapon megkísérelni a beszerzést, mert az érzelmek áthangolása hosszabb időt és sok munkát vesz igénybe” (ÁÉK 1980:109).

nek tartott szexuális magatartásformák egyikeként jelenítették meg a (férfi) homoszexualitást (Heleszta–Rudas 1978).²⁵⁵

Az ÁÉK három fő beszerzési alapot²⁵⁶ különböztetett meg, melyek a beszerzett személy és az állambiztonsági szervek közötti tartós együttműködést biztosíthatták: „hazafias (eszmei, politikai), terhelő vagy kompromittáló, anyagi érdekeltség” (ÁÉK 1980:23). Szintén ezek a beszerzési alapok szerepeltek abban az 1957-es „Az ügynökség beszerzése” című BM tisztképző iskolai tananyagban, ahol azonban a szerző arra is figyelmeztetett, hogy „a cél nélküli, minden eshetőségre számító beszerzések megengedhetetlenek, mert azok az ügynöki hálózat felesleges felduzzasztásához, munkaképtelen ügynökökkel, informátorokkal való elárasztásához vezetnek, és elvonják az operatív tisztek figyelmét a valóban fontos és hasznos munkától” (Muzslai 1957:3). A szerző azt is hangsúlyozta, hogy terhelő vagy kompromittáló adatok alapján történt beszerzés esetén „a jelölt megbízhatósága a birtokunkban lévő terhelő vagy kompromittáló adatok mennyisége és minősége, valamint a jelölt összebeismerő vallomása saját és társai bűncselekményére vonatkozóan képezi, továbbá ne rendelkezzen olyan személyi tulajdonságokkal, amelyek ennek ellenére feltételezhetik, hogy dekonspirál (pl. gyáva, részeges, konok ellenség)” (Muzslai 1957:11).

A 21. század elejére egyre szélesebb körben vált ismertté Magyarországon is, hogy a homoszexualitás potenciális kiindulópontként szolgálhatott ügynöki beszerzésekhez az államszocializmus idején. Erről tanúskodtak a különböző közismert emberekkel kapcsolatos híradások: Tar Sándor író például egy 2002-es interjúban említette beszerzésének története kapcsán, hogy a „zsarolás tárgya tehát az lett, hogy homoszexuális vagyok” (Keresztury 2002); Molnár Gál Péter színikritikusról is hamar elterjedt, hogy „homoszexualitásával zsarolták” (lásd pl. Index 2005).²⁵⁷ A téma iránti érdeklődést érzékelteti, hogy többek között Tar Sándor ügynökmúltja ihlette Ménes Attila író – aki egyéb-

²⁵⁵ A kutatás során csak a férfiak közötti homoszexualitás témakörével foglalkoztak. E kutatásról további részletek olvashatók a 4. fejezetben.

²⁵⁶ A beszerzési alap definíciója: „olyan adatok és körülmények meglétét, esetenként megerősítését jelenti, amelyek lehetővé teszik a jelölt beszerzését” (ÁÉK 1980:23).

²⁵⁷ A Luzsnyánszki Róbert fedőnevet használó Molnár Gál Péter jelentései – illetve azok egy része – megtalálhatók az ÁBTL-ben az M-37960 munkadossziében.

ként személyesen is ismerte Tart – *A Bihari fedőnevű ügynök élete* című dráma megírására (Ménes 2012), amit *Bihari* címmel Máté Gábor rendezésében 2016 februárban be is mutatott a Katona József Színház, s a darab azóta is szerepel a színház műsorán.²⁵⁸

Az ÁBTL-ben folytatott kutatómunka során sikerült több operatív dossziéba betekintést nyernem és számos – hálózati személyek és titkosszolgák által készített – jelentést elolvasnom, de a szenzitív adatokat tartalmazó szövegrészek kitakarása miatt a legtöbb esetben az itt talált dokumentumok alapján nehéz vagy lehetetlen volt rekonstruálni a homoszexuális „kompromittáltsággal” kapcsolatos esetek részleteit. Több helyen csak a beszerzés tényét említették meg: erre példaként hozható egy 1961-es belügyminisztériumi II/5-c alosztály összefoglaló jelentés egyik bejegyzése, ami szerint „*Házás János*” fn. ügynököt 1959-ben szerveztük be erkölcsi kompromittáló adatok alapján /homoszexuális/” (ÁBTL 1961:341).

Máskor viszont éppen a kompromittálás túlzásba vitele hiúsíthatta meg az esetleges együttműködést vagy beszervezést – és persze az is előfordulhatott, hogy a túlzással példát akartak statuálni vagy ezen keresztül próbáltak elérni további célszemélyekhez az érintett ismeretségi körében. Ez utóbbi megfontolások merülhetnek fel dr. „Horváth Emil”²⁵⁹ esetében is: 1960-as bírósági ügyének egyes részleteit, melyeket az ÁBTL-ben szenzitív adatként hozzáférhetetlenné tettek, a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) fennmaradt – és kutatható – dokumentumok segítségével sikerült mégis rekonstruálni.

²⁵⁸ Lásd: <http://katonajozsefszinhaz.hu/eloadasok/bemutatok/42260> (Utolsó letöltés: 2017.09.21). – Figyelmet érdemel, hogy a darabról szóló kritikák is – talán nem meglepő módon – többször felemlítik az ügynöktáktá feltáratlanságának problémáját. Lásd például: „*Óriási az érdeklődés a Katona új, sufribeli bemutatója iránt, alig kapni rá jegyet. Úgy tűnik, sokan fontosnak tartják, hogy gondolkodjunk az elmúlt rendszer máig feltáratlan ügynöktáktáival kapcsolatos megválaszolatlan kérdéseken*” (Marik 2016); Tarján Tamás (2016) pedig a következő megállapítást tette a kérdés kapcsán: „*A Katona József Színház repertoárjának szociologikusabb, a közelmúlt évtizedek magyar valóságát követő vonulata gyarapodott. Am magához az alapkérdéshez, az író szerint is arcpirítóan feltáratlan, feldolgozatlan ügynöktáktá történelmi, pszichológiai titkaihoz nem sokkal kerültünk közelebb*”.

²⁵⁹ Ez egy kitalált név. – A továbbiakban az ÁBTL-anyagokban szereplő megfigyelt teljes nevét nem írom ki, ugyanakkor a hatóságok képviselőinek és egyéb hivatalos személyeknek a nevét – ahol erre lehetőség nyílik – megadom.

Az ÁBTL-ben őrzött 1960. augusztus 30-i irat a BM II/8. (vizsgálati) osztályának javaslatát tartalmazza egy „operatív kombináció”²⁶⁰ kidolgozására: „*Vizsgálatot folytatunk 1960. jún. 28. óta [H.E.] 56 éves, értelmiségi családból származó, volt horthysta államtitkár, volt nyilas párttag, háborús bűncselekmény miatt büntetett, jelenleg rk. plébános*²⁶¹ [...] ügyében fajtalankodás és ifjúság erkölcsé ellen elkövetett büntettek miatt. [...] Dr. [H.] által elkövetett bűncselekményt és körülményeit figyelembe véve operatív kombinációt dolgoztunk ki: felhasználjuk a bűncselekményt és a vele kapcsolatos személyek által betöltött egyházi funkciót bizonyos politikai eredmény elérése céljából” (ÁBTL 1960:82-83). Horváth Emilt első fokon a Budapesti Fővárosi Bíróság 1960. október 7-én bűnösnek találta „*több rendbeli számszerint meg nem határozható természet elleni fajtalanlás büntetében, valamint egy rendbeli természet elleni fajtalanlás büntetének kísérletében*” (BFL 1960:3).

A BM II/8. (vizsgálati) osztályának augusztus 30-i javaslatából az is kiderült, hogy a per hátterében milyen titkosszolgálati előkészületek folytak: „*Tárgyalást folytattunk az ügy vizsgálata során több alkalommal a Fővárosi Főügyészség Politikai Osztálya Vezetőjével, a bizonyíthatóság és a bírói mérlegelés végett. Ugyancsak megbeszélést folytattunk a bírósági eljárás lefolytatása érdekében az illetékes pártszervekkel és operatív szervekkel. A közös megállapodás alapján [dr. H.E.-t] csak a fiatalokukkal elkövetett bűncselekmények miatt vádoljuk meg. [...] Az egyházi személyekkel elkövetett fajtalankodás cselekményei miatt az operatív szerveink – de nem operatív felhasználási céllal – és az*

²⁶⁰ Az „operatív kombináció” a társadalomra veszélyes magatartás megvalósulásának ellenintézkedésekkel történő meggátlásként definiált „megelőzés” során alkalmazható egyik módszer volt (ÁEK 1980:63).

²⁶¹ H. E. háborús bűncselekményének hátteréről a következő tudható: „*miniszteri osztálytanácsos a könyvkiadás és könyvkereskedelem, a papír- és írószer-kereskedelem, a filmkereskedelem, a filmkölcsonzés, a bélyegkereskedelem, a mű- és régiségkereskedelem miniszteri biztosa 1944. június 12-től. A nyilas KKM [Kereskedelmi és Közlekedési Minisztérium] elnöki osztály vezetője, majd 1945. februártól államtitkára. Népbírósg élé állítja, február 11-én 8 évi kényszermunkára ítélik. A NOT [Népbírósgok Országos Tanácsa] az ítéletet március 30-án 4 évi fegyházra mérsékli. 1949. november 11-én szabadlábra helyezik”* (Karsai-Karsai 2014:1092). A Magyar Katolikus Lexikon pedig arról tájékoztat, hogy „*1952: börtönben, 1960-tól szolg-on kívül” helyezték. Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/> (Utolsó letöltés: 2017. 09.15).*

ÁEH illetékes szervei intézkednek” (ÁBTL 1960:84). A dokumentum arról tanúskodik, hogy a majdani tárgyalás időzítését és hallgatóságának összetételét is előre megtervezték: a per idejét egy másik „fajtalankodással” vádolt székesfehérvári egyházi személy, V. I. laikus szerzetes tárgyalásához időben közel kellett tartani; a tárgyalásra pedig a kihallgatott gyerekek szülei mellett olyan „politikailag képzett elvtársak” meghívását is szükségesnek tartották, „akik megfelelően értékelik és vizsgál ki a tárgyalás anyagát” (ÁBTL 1960:84).

A BFL-ben megőrzött – és hozzáférhető –, a Fővárosi Főügyészség számára 1960. szeptember 3-án Dr. Gönczi György által készített feljegyzés szintén egyértelműen rávilágít arra, hogy Horváth Emil ügyén keresztül a katolikus egyház, illetve meghatározott egyházi vezetők kompromittálásához kívántak hozzájárulni: „E tények alapján a BRFK az ügyet a BM II/5 [Belső reakció elhárító] osztályának adta át. Komornik [sic!] elvtárs²⁶² [...] e bűnügyben feltárt tényeket olyanoknak ítélte meg, mint amelyek alkalmasak [S. L. székesfehérvári püspök] és környezete erkölcsi és politikai kompromittálására, továbbá arra is, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal egyes reakciós papi személyek eltávolítását követelhesse.” (BFL 1960:6).²⁶³ A BFL-ben fellelhető peranyagok között megtalálhatók Horváth Emil 1960 nyarán lezajlott kihallgatásainak jegyzőkönyvei, ahol részletes vallomást kellett tennie többek között arról, hogy „milyen egyházi személyekkel állt homoszexuális kapcsolatban” (BFL 1960:95-96). E jegyzőkönyvek egyik részletét, melyben H. E. 1960. június 29-én felvett vallomása szerepel, a 4.1. számú függelékben közlöm.

Az előzetes egyeztetéseknek megfelelően az október 7-én kihirdetett ítélet csak a fiatakorúakkal elkövetett bűncselekmények miatt vonta felelősségre Horváth Emilt. Az ítélet indoklása külön kiemelte ugyan a katolikus egyház felelősségét abban, hogy egy „fasiszta háborús bűnöst” tagjai közé fogadva lehetőséget nyújtott e bűnök elkövetésére, de az „egyházi személyekkel elkövetett fajtalanság” eseteiről hallgatott:

²⁶² Komornik Vilmos a BM II/5. Osztály osztályvezető-helyettese 1957. június és 1961. november között. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:665680,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017.09.15)

²⁶³ H. E. perének következményeként egy ciszterci szerzetes is átmenetileg vizsgálati fogságba került (Cúthné 2014:225).

„A bíróság a cselekmény elbírálásánál fokozottan mérlegelte vádlott személyének és cselekményének társadalmi veszélyességét. A fasiszta háborús bűnös vádlott börtönbüntetésének kitöltése után a katolikus egyház jóvoltából papi köntöst öltött, és így lehetősége nyílt, hogy fiatalságunkat nemcsak szellemileg, de testileg is megfertőzze. Aljas ösztönei kielégítése érdekében gátlástalanul próbálta fiatalságunkat mételyezni és például a [legutóbbi] [...] esetben nem vádlotton múltott, hanem ifjúságunk öntudatán, hogy ez nem járt eredménnyel, más esetben azonban sajnos sikeres volt. Cinizmusát jellemzi, hogy papi mivolta egyáltalán nem zavarta őt abban, hogy még az egyház által is súlyosnak tartott bünt kövessen el nap mint nap, de jogi végzettsége sem volt elég figyelmeztető számára, holott tudta, hogy bűncselekményt követ el. De elítélendő a katolikus egyház magatartása is, aki jogot vindikál arra, hogy ifjúságunkat nevelje, tagjai sorába pedig olyan fasiszta háborús bűnösöket vesz fel, azokkal próbálja a nevelési elvét megvalósítani, nem kétséges, milyen irányban” (BFL 1960:6).

Az ÁBTL-ben őrzött jelentés szerint, melyet dr. Nagy József rendőr főhadnagy készített a tárgyalásról a BM II/8-b alsosztály számára, Horváth Emil először visszavonta paptársaira tett terhelő vallomását, ám végül mégis fenntartotta az eredeti vallomást, miután hangszalagról idézték azt: „A hangszalagos kombináció megdöntötte tagadását, amely után fenntartotta a nyomozás során tett terhelő vallomását. Ennek alapján a tanács [S. L. püspök] ügyében további nyomozást rendelt el” (ÁBTL 1960:86). E dokumentumból az is kiderült, hogy a titkoszolgálat az ügy sajtóviszhangjának alakulását sem bízta a véletlenre. A jelentés szerint a tárgyaláson jelen volt több lap – köztük a *Munkásőr* és az *Új Ember* – újságírója, akikkel a jelentés készítője megbeszélést folytatott „a cikk helyes megírása érdekében”, illetve „az ügy politikai és tényállásbeli kérdéseinek helyes értékelése céljából” (ÁBTL 1960:86). – A *Munkásőrben* és az *Új Emberben* megjelent cikkek szövegét a 4.2. számú függelékben közlöm.

A közelmúltban több olyan történettudományi munka született, melyek fényében a Horváth Emil pere körüli „operatív kombináció” jól beilleszthető a Kádár-kori pártállam egyházellenes megnyilvánulásainak sorába, előre vetítve a „Fekete Hollók” fedőnevű nagyszabású

egyházellenes akcióhoz köthető 1961-62-es persorozatot, ahol szintén szerepeltek homoszexuális és pedofil vádak (Cúthné 2014; Wirthné 2015). A „Fekete Hollók” utáni nyomozást az a Berényi István irányította, aki 1957 és 1962 között a BM II/5-c alosztályát vezette,²⁶⁴ és korábbi tapasztalatai alapján 1963-ban elkészítette „A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladatai ezen a területen” című jegyzetét, amit a BM Rendőrtiszti Akadémia Politikai Nyomozó Tanszékén tananyagként használhattak (Vörös 2015:8).

Berényi a szocialista társadalom és a klerikális reakció, illetve a dolgozók és a reakciós osztályok közötti kibékíthetetlen jellegű osztályellentét tételezéséből indult ki, ugyanakkor megkülönböztette a klerikális reakció és a vallásos világnézet elleni harc eszköztárát: „A klerikális reakció a hívő embereket vallásos világnézetükön keresztül igyekszik reakciós, politikai befolyás alá vonni. Ezért a klerikális reakció elleni harcot²⁶⁵ – mint ahogy a Párt Politikai Bizottsága leszögezi – ugyanolyan politikai módszerekkel folytatjuk, mint a szocialista állam bármely más ellenséges politikai kategóriájával szemben. Amíg a vallásos világnézet leküzdésében a felvilágosító és nevelő munka eszközeit alkalmazzuk, addig a klerikális reakció ellen a politikai és adminisztratív harc minden eszközét igénybe vesszük” (Berényi 1963:4). Majd a „klerikális reakció tevékenységének félbeszakítására irányuló operatív munka” céljai és sajátosságai között külön hangsúlyozta „az egyház tekintélyének további rombolása, az erkölcsileg zuhlott, főleg homoszexuális papok tevékenységének dokumentálása, szükség szerint bírói felelősségrevonása és a papok nyilvánosság előtt való leleplezése” (1963:40) fontosságát. A Berényi által ajánlott alkalmazandó módszerek között kiemelt helyen szerepelt a bomlasztás operatív folyamata, amely „során a szokásos operatív esz-

²⁶⁴ Berényi 1957 és 1962 között a BM II/5-c alosztályát vezette. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:972196,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017.09.15)

²⁶⁵ A klerikális reakció elleni harcban hangsúlyos szerepet kapott a római katolikus egyház papjai és a szerzetesrendek elleni fellépés, mivel ők „teljes odaadással támogatták a Horthy rendszert” (Berényi 1963:12), valamint az „ifjúságellenes tevékenység” megakadályozása: az ifjúságnak a katolikus hitélet általi befolyásolása ugyanis a szerző szerint nem csak a népi demokratikus fejlődést gátolná, de előkészítené „adott időre a rendszerváltáshoz szükséges kádereket” (1963:15).

közök és más lehetőségek felhasználásával felderítjük, felkutatjuk a kategórián belüli ellentéteket /elvi, személyi, anyagi pozíciókat stb./ vagy ilyeneket mesterséges úton teremtünk annak érdekében, hogy a kategória erejét lekössük és gyengítsük belső harccal és viszályal, hogy az ellentétes csoportok felszínre kerüljenek és lelepleződjenek, a reakciós elemek pozíciójukból kiszoruljanak, a haladó erők előtérbe kerüljenek és végül [...] a hívek kiábránduljanak” (1963:43).²⁶⁶

Szintén 1963-ban jelent meg a belsőreakció-elhárítás vezetői közé tartozó Agócs István²⁶⁷ munkája *A bomlasztás, lejárátás és elszigetelés, mint a realizálás módszerei*²⁶⁸ címmel a BM Tanulmányi és Módszertani Osztálya kiadásában, mely egyfajta módszertani útmutatóként szolgált a korábbiakhoz képest kifinomultabb manipulációs módszerek titkosszolgálati alkalmazásához (Tabajdi–Ungváry 2008:168). Mindezek alapján elmondható, hogy a kora hatvanas évek titkosszolgálati munkájának központi fogalmai közé tartozott az ellenséges tevékenység büntetőeljárásen kívüli megszakításának módszereként meghatározott, az „ellenséges csoport egységét, akcióképességét, belső rendjét és fegyelmét komplex ellenintézkedésekkel, a belső emberi kapcsolatok megbontásával” és fellazításával jellemzett bomlasztás és a bomlasztás részintézkedései közé sorolt: lejárátás, befolyásolás, elszigetelés és leválasztás (ÁÉK 1980:13).

A Rákosi-érához képest a totalitárius felől az autoritárius rendszer felé tartó egyfajta politikai enyhüléssel jellemezhető Kádár-korszakban az állambiztonsági szolgálatok működési elveinek és gyakorlatai-

²⁶⁶ Berényi jegyzetében kitért olyan részletekre is, hogy miért kell az ügynökök érzékenységét potenciálisan sértő szóhasználatot kerülni: „A feladatok kiadásánál nem szabad használni az egyház «bomlasztása» kifejezést. Az erkölcsi, gazdasági kompromittáló adatok gyűjtésénél és az egyes papok, püspökök, szerzetesek és világi papok közötti ellentétek adatainak összegyűjtésénél nem szabad, hogy érződjön, hogy ez lényegileg az egyház bomlasztását fogja elősegíteni. Ezzel ma még nem minden ügynökünk értene egyet, s a bomlasztás szó használatával könnyen dekonspirálódna terünk, ami az egyház számára helyzeti előnyt jelentene” (1963:44).

²⁶⁷ Agócs 1957 és 1962 között a BM II/5-a alosztályát vezette. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:693953,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017. 09.15)

²⁶⁸ A „realizálás” itt szakkifejezésként jelenik meg. Lásd a realizálás definícióját: „bizalmas nyomozás befejezése: büntetőeljárás kezdeményezésével; büntetőeljárásen kívüli korlátozó intézkedéssel; operatív felhasználással” (ÁÉK 1980:162).

nak megváltozására több történész is felhívta a figyelmet. Rainer M. János például azt hangsúlyozta, hogy a politikai rendőrség alapfunkciói változatlanok maradtak, ugyanakkor a működés hatékonysága annak ellenére növekedett, hogy a korábbiakhoz képest jóval alacsonyabb lett az elítéltek száma. Az állambiztonsági szervek képessége a büntetések kiszabásához szükséges adatok szolgáltatására megmaradt: „sőt, az adattömeg valószínűsíthetően még növekedett is – ez akkor is elmondható, ha a szervezet valódi méreteiről és belső működési részleteiről máig nem áll rendelkezésre elég információ, bár az tudható, hogy a Rákosi korszakhoz képest mind a megfigyeltek (több mint egymillió), mind a megfigyelők (35-40 ezer fős hálózat) köre szűkült – ez inkább a korábbiakhoz képest hatékonyabb és ésszerűbb munkaszervezés jeleként értékelendő” (Rainer 2014:57).

Gyarmati György a két korszak egyházpolitikai céljai közötti különbségekre világít rá, amikor kiemeli, hogy Rákosi „az enyészetre szánt összes többi pártalakulathoz hasonlóan az egyházat – s legkivált a katolikus egyházat – a politikai pártok egyikének” (2010:27) tekintve annak teljes megsemmisítést célozta. Kádár viszont a klérussal „egyfajta haszonelvű modus vivendit igyekezett kialakítani, s ennek keretében tette annak tagjait a rendszer működtetésének eszközeivé” (Gyarmati 2010:27). A Rákosi-féle egyház-felszámolási célok sikertelensége magyarázható azzal, hogy nem mérték fel reálisan az egyházak társadalmilag és kulturálisan egyaránt mély gyökereit és közösségi összetartó erejét, mellyel szemben a nyílt erőszak alkalmazása nem vezetett a várt eredményekhez, sőt inkább még hősiesebbnek láttatta a megtámadottakat, s így ez a stratégia kontraproduktívnak mutatkozott. Mindezek felismerése vezethette a kádári pártállam vezetőit új, hatékonyabb, „a korabeli jogszabályok által büntetendő tevékenységek rendőri felderítését követő letartóztatások helyett az operatív megelőző intézkedésekre” fókuszáló eljárások keresésére, ami az állambiztonsági szolgálatok 1962-es nagyarányú átalakításában is tükröződött (Vörös 2010:7). Innentől kezdve a titkosrendőrség „nem a párt ökle, hanem annak szeme és füle lett” (Vörös 2016:17), melynek fő feladatai közé tartoztak az államellenesnek tekintett tevékenységek megelőzése, illetve akadályozása és/vagy megszakítása. A retorzió helyett tehát a szocialista bűnüldözés elsődleges feladatává a „bűnös tevékenységek kibontakozását elhárító komplex tevékenységként” meghatározott „megelőzés” vált (ÁÉK 1980:63).

Az „Apostolok” bomlasztása

A Csongrád megyei Rendőrkapitányság Politikai Osztálya III/III. Alosztálya 1966 elején nyitotta meg „Apostolok” fedőnevű csoportdossziéját (ÁBTL 1966),²⁶⁹ melyben az akkor 40 éves M. M. E., volt domonkosrendi szerzetesnő mellett még hat nő adatai szerepeltek (öten közülük 22-27 évesek voltak, egy pedig 43 éves). Valószínűsíthetően ők alkották azt a „klerikális jellegű, fanatikusan rendszerellenes politikai felfogást valló illegális” (ÁBTL 1970b:192) csoportot, melynek bomlasztását a titkosrendőrök a később ismertetett módon próbálták elérni. A bomlasztás előkészületei között találjuk a „3/e rendszabály” azaz „szobalehallgatás” bevezetésére vonatkozó 1966. május 30-i indítványt, melyben összefoglalják az ügy azon részleteit, ami alapján e módszer alkalmazhatósága egyáltalán szóba jöhetett: a szobalehallgatás módszerét a 3/a rendszabály fedőnévvel illetett telefonellenőrzéshez hasonlóan ugyanis csak akkor lehetett alkalmazni, ha már az ellenséges tevékenységet feltételező komoly kompromittáló anyagok álltak az operatív osztályok rendelkezésére (Bikki 2010:5).

E dokumentum szerint „a csoport tagjai 20-25 éves lányok, akiket [M. M. E.] hódmezővásárhelyi lakos, volt domonkosrendi szerzetesnő fog össze, valamennyien «tisztasági» fogadalmat tettek. A csoport tagjai rendszeresen összejöveteleket tartanak – magánlakásokon – ahol további kitartásra biztatják egymást, kicserélik tapasztalataikat és megbeszélik további célkitűzéseiket. A csoportosulás célja «egyházi elit» kinevelése, más vallásos felfogású fiatalok összefogása, továbbá «tisztasági» fogadalom útján szerzetesnői utánpótlás biztosítása” (ÁBTL 1970b:192). A szobalehallgatást a csoport egyik legaktívabb tagjánál kívánták alkalmazni, aki szegedi „[l]akásán gyakran fogad papi személyeket is. Ezért szükségessé vált nevezett lakására a 3/e rendszabály bevezetése” (ÁBTL 1970b:192).

²⁶⁹ A dosszié borítóján az szerepel, hogy „Apostolok” csoport dosszié, megnyitva 1966. április 7-én a Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma Csongrád megyei Politikai Osztálya III/III. Alosztálya által” (ÁBTL 1970a), de a dossziében összegyűjtött dokumentumok egyike szerint „Apostolok” fedőnév alatt csoportdossziés ügy formájában 1966. február 4-óta folytatunk operatív feldolgozó munkát” (ÁBTL 1970b:192).

Két hónapon belül sikerült is a szükséges szerelési munkákat elvégezni, melyben segítséget jelentett az állambiztonságiak számára, hogy a „célobjektum” fölötti helyiség bérlőitől, egy MSZMP-tag egyetemi tanártól és feleségétől, akiket „hivatalos kapcsolatként” tartottak számon, napközben el tudták kérni a lakásukat arra hivatkozva, hogy „onnan »bizonyos külföldi» személyek mozgását kívánjuk ellenőrizni” (ÁBTL 1970b:193). A 3/e rendszabály bevezetése után egyébként a titkosrendőröknek arra is volt gondjuk, hogy az egyetemi tanár lakásának kölcsönvételét a szegedi Szabadtéri Játékokra vásárolt 180 Ft-os tiszteletjeggyel honorálják. Szintén hasonló „baráti gesztussal” köszönték meg az együttműködést, a csoportról éveken át „Aranyosi” fedőnéven jelentő ügynöknek, aki egyébként M. M. E. unokatestvére volt;²⁷⁰ az ő segítségével – ahogy erről egy 1967. január 17-i dokumentum tájékoztat – „több alkalommal is eredményesen alkalmaztuk a 3/e rendszert” (ÁBTL 1970b:245).

Ugyanakkor hozható példa az állambiztonsági szervek kíméletlen céltudatosságára is az „Apostolok” dossziében összegyűjtött dokumentumok alapján. Egy 1967-es operatív intézkedési terv részeként merült fel például két budapesti egyetemista korábbi csoporttag beszervezésének a lehetősége, amivel kapcsolatban nyilvánvalóvá tették az együttműködés megtagadásának várható következményeit is: „Amennyiben [az illető] meghallgatása nem hoz eredményt, illetve nem lesz őszinte, magatartására hivatkozva – tekintve, hogy ösztöndíjas – intézkedünk az egyetemről történő eltávolítása érdekében” (ÁBTL 1970b:249).

Mezey András, aki alapos feldolgozást készített a Csongrád megyében 1946 és 1980 között működő katolikus kisközösségek és hit-tan-csoportok történetéről, részletesen foglalkozott az „Apostolok” fedőnévű üggyel is (2013:96–109). Az általa összegyűjtött adatok azt mutatták, hogy a Csongrád megyei katolikus kisközösségek és bázisközösségek közül az M. M. E. által vezetett „hódmezővásárhelyi leánycsoportok működtek a leghosszabb időn át, az ötvenes évek elejétől egészen

²⁷⁰ Ezt a rokoni kapcsolatot egy 1965-ös szolgálati jelentés említette (ÁBTL 1970a:305). Egy 1966. április 22-i jelentés szerint például „Aranyosinak” névnap ajándékként egy 460 Ft-os butángázós-gyorsfőzőt vásároltak: „Az ügynök nagyon örült az ajándéknak és dicsérte gyakorlatiasságunkat, amiért ilyen praktikus eszközt vettünk neki” (ÁBTL 1970b:176).

a hatvanas évek végéig, átvészelve a »Fekete Hollók összeesküvésének» pereit is” (Mezey 2013:96). A szerzőt lenyűgözte a szerzetesnő teljesítménye: „voltaképpen kisiskolás koruktól egész felnőttkorukig tudta és merte kísérni csoportjai tagjainak többségét, a politikai rendőrség 1955-től érezhető kitüntető figyelme ellenére” (Mezey 2013:96). Ennek az elkötelezettségnek azonban folyamatos „vezetúra” lett az ára,²⁷¹ mely során különböző módszerek alkalmazásával figyelték őt és csoportjait, szinte körbetelepítették ügynökökkel (Mezey 2013:102),²⁷² K-ellenőrzésnek²⁷³ vetették alá (103), titkos házkutatásokat és lehallgatásokat végeztek a környezetében, többüket szóbeli figyelmeztetésben részesítették és börtönbüntetéssel fenyegették – ám mindezek ellenére bírósági úton senkit nem vontak közülük felelősségre (105).

Ez azzal magyarázható egy 1969. augusztus 12-i titkos dokumentum alapján – amiben javaslatot terjesztettek elő egy M. M. E. elleni lejárató kampány indítására –, hogy az „Apostolok” fedőnévű „klerikális jellegű illegális csoporttevékenység” ugyan megvalósította az egyesülési joggal való visszaélés büntetést, az ügyben azonban mégsem tartották célszerűnek nyíltan hivatalos eljárás indítását, mivel a rendelkezésükre álló „operatív bizonyítékok jogi erejűvé tételére” nem volt lehetőség (ÁBTL 1970b:313). Ugyanakkor az állambiztonsági szervek által 1965 óta intenzívebben alkalmazott operatív intézkedések eredményeként a csoporttagok kevesebbet találkoztak: a „felelősségre vonástól való félelem miatt, valamint konspirációs okokból mellőzik a rendszeres összejöveteleket, a korábbiakhoz képest minimálisra csökkentették a személyes érintkezéseket, lemondtak a „házi” hitoktatásról és az illegális csoport bővítésére, újabb személyek bevonására irányuló törekvésekről” (ÁBTL 1970b:314). Ez pedig a belső „fegyelem lazulása” és a csoportvezető személyes „szuggesszív [sic!]hatásának csökkenése” által „határozottan növelte egyes személyek arra irányuló igényét, hogy önálló, másoktól független életmódot alakítsanak ki” (ÁBTL 1970b:314). Itt szembeü-

²⁷¹ M. M. E. arról számolt be, hogy nagyjából „1970-ig tartott az »állandó vezetúra és a félelem«, a már csak önmagáért való apróbb zaklatások, munkahelyi, vagy a rendőrségen, »adategyeztetés« ürügyén” (Mezey 2013:109).

²⁷² Mint korábban említettük, az állambiztonsági szerveknek M. M. E. unokatestvérét is sikerült ügynökként beszervezniük (ÁBTL 1970a:305).

²⁷³ A K-ellenőrzés a „levelek és csomagok tartalmának titkos, elsődlegesen a feladó és a címzett elől rejtett módon történő ellenőrzése” (Bikki 2010:1).

nő, ahogy az állambiztonság emberei elvileg a fiatal nők önállóságának és független életmódjának támogatását helyezték előtérbe az egyház iránti elköteleződéssel szemben, ám az önállóság megvalósításának potenciális útjairól nem szóltak utalások: a későbbiekben pedig az is világossá vált, hogy a csoportot elhagyókkal kapcsolatban a kádári biopolitika keretében csak a férjhez menés, illetve az anyává válás mérülhetett fel kívánatos lehetőségként.

A továbbiakban a javaslat a nyílt rendőri eljárás indítása helyett a lejárata és a leválasztás együttes alkalmazásának részletes tervét terjesztette elő. A háromlépcsős terv első szakaszának fő célja a szerzetesnőnek a szülők és a környezetében élő emberek előtti lejárata lett: „Erre az ad lehetőséget, hogy a csoport tagjaival való célkitűzéseit – nevezetesen, hogy belőlük szerzetesnőt akar nevelni – a szülők nem ismerik, de feltehetően ennek ismerete is ellenállást, meg nem értést váltana ki, esetleg ennek realitását is kétségbe vonnák. Erre alaposítjuk lejárataát. Intézkedéseink folytán annak látszatát keltjük, hogy az érintett személyekkel való törődése, a velük való foglalkozás nem válásos fölfogásból, hanem beteges homoszexuális hajlamából fakad.» Ennek hitelességét az is bizonyítja, hogy kapcsolatai – a csoport tagjai – «öreglányok» akik a férfiak közeledését határozottan elutasítják» (ÁBTL 1970b:316).

Ezt követően a szülői reakciók és M. M. E. „várható zárkózottsága – legalábbis a realizálást követő időszakban – biztosítják a csoport tagjainak leválasztását. Másrészt, ha szükséges operatív úton, az őket foglalkoztató hivatalos szervek bevonásával gyakorolunk befolyást a jelenlegi életkörülményeik megváltoztatása érdekében» (ÁBTL 1970b:316). Végezetül azt is biztosítani kívánták, hogy M. M. E.-nek: „ne legyen hitele és ezen keresztül lehetősége újabb csoportosulás létrehozására, illetve az egyház érdekeit szolgáló, további szervező tevékenység folytatására. Ennek érdekében az egyház irányában is le kell járítani» (ÁBTL 1970b:316).

A csoporttagok leválasztásában aktív szerepet szántak „Aranyosi” ügynöknek is, akinek a feladatai között szerepelt a csoporttagok meggyőzése arról, hogy az adott helyzetben azzal segíthetik leginkább a felmerült gyanú kivédését, ha átmenetileg megszakítják a kapcsolatot a csoportvezetővel. Majd arról kell őket fokozatosan meggyőzni, hogy M. M. E. „a legjobb akarata ellenére is helytelenül cselekedett,

amikor belőlük apácát szándékozott nevelni. Ennek nincs reális alapja és végső fokon magatartásukkal nem az egyházat támogatják, hanem ellene cselekednek. Az egyháznak mindenek előtt úgy van szüksége rájuk, mint saját gyermekeiket nevelő, vallásos anyákra. Ennek elfogadtatására azért is remény van, mert hasonló gondolatokkal már eddig is foglalkoztak» (ÁBTL 1970b:317).

A tervezett stratégia megvalósítása érdekében az állambiztonságiak névtelen leveleket küldtek a fiatal nők szüleinek más felháborodott szülők nevében, melyekben homoszexualitással vádolták meg a csoport vezetőjét. (E névtelen levelek közül néhánynak a szövegét, melyek vázlatai a hozzájuk fűzött megjegyzésekkel együtt az ÁBTL-ben megtalálhatóak, a 4.3. számú függelékben közlöm.) Ezek közül idézek három levélből:

„Sajnos meggyőződtem, hogy beteges hajlamait a mi kislányainkon éli ki, azokkal szeretkezik vagy inkább buziskodik? Azt hiszem, így hívják az ilyet. Hát meg kell örülni» (ÁBTL 1970b:319)

„Személyesen győződtem meg arról, hogy ez a... – nem is tudom, hogy minek nevezzem, milyen teremts – [M. M. E.] ferde hajlamú. Azt hiszem buzinak nevezik azokat a nőket, akik nem férfikkal élnek ki szerelmi vágyaikat, hanem nőkkel. [...] Teljesen olyanokká váltak-e már, vagy még gyógyíthatók?» (ÁBTL 1970b:320)

„A drágalátos szerzetesnő homokos és a mi kislányainkat használta fel beteges vágyainak kielégítésére. [...] Meddig juthattak el a mi lányaink ebben a fertőben? Lehet e még segíteni rajtuk?» (ÁBTL 1970b:323)

A tervezett intézkedések végrehajtásáról szóló 1969. december 13-i jelentés részletesen beszámolt az akció „realizálásáról”. 1969 szeptemberben küldték ki a szülőknek a névtelen leveleket, melyek M. M. E.-t homoszexuálisként tüntették föl: „ez az indíték az ő részéről, hogy fiatal lányokkal tart fent szoros kapcsolatot. Hogy erre eddig nem derülhetett fény, az annak tudható be, hogy a vele kapcsolatot tartó lányok egy része is homokossá vált, illetve beteges érzelmi világukat mély vallásossággal leplezték» (ÁBTL 1970b:321). Emellett vallásos szü-

lők nevében feljelentő levelet írtak a szentesi főesperes részére, melyben az ügyel kapcsolatban vizsgálat indítását kérték: itt úgy utaltak M. M. E.-re és közvetetten a lejárató kampányra, hogy „*most derült ki róla, hogy ferdehajlamú és romlott vágyait a mi lányainkon vezeti le*” (ÁBTL 1970b:326).

Az „Aranyosi” ügynök 1970. október 21-én adott jelentéséből készült kivonat már a csoportbomlás nyomait rögzítette, valamint a „*fáradt ember benyomását kelt[ő]*” M. M. E.-nek azt a kijelentést tulajdonította, hogy „*értelmetlen és céltalan minden, ha támogatás helyett papoktól is szerelmi ajánlatokat kapok*” (ÁBTL 1970b:355-6). Az „Apostolok fn.” csoportdosszié lezárására hozott 1970. szeptember 23-i határozat szerint az operatív intézkedések a „*csoport teljes felbomlását eredményezték*” (ÁBTL 1970b:357). A határozathoz kapcsolódó zárójelentés összefoglalta az akció menetét és fő eredményként a következőkről számolt be: M. M. E. homoszexuális alapú lejáratása sikerrel járt, mert a szülők hiába nem tartották esetleg megalapozottnak a névtelen levelekben megfogalmazott rágalmakat, lányaik jó hírének védelme érdekében mégis eltiltották őket a szerzetesnőtől; így az erkölcsi lejáratás által elérték azt a visszavonulást, amit a nyílt rendőri intézkedésekkel – melyek inkább megerősítették a csoportösszetartást – korábban nem tudtak realizálni.

M. M. E. esetében a rendelkezésre álló dokumentumok alapján szinte teljesen kizárt, hogy az őt ért homoszexuális vádaknak bármilyen alapja lett volna; az állambiztonsági szervek által mozgásba hozott mechanizmusok kirekesztő erejüket nem is ebből, hanem a társadalmilag intézményesített homofóbiából nyerték. E történetnek az ÁBTL-ben megörözt – kiemelten a megfigyeltetők szempontjait tükröző – dokumentumaiból jól látható, hogy a „zsidó nélküli antiszemitizmus”²⁷⁴ működéséhez hasonlóan a homofób kirekesztéshez sem kell feltétlenül homoszexuális: a bemutatott társadalmi környezetben ehhez éppen elegendőnek mutatkoztak a megalapozatlan rágalmak is. Emellett érdemes hangsúlyozni, hogy az ÁBTL – általam korábban már némileg problematikusként bemutatott – titokörző működési rendjéből

²⁷⁴ Az ilyen típusú társadalmi kirekesztő mechanizmusok működésére hívta fel a figyelmet a TÁRKI azon kutatása; ami az – egyébként nem létező – pirézekkel szembeni társadalmi elutasítást (is) mérte Magyarországon (Sik 2006).

adódóan az következik, hogy nem is kerülhettek volna elélem kitarakások nélkül M. M. E. „homoszexuális ügyének” a részletei, ha a levél-tár belső köreiben előzetesen nem bizonyosodtak volna meg a rágal-mazó állítások alaptalanságáról, hiszen a megfigyelték szexualitásával kapcsolatos tények közlése már szenzitív adatokhoz való hozzáférés-nek számítana.

Végezetül hadd hívjam fel a figyelmet az „Apostolok” bomlasztási kísérletei során alkalmazott módszerek generikus jellegére, ami alátámasztható az – ötvenes évek folyamán az elrettentést egyre inkább a megelőzésre cserélő – állambiztonsági modellváltás más ügyeivel való összevetések alapján. Itt érdemes felidézni Geréb Sándor „*Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai*” című 1969-es titkosszolgálati kiképzési anyagát, mely szerint az utólagos megtorlás-nál az „*operatív úton végrehajtott megelőző és bomlasztó intézkedések politikailag értékesebbek*” (Geréb szövegét idézi Bandi 2008:224), mivel ezek hatékonyabban alkalmazhatók a vezető értelmiségiek és az egyházi emberek ellen, akik éppen azon képességük miatt jelenthet-tek különös veszélyt az elnyomó pártállam számára, mely révén alternatív világképet tudtak nyújtani a társadalomnak.

Geréb Sándor főhadnagynak²⁷⁵ a titkos operatív intézkedések végrehajtásában – különösen „*a belső ellenség aknamunkájának felderítésében, megelőzésében és megszakításában*” (ÁÉK 1980:73) – szerzett tapasztalatai között találjuk például a megfigyelői által gyakran „Akadémikus” fedőnévvel illetett Szalai Sándor szociológus professzor ügyét, akit éveken át vegzált a titkosrendőrség az 1956-tól 1970-ig tartó időszakban. A Szalai Sándor elleni állambiztonsági lejárató hadjárat részleteit Gál Éva kutatásai tárták fel részletesen (Gál 2010, 2013). E kutatások eredményeit olvasva könnyen ráismerhetünk az „Akadémikus” lejáratása érdekében bevetett operatív eszközökre az „Apostolok” bomlasztása során alkalmazott eljárásokban. Mindkét ügyben részletes operatív intézkedési tervek készültek a kiszemelték kompromittálására és lejáratására, folyamatosan lehallgatták és megfigyelték őket,

²⁷⁵ Geréb 1957-ben még csak „operatív beosztott”, 1962 végétől 1966 nyaráig viszont osztályvezető a BM III/III-2. Osztályán. Forrás: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:13::NO:13:P13_OBJECT_ID,P13_OBJECT_TYPE:954526,ELETRAJZ (Utolsó letöltés: 2017.09.15)

ügynököket telepítettek köréjük, valamint mindkét esetben több-kevesebb sikerrel megkísérelték az érintettek baráti és ismerősi köreit tőlük névtelen levelekben terjesztett rágalmak révén elidegeníteni: az „Akadémikust” ügynökként,²⁷⁶ az „Apostolok” csoportvezetőjét pedig homoszexuálisként beállítva.

Összegzés

Az 1980-as kiadású Állambiztonsági értelmező kéziszótárban az ügynök egy meghaladott kor letűnt alakjaként jelenik meg: az „ügynökség” kifejezés meghatározása legalábbis arról tájékoztat, hogy az állambiztonsági szervek titkos segítőitársait akkor illették ezzel az elnevezéssel, amikor e hálózatnak a „*minőségi összetételét még túlsúlyban a terhelő vagy kompromittáló adatok (alapok) és az egyéni érdekek határozták meg. A társadalmi fejlődés azonban már elavulttá tette ezt a fogalmi értelmezést*” (ÁÉK 1980:95). A fejezetben bemutatott ügyek mögött húzódó, a megtorlástól a megelőzés felé mozduló állambiztonsági paradigmaváltás elvileg hozzájárulhatott a zsaroláson alapuló ügynöki beszervezések ritkulásához, hiszen a bomlasztás és ennek részintézkedései – többek között a lejáratás, az elszigetelés és a leválasztás – alkalmazása a kompromittálási alapokat is ritkíthatta: a környezetüktől titkos operatív eszközök által elidegenített célpontok társadalmi interakciónak csökkenése lehetett akár olyan mértékű, ami már nem tette lehetővé vagy érdemessé a zsarolást. E megelőzés hatékonyságával kapcsolatban érdemes idézni Ungváry Krisztián megjegyzését a belügyi bomlasztó intézkedések hosszú távú preventív hatásáról: „*hogy*

²⁷⁶ Gál Éva, Litván György feleségeként maga is kapott ilyen névtelen levelet: „*Drága Évike! Azóta, hogy Gyurit [Litván Györgyöt] újra elvitték, nagyon aggódtam magáért. Sokat gondolkoztam és kerestem az okát, hogy ez hogyan történhetett. Napokban olyan dolgot tudtam meg, melynek alapján kötelességemnek érzem figyelmeztetni arra, hogy Szalai akadémikustól ne fogadjon el semminemű támogatást, ne járjon hozzá. Összinté tiszteletje*” (Gál 2010:269). – Kutatásra érdemes lenne a különböző állambiztonsági eljárásokban alkalmazott névtelen levelek stilisztikai vizsgálata is. Az Apostolok ügyben szereplő névtelen levelek szóhasználatára például jellemző a buzi és a homokos szavak szerepeltetése, míg a leszbikus kifejezés egyáltalán nem jelenik meg.

Faludy György szavaival éljek, attól, hogy Kádár az akasztófakötelet naf-talinba tette, még mindenki emlékezett rá, hogy mire képes a rendszer” (Ungváry 2013:40).

Az ÁBTL-ben végzett kutatásaim alapján elmondható, hogy találhatók itt olyan dokumentumok, melyek alapján alátámasztható, hogy a homoszexualitás kiindulópontként szolgálhatott potenciális ügynöki beszervezésekhez, és belügyminisztériumi források arról is árulkodtak, hogy léteztek homoszexuálisokról vezetett állami nyilvántartások. Ebben a kontextusban a magyar állambiztonsági szervezeteknek a homoszexuális cselekmények miatti „kompromittáltsággal” összefüggő 1945 után keletkezett iratai önmagukban is a hivatalos nyilvántartások aleteinek tekinthetők.

Csupán az ÁBTL-ben hozzáférhető anyagok alapján azonban nem lehetséges rekonstruálni a homoszexuális „kompromittáltsággal” kapcsolatos beszervezések menetét. Egyes esetekben ezekre a részletekre más források felhasználásával következtethetünk: e fejezetben részletesen foglalkoztam egy olyan 1960-as ügygel, mellyel kapcsolatban a BFL-ben is hozzáférhető az eredeti peranyagok egy része. Emellett bemutattam az „Apostolok” bomlasztásával kapcsolatban az ÁBTL-ben fennmaradt dokumentumokat, melyek jól illusztrálták, hogy a „zsidó nélküli antiszemitizmus” működéséhez hasonlóan a homofóbia sem feltétlenül a homoszexualitásból meríti társadalmi kirekesztő erejét: az intézményesített homofóbia által a homoszexuális alapú kompromittálás akkor is kitűnően működhetett, amikor az érintettek nem voltak homoszexuálisok. Az „Apostolok” bomlasztását az „Akadémikus” ügyével összehasonlítva pedig feltűnővé váltak a különböző jellegű lejáratási alappal dolgozó állambiztonsági preventációs eljárások elemei közötti egyezések, valamint a kiemelt közösségszervező potenciállal bíró értelmiségi és egyházi kötődésű célpontokkal foglalkozó állambiztonsági vezetők tapasztalatai és gyakorlatai közötti átfedések.

Végül fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az itt áttekintett ügyekből kibontakozó történeteket nagyrészt a megfigyelők és a megfigyeltetők megközelítéseit tükröző dokumentumok alapján lehetett rekonstruálni, míg a megfigyelték szempontjai kevésbé érvényesülhettek. Jellemző például, hogy Mezey (2013) munkájából, mely behatóan foglalkozott az „Apostolok” csoporttal, és a szerző kutatásai során az

ügy főszereplőjével is felvette a kapcsolatot, hiányoznak a homoszexuális rágalomkampány részletei. Ebben a kontextusban a hallgatás éppúgy értelmezhető az ügy érintettjei és a homoszexualitás közötti távolságtartás fontosságának hangsúlyozásaként, mint az évtizedekkel korábban működésbe hozott intézményesített homofóbiára építő „ál-lambiztonsági prevenció” máig ható sikereként.

FÜGGELÉK²⁷⁷

1.1. Függelék

A *Modern bűnözés* című kötet (Turcsányi 1929) reklámja²⁷⁸

A modern bűnözés

Az I. kötet tartalma:

I. A bűn születése
Női bűnözők
Gyermek és fiatalkorú bűnözők

II. Bűnözést elősegítő körülmények
Prostitúció
Kábítószer
Alkohol
Homoszexualitás

III. Eltett elűnt bűntelekmények
Az orvostudomány a nyomozásban
Emberölés, gyilkosság, stb.
Rablás (színelvett rablás)
Zsarolás
Testtartás, korítás, stb.

Az II. kötet tartalma:

IV. Vagyon elűnt bűntelekmények
Betörés, kasszaifurás, lopás, stb.

V. Intellektuális bűntelekmények
Csatlás, alkuszás, szélhámosok
Kártya
Okkult tudományok

VI. Amerika bűnözése
Bandák, utkos, gyűlöletek, proibíció, stb.

VII. A társadalom védekezése
Büntetőel nemek
Képzés a rendőrségen stb.

VIII. Bűntelekmények védekezése
Az alvilág szervezetei
Tolvajnyelv

Szerkesztette: **Turcsányi Gyula**. Az előszót írta: **Váry Albert dr.**

Munkatársak: **Borbély Zoltán, Gelléri Ede dr., Hécsy Péter dr., Nagy Valér, Pálovi Horváth György, Révész György, Viléz-Szentirmay Endre dr., Tábori Károly, Vagy József dr.**

Beszély Károly kiadása, IV. Márciusi körút 15.

A két díszkötéses kötet ára 45 pengő

Megrendelhető havi 4 pengős részleteire is

²⁷⁷ A függelékben szereplő szövegeket az eredeti írásmódnak megfelelően közlöm.

²⁷⁸ Forrás: Az Est 1929. június 18. szám, 10. oldal

1.2. Függelék

Magyar királyi honvédelmi miniszter²⁷⁹

A beadvány ... beküldője: B.M.

... száma: 1407/el.n.áv.k.

... kelt: 1942. nov. 7.

Tárgy:

Homoszexuális egyének munkaszolgálatra való bevonultatása

Pro domo.

„A B.M./: Államvédelmi közp./ kéri, hogy a Budapest területén tartózkodó és nyilvántartott homoszexuális egyének honvédelmi munkaszolgálatra behívassanak.

Fenti kérelemmel kapcsolatban az 1/b. oszt.²⁸⁰ álláspontját az alábbiakban adja elő:

Az 1939.II.t.c.89.§./1/ bek.²⁸¹ szerint a honvédelmi munkánál azokat kell alkalmazni, akik annak elvégzésére már rendes foglalkozásuknál, illetőleg szakképzettségükönél /:mesterségükönél:/ fogva alkalmasak. Általában mindenkit ott és olyan alkalmazásban kell foglalkoztatni, ahol testi és szellemi erejét, képességét a honvédelem érdekében a legjobban lehet értékesíteni.

²⁷⁹ Forrás: HM HIM HLI 1942

²⁸⁰ Hadi Szervezési és Mozdósítási Osztály (katonai mozdósítás, a polgári személyek mozdósítása, a honvédelmi és közérdekű munkaszolgálat végrehajtásának elvi irányítása)

²⁸¹ 1939/II. tv. A honvédelemről – 89. § (1) Honvédelmi munkára a férfiakat a nők előtt, a fiatalabbakat az idősebbek előtt, nőtlenekeket (hajadonokat) a családosok előtt kell igénybevenni. Minden munkánál lehetőleg azokat kell alkalmazni, akik annak elvégzésére már rendes foglalkozásuknál, illetőleg szakképzettségükönél (mesterségükönél) fogva alkalmasak. Általában mindenkit ott és olyan alkalmazásban kell foglalkoztatni, ahol testi és szellemi erejét, képességeit a honvédelem érdekében a legjobban lehet értékesíteni.

Amint fentiekből megállapítható, érintetteknek honvédelmi munkaszolgálatra való igénybevételére törvényes mód nincsen.

Az osztály még megfontolás tárgyává tette érintetteknek katonai szolgálatra való igénybe vételét is, ezek szerint:

Az eddigi rendelkezésekkel a társadalomra káros egyéneket /:fegyenc, internált:/ két csoportra osztottuk u.m.

a./nemzethűség szempontjából megbízhatókra,

b./ „ „ megbízhatatlanokra.

Az a./ alattiakat a harcos alakulatokhoz osztottuk be, míg a b./ alattiakat a klgs, mu. szd-ok [különleges munkaszázadok] felállításánál használtuk fel. A klgs, mu. szd-okba csak azok kerülhetnek akiket a fegyenceknél az ügyesség, az internálандóknál pedig az e tárgyban felállított vegyes bizottság határozata alapján megbízhatatlanoknak minősítették.

Az osztály véleménye szerint érintettek nem minősíthetők nemzethűség szempontjából megbízhatatlanoknak és így azokat a harcoló alakulatokhoz kellene besorozni, ami semmi esetre sem kívánatos megoldás.

Ettől függetlenül a jegyzékben felsoroltakat az alábbi csoportokra kellene osztani:

a./ zsidók,

b./ nemzsidók,

c./ katonák voltak,

d./ sorozva voltak,

e./ katonák nem voltak és

f./ akik koruknál fogva had- és szolgálati kötelezettség alatt nem állanak.

E kategóriákon belül minden csoporttal más és más eljárást kellene követnünk, viszont az erre vonatkozó adatokat a csatolt jegyzék nem tünteti fel.

Végül még rá kell mutatni arra, hogy azok között, akik katonák voltak lehetnek, sőt lesznek olyanok akik rendfokozattal bírnak és kitüntetéssel rendelkeznek.

Mindezek előrebocsajtása után a [Hadi Szervezési és Mozdósítási] osztály a kérdésnek katonai vonalon való megoldását nem javasolja és nem tartja kívánatosnak egyrészt azért, mert a kérdés ki-

mondottan rendészeti /:közig:/ megoldást kíván és azáltal, hogy érintetteket ideiglenesen katonai szolgálatra igénybe vesszük a degenerált idegzetű egyének [kézírásos beszúrás: *jellemének*] megváltoztatását nem remélhetjük. [kézírásos beszúrás: *kétségtelenül hasznos, ha első-sorban a nemzet szempontjából haszontalan elemek pusztulnak*] Másrészt mindnagyobb méreteket öltenek az oly kérelmek és javaslatok, melyek az ország lakosságának salakját a honvédségnek kínálja fel felhasználásra. Ily eljárás sérti a háboruban résztvevő többi fedhetlen egyének jó érzését, amikor azt látják, hogy az igénybe vételnek első-sorban büntető jellege van. [kézírásos megjegyzés e mondat mellett: *Klgs mu szd-ban való alkalmazás nem!*]

Fentiek alapján a kérdés megoldását

Döntésre előterjesztjük.

XI./16. [olvashatatlan aláírás]

XI./17. [olvashatatlan aláírás]"

1.3. Függelék

Straub F. Brunó Urnak²⁸²

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Elnökének
[...]

Igen Tisztelt Elnök Ur!

A Magyar Homosexuálisok „Homeros Lambda” Országos Egyesületének vezetősége az Egyesületet ért sorozatos rendőri zaklatások miatt hivatalos panasszal élt a Budapesti Rendőrkapitányság vezetőjénél. Tekintettel arra, hogy jelen esetben a Magyar Népköztársaság egyik jogi személye ellen követnek el hivatalos szervek sorozatos törvénytelen-ségeket – más jogintézmény hiányában – Önhöz, mint az ország leg-főbb közjogi testületének vezetőjéhez fordulunk.

[...]

Tisztelt Elnök Ur!

Egyesületünk a legnagyobb számú magyarországi kisebbség törvényes képviselője. Mi, akik minden előítélet ellenére felvállaltuk azt a hálátlan szerepet, hogy egy ekkora létszámú és heterogén összetételű kisebbség társadalmi beilleszkedését elősegítsük, hogy a társadalom érdekében egy veszedelmes kór ellen a harcot felvegyük, hogy a Magyar Népköztársaság demokratizálódását létünkkel is hitelesebbé tegyük, tiltakozunk az ellen, hogy egyesületünket mint bűnözők gyűlésez hadát a magyar rendőri szervek állandóan zaklassák. Ezeknek a törvénybe ütköző rendőri akcióknak a megfékezéséhez kérjük az Ön segítségét!

Ha a jogállamisághoz vezető uton a hatályos törvények betartása a magyar rendőri szervek számára nem kötelező érvényű, akkor nagyon kérdéses, hogy ez az út hová vezet. Egyesületünk vezetősége, összhangban a hazai és a nemzetközi közvéleménnyel, az Egyesület engedélyezését a demokratizálás és a kisebbségi, valamint az általános emberi jogokhoz való új kormányzati viszony jeleként értékelte. Öszintén remél-

²⁸² Forrás: MNL OL 1989

jük, hogy a minket sorozatban ért atrocitások csak helyi tulkapások, és nem e politika megváltozásának első jelei!

Tisztelt Elnök Ur!

E gondolat jegyében kérjük Önt, hogy ez ügyben állástfoglalni és erről az Egyesületet értesíteni sziveskedjék! Egyúttal kérjük, hogy az Ön által jónak látott intézkedéseket tegye meg.

Öszinte tisztelettel

[...] elnök

[...] főtitkár

1989. március 29.

2.1. Függelék

Homoszexualitással kapcsolatos magyarországi bűnügyekkel foglalkozó cikkek Az Estben²⁸³

Prostitúció: 4 ügy tárgyalása 4 cikkben

1. Liszkai István a bíróság előtt. Megrontójának gyilkosa. *Az Est.* (1910. október 1.) 144. sz. 3.
2. A nagykereskedő bűne. *Az Est.* (1912. március 20.) 69. sz. 7.
3. Komlós Jenő: Évzáró razzia a pesti alvilágban. *Az Est.* (1932. december 28.) 291. sz. 11.
4. Egy hónapra ítélték a legényt, aki miatt Friedmann László kereskedő megölte magát. *Az Est.* (1933. március 10.) 57. sz. 4.

Gyilkosság: 7 ügy tárgyalása 15 cikkben

1. Liszkai István a bíróság előtt. Megrontójának gyilkosa. *Az Est.* (1910. október 1.) 144. sz. 3.
2. Gyilkos masszőr. *Az Est.* (1920. február 3.) 29. sz. 3.
A Dembinszky-utcai gyilkosság. *Az Est.* (1920. február 6.) 32. sz. 4.
3. Szombaton éjszaka a régi löversenytéren egy 12–13 esztendő körüli kisfiút megölt egy ismeretlen ember. – A gyerek kilétét eddig nem sikerült megállapítani. *Az Est.* (1923. december 11.) (279. sz.) 5.
A rendőrségi orvosok szerint Csapó József kéjgyilkosság áldozata – Vallomás egy bőrkabátos, villanylámpás úrról. *Az Est.* (1923. december 12.) 280. sz. 3.
Ma felboncolták a meggyilkolt Csapó József holttestét – Hajsza a bőrkabátos ember után. *Az Est.* (1923. december 13.) 281. sz. 3.
Pridna András részletesen bevallotta, hogyan ölte meg a kis Csapó Józsefet. *Az Est.* (1923. december 14.) 282. sz. 3.
4. Megtalálták a lágymányosi hulla kezét és lábát. *Az Est.* (1921. június 9.) 124. sz. 5.
5. A kalapácsos gyilkos elmeállapotának vizsgálatát megkezdték. *Az Est.* (1931. május 24.) 116. sz. 1.

²⁸³ Forrás: *Az Est*, 1910–1939.

A kalapácsos gyilkossal eljátszatják a halálos utazást. Megvizsgálják, nem voltak-e beteges hajlamai Fischlnek *Az Est.* (1931. június 2.) 122. sz. 12.

A kalapácsos gyilkos az ellenőrző orvosszakértő megvilágításában. *Az Est.* (1931. augusztus 27.) 193. sz. 11.

Új tárgyalás lesz a kalapácsos gyilkosság bűnyügyében. *Az Est.* (1932. február 18.) 39. sz. 2.

Barátságból tettem és nem pénzért – vallotta ma is a kalapácsos gyilkos. *Az Est.* (1932. április 16.) 83. sz. 5.

6. Az elfogott kispesti rablógyilkosok részletes beismerő vallomása A bűnyügy megdöbbentő piszkos háttere. *Az Est.* (1932. január 27.) 21. sz., 4-6.

7. Halálbüntetést kért Pipás Pistákra a szegedi ügyész. *Az Est.* (1933. január 13.) 10. sz. 1-2.

„Erkölcstelen üzemek”: 10 ügy tárgyalása 25 cikkben

1. Hunyadi János (fürdő). *Az Est.* (1910. december 4.) 199. sz. 5.

2. Megszokott hitoktató. *Az Est.* (1910. december 31.) 222. sz. 3.

Elítélt hitoktató. *Az Est.* (1911. január 31.) 26. sz. 5.

3. Megrontottak és kikötöttek a Ligetben egy kis fiút. *Az Est.* (1913. június 28.) 153. sz. 2.

4. A pap bűne. *Az Est.* (1913. július 17.) 169. sz. 9.

5. A százados bűne. *Az Est.* (1914. április 16.) 90. sz. 6.

6. Egy varróleány regényes vádjai Roeder Sarolta kamaraénekesnő ellen. *Az Est.* (1924. október 7.) 210. sz. 5.

7. Gróf Zichy Rafael válpörének epilógusa – Feleségének följelentésére négy alkalmazottjával és ügyvédjével került vádlottak padjára a gróf – A vád: hamis tanúzás, rágalmozás és ezekre való fölbujtás – A pör egész tartalmára zárt tárgyalást rendelt el a bíróság. *Az Est.* (1925. november 19.) 262. sz. 5.

[+ 12 cikk ugyanezzel az ügygel kapcsolatban egészen 1927. december 30-ig]

8. A Városmajor világitást kér. *Az Est.* (1926. április 7.) (77. sz.) 7.

9. A gógánfai kastély titkai – Miért tartóztatták le a főintézőt? *Az Est.* (1930. február 18.) 40. sz. 1-2.

A gógánfai bűnyügyben Sümegen folytatja a vizsgálóbíró a kihallgatásokat. *Az Est.* (1930. március 7.) 55. sz. 8.

Bakos Ákos: A gógánfai eset zárt tárgyaláson. *Az Est.* (1931. március 19.) 64. sz. 5.

10. Elfogtak egy veszedelmes betegeshajlamú embert. *Az Est.* (1933. augusztus 12.) 182. sz. 9.

Nopcsa Ferenc gyilkossági-öngyilkossági ügyéről: 2 cikk

1. Mielőtt báró Nopcsa Ferenc agyonlőtte titkárát, altató porral elaltatta. *Az Est.* (1933. április 27.) 94. sz. 9.

2. Az öngyilkos báró Nopcsa Ferenc egyik legutolsó képe. *Az Est.* (1933. április 28.) 95. sz. 7.

3.1. Függelék

Jegyzőkönyv²⁸⁴

Felvéve az ETT. Ideg-elme szakbizottságának 1958. március 21-én, pénteken 11 órakor, Nyíró prof. tanári szobájában tartott üléséről:

Megjelentek: Nyíró Gyula prof. elnök, Csorba Antal /referens/vendég, Fodor Sándor, Gimes Miklósné, Juhász Pál, Fodor Pál.

Kimentették magukat: Angyal Lajos, Huszák István, Rakonitz Jenő és Zoltán László bizottsági tagok.

[...]

1. napirendi pont: Javaslat a homosexualitásról szóló törvényszakaszok módosítására.

Csorba Antal: orvos alezredes megtartja referátumát és előterjeszti 2 változatu javaslatát. /Írásban mellékelve/

Elnök: megköszöni az alapos, kitünően felépített előterjesztést, a vitát megindítja felette.

Juhász: tudomása szerint csak a budapesti rendőrség 80.000 homos.-t tart nyilván.

Gimesné: Egyetért Csorba elgondolásával. Lényegesnek tartja az elvi büntethetőség elleni érvek sorában azt a körülményt, hogy maga a büntethetőség tudata crimen nélkül is súlyos neurozist válthat ki. Ismerteti egy 35 éves mérnök ilyen vonatkozású esetét, akinél manifeszt homos. ténykedés nem fordult elő. Egy másik depressziós betegnél manifeszt volt az aberráció, az illető állandó szorongásokban szenvedett. Csak az erőszakos cselekményekre, a fiatalok csábítására és a botrányos esetekre korlátozná a büntethetőséget.

²⁸⁴ Forrás: MNL OL 1958b. – Az ülés 1. napirendi pontjához kapcsolódó jegyzőkönyv szövege.

Juhász: Szintén csak ezekre az esetekre korlátozná a büntethetőséget. A homosexualitást nem tartja veleszületettnek, szerinte a társadalmi körülmények alakítják ki. A védett korhatárt 20 évre emelné fel, mert ekkorra alakulnak ki a heterosexuális kapcsolatok, a személyiség is általában erre az időpontra fejlődik ki.

Elnök: 3 észlelt gyógyult eset alapján nem tartja gyógyíthatatlannak a homos.-t, veleszületettnek sem.

Fodor Sándor: javasolja a referátum közlését az Ideggyógyászati Szemleiben. Egyébként egyetért a törvénymódosító javaslattal olyan értelemben, hogy a 2 sz. változat legyen érvényes.

Elnök: maga is szívesen venné a közlést, de nem tudja, tanácsos-e a kérdésnek ilyen nagy nyilvánosságot adni. Azt tartaná helyesnek, hogy a törvénykönyv módosítása alkalmával az ETT. Igazságügyi Bizottságban és a kijelölt szakértők közbenjöttével vitassa meg és tárgyalja meg a javaslatokat.

Fodor Pál: több, a referátumban nem említett részletre vonatkozóan tesz fel kérdéseket.

Fodor Sándor: az ifjúság védelmének szempontja a legfontosabb. Ismerteti az I.M.: átiratát, amelyben a homos.-nak a börtönökben észlelhető elszaporodásáról van szó. A jelenségnek szituatív és muló jellege miatt az ideg-elmebizottság nem tárgyalta ezt a részkérdést.

Elnök: az előterjesztett két módosító változatnak az egyetértése kívánatos. A csábításról külön intézkedik a 340.§

Csorba: a cselekmény elkövetője ellen szigorubb büntetést tart indokoltnak. Saját javaslatát módosítani kívánja úgy, hogy ne csak férfiak, hanem azonosneműek közötti kapcsolatokról szóljon.

Gimesné: a védett korhatár 20 évben történő megállapítását tulzottnak véli. Kivált nőknél a nemi érettséget a pubertás végére befejezettnek tartja.

Elnök: a maga részéről védelmi célból egyetért a 20. életévnek korhárként való megállapításával.

Gimesné: csak a férfiakra vonatkozólag fogadja el a 20. évet, nőkre nem.

Csorba: ismerteti elgondolását az előterjesztett két változat egyesítésére. Az egyesített javaslat alapján viszont a 16 éves korhatár nem emelhető fel.

Elnök: az első módosulatot fogadja el az ajánlott változtatásokkal. A publikálás a javaslatokkal együtt megtörténhet preventív célból.

Juhász: az Ideggyógyászati Szemlében erre papírszüke miatt nincs mód. A lényegesen nagyobb publicitás miatt a Népegészségügyben való közlést ajánlja.

Határozat: elfogadva a következő szövegű törvénymódosítási javaslat: „BHÖ 337. pont szövege a következő módon volna módosítandó: Azonos nemű személlyel véghezvitt fajtalanság büntetendő cselekmény ha a/ közbotrányt okozó módon történik, b/ ha 20 éven aluli személlyel követik el. Az a/ alpont esetében a cselekmény a jelenleg érvényben lévő 337. pont szerint 1 évig terjedhető börtönbüntetéssel, a b/ alpont esetében pedig a BHÖ 330. pont szerint 1-5 évig terjedhető börtönnel volna a cselekmény büntetendő.”

Megjegyzés: Erőszak, ill. fenyegetés esetére külön kitérni nem kell, mivel ezt a 338. pont külön szabályozza.

[...]

[aláírás]

/dr. Nyíró Gyula egyetemi tanár/
a bizottság elnöke

3.2. Függelék

EGÉSZSÉGÜGYI TUDOMÁNYOS TANÁCS²⁸⁵
Budapest, V. Akadémia u.10.

Feljegyzés Rostás elvtársnak.

Az Egészségügyi Tudományos Tanács ideggyógyász bizottsága foglalkozott a homoszexualitás kérdésével, és igen alapos, minden körülményre kiterjedő vita után úgy határozott, hogy a BHÖ 337. pont szövegét a következőképp javasolja módosítani. "Azonos nemű személlyel véghezvitt fajtalanság büntetendő cselekmény, ha a/ közbotrányt okozó módon történik, b/ ha 20 éven aluli személlyel követik el. Az a/ alpont esetében a cselekmény a jelenleg érvényben lévő 337. pont szerint 1 évig terjedhető börtönbüntetéssel, a b/ alpont esetében pedig a BHÖ 330. pont szerint 1-5 évig terjedhető börtönnel volna a cselekmény büntetendő. - Az erőszak, ill. fenyegetés esetére külön kitérni nem kell, mivel ezt a 338. pont külön szabályozza.

A kérdés referálásával megbízott dr. Csorba Antal o.alezredes referátumában kifejtette, hogy a pszichiatriai tankönyvek, az ezzel a témakörrel foglalkozó cikkek nagy többségükben abolicionista álláspontot képviselnek. /Sieverts-Herdwig, Mannheim, Stanley, Jones, Kayserlingk/

A büntethetőség mellett a következő érvek hozhatók fel:

- 1./ A büntetés szükséges a nemi élet tisztaságának védelmére.
- 2./ Büntetendő, mert a fiatalságot megronthatja, sexualis fejlődésüket rendellenes irányba terelheti.
- 3./ A családi életet tönkreteszi.
- 4./ A népszaporodást gátolja.
- 5./ Ha elismerjük a létjogosultságát, következésképpen a homoszexualis házasságot is meg kellene engedni.
- 6./ Büntetés alatt kezelhető.

²⁸⁵ Forrás: MNL OL 1958c.

- 7./ A zsarolást nem küszöbölné ki a büntetlenség, a közmegvetés miatt továbbra is fennmaradna.
- 8./ A közvélemény kívánja a büntetést.
- 9./ Büntetlenség annyi mint megengedettség, ami elburjánzáshoz vezethet.
- 10./ A büntetés korlátozza a cselekmény gyakoriságát, ha nem is tudja megszüntetni a beállítottságot.

Ezen érvekkel szemben a következő megfontolások vetődnek fel:

- ad 1./ A társadalom nemi életének tisztasága nem szenved kárt, ha nem büntetik. A társadalom egészséges heterosexuális beállítottsága természetes aversioval viseltetik e rendellenességgel szemben, nem látszik szükségesnek ezt külön büntetéssel támogatni. Ilyen példa ellenérzést, undort kelt, nem csábít utánzásra, s ha nincs nyilvánossága, társadalmi veszélyességről nem lehet szó.
- ad 2./ A fiatalság védelméről a büntetőjog más paragrafusai gondoskodnak heterosexuális vonatkozásban. Ezek kiegészíthetők homosexuális vonatkozásban is.
- ad 3./ A családi élet számára a büntetés nem jelent védelmet. Rendes heterosexuális családi életet az ún. „veleszületett” homosexuálisok nem képesek folytatni. Ez bisexualitás eseteiben figyelhető meg. Ilyenkor a házasságon kívüli nemi kapcsolatok büntetéssel sujtása nem logikus, hiszen az extramatrimonialis heterosexuális heteroseksuális kapcsolat sem büntetendő cselekmény.
- ad 4./ A népszaporodás védelmének érdeke nem indokolhatja a büntetést, mert ez esetben a terhességi preventiót is büntetni kellene.
- ad 5./ Homosexuális személyek házasságkötése mint olyan cselekmény, amely a közfigyelmet magára vonja s amely a házasság intézményének célirányuló lényegi sajátosságát nélkülözi, természetesen nem kívánatos, s engedélyezésének szükségessége nem következik a büntetlenség tényéből.
- ad 6./ Sem a börtön, sem a börtönkórház nem lehet alkalmas a homosexuális rendellenesség kezelésére. A büntetés nem hat elriasztólag, preventív hatása nincs, figyelembevétel még azt a körülményt is, hogy a homosexuális személyek sexualis ösztönkésztetései fokozottak, értelmi gátlásra, abstinenciára rend-

szert csak időlegesen képesek. Javító, nevelő hatása sincs, mert egyrészt a biológiailag mélyen gyökerező rendellenességre hatástalan, másrészt a börtön ismeretes módon inkább elősegíti a hajlamot a hosszú ideig tartó azonos nemű környezet megvalósításával. – Nem is beszélve arról, hogy ez a rendellenesség csak igen ritka esetekben kezelhető eredménnyel / bisexuális személyeknél, akik maguk is óhajtják a homosexuális tendenciáktól való megszabadulásukat./

- ad 7./ Ha a zsarolást nem küszöbölné is ki a büntetlenség, mindenestre lényegesen csökkentené.
- ad 8./ A felvilágosult és művelt közvélemény nem követeli a büntetést. Enélkül is elég tragikus a helyzetük, hiszen még ha nem is büntetné a törvény az ösztön anomáliát - mivel a közizlést sérti, továbbra is, takargatniuk kell a társadalom előtt, utódoktól megfosztja őket, stb.
- ad 9./ Az elburjánzás veszélyének kérdése exakt módon statisztikailag volna tisztázható, sajnos összehasonlítható adatok nem állnak rendelkezésre. Ezek hiányában annyit lehet mondani, hogy felnőtt korban a sexualis érdeklődés iránya már véglegesen rögzült, s a normál beállítottságukra nem vonzó, hanem visszatartó módon hatnak a homosexuális vonatkozások, tehát a psychés fertőzés veszélye elhanyagolhatónak látszik.
- ad 10. A feljelentéstől, kitudódástól, büntetéstől való rettegés és a fokozott ösztönkésztetések közötti harc szinte törvényszerűen az idegrendszer kimerüléséhez, neurosishoz vezet. A büntetéstől való félelem sem képes rendszerint visszatartani őket sexualis kielégülésük keresésétől, úgy érzik, hogy a törvény nem foszthatja meg őket sexualitásuktól. Az Egészségügyi Tudományos Tanács vezetősége a bizottság véleményével egyetért.

Budapest, 1958. július 11.

/dr. Alföldy Zoltán/
egyetemi tanár
az ETT titkára

4.1. Függelék

Részlet az 1960. június 29-én tett vallomásból²⁸⁶

Tizenkilenc éves koromban volt az első esetem. Egy nálam idősebb férfi, kb. 30 éves lehetett. A Röser bazár átjáróházban a Semmelweis Ignác és a kiskörút között volt egy nyilvános WC, oda mentünk el. Ez a vizelde sötét vizelde volt. A kapcsolat a partnerem felszólítására jött létre. Ő a szájába vette nemi szervemet és a nagy izgalomban én kész is lettem. Ő akarta, hogy szopjam nemi szervét, de közben jött egy idegen férfi a vizeldébe és én elszaladtam. Ezt a férfit többé nem láttam, nevét nem tudom. Arcvonásait megjegyezni nem tudtam. Ez az eset 1923-ban vagy 1924-ben történt.

Én kb. 2 hónapig az első élmény hatására és arra tekintettel, hogy megzavartak bennünket, nem is kerestem a kapcsolatot senkivel. Majd utána sűrűbben kezdtem látogatni a nyilvános illemhelyeket.

Pár hónap múlva ugyanott késő este egy velem hasonló korú személyllyel ismerkedtem meg. A kezdeményező itt én voltam. A Régiposta utcába mentünk el, ahol egy szögletben, utcabemélyedésben álltunk meg és itt intéztük el egymással az aktust olyképp, hogy én kézzel végeztem rajta és ő pedig szájba vette az én szervemet. Utána pénzt kért tőlem, nálam azonban vagy nem volt, vagy nem volt elég pénz, ezért oda kellett adnom az ezüst cigarettatárcámat, ő pedig, ahogy mondta, zálogul adta az ócska sálját biztosítéskul arra, hogyha majd másnap a pénzt elhozom a WC-be, visszakapom a tárcát. Nem jött el másnap, és azóta sem láttam.

Az Erzsébet téren (most Engels tér) annak idején lévő nyilvános illemhelyen egy férfi mellé álltam, ez is este történt, ő megfogta az én szervemet én viszont szájba vettem az övét. Kb. 27-28 éves férfi lehetett.

Ugyancsak az Erzsébet téri WC-ben ismerkedtem meg egy kb. 29-30 éves fiatalemberrel, akivel a Gellérthegy oldalán lévő bokros vidékre

mentem föl. Ő azt kívánta tőlem, hogy meglőhessen, meg is kísérelte, de mert nagyon fájt, nem akartam engedni. Akkor azt mondta, hogy vegyem a szájamba. Ő utána arra biztatott, hogy én is lőjem őt meg, de megkísérelvén, a végeléből jövő bélgázok olyan undort keltettek bennem, hogy nem voltam képes az aktust befejezni. Ő erre az én szervemet a kezével kirázta.

Az Erzsébet híd budai hídfőjénél annak idején volt WC-ben megismerkedtem egy fiatalemberrel, akivel többször találkoztam és minden alkalommal a budai Rác fürdőbe mentünk közösen kádfürdőbe és ott intéztük el kölcsönösen szájjal és minden alkalommal 5 pengőt adtam neki. A nevét akkor sem tudtam.

Az Erzsébet téren ismertem meg egy mendei parasztfiút, kb. 17-20 éves lehetett, a Paulay Ede utcában lakott. Néhányszor felmentem vele a lakására, ahol legtöbbször kölcsönösen szájba vétel után intéztük el az aktust. Neki egy-egy alkalommal 5 pengőt adtam. Józsi volt a keresztnéve, a vezetéknevére már nem emlékszem.

Közben már állandó kapcsolatomban volt S. Gy.-vel, akit szintén az Erzsébet téri WC-ben ismertem meg. Egy este bementem oda, úgy emlékszem, ő már bent volt. Ott megismerkedvén, elmentünk az Alagút mellett lévő parkba és ott a bokrok között kölcsönösen szájjal intéztük el egymásnak. Utána még sétáltunk, úgy emlékszem, hogy hazakísértem őt. Az ő laktak. Ő megmondta a nevét és címét, akkor még nem neveztem meg magam. Emlékezetem szerint másnap elmentem hozzájuk a lakásukra. Özvegy anyja volt és három testvére, két idősebb leány és egy kisebb fiú.

Gyakran, hetenként háromszor-négyszer szoktunk találkozni. Rend szerint a Várhegy oldalán lévő parkba vagy más parkba vagy a közeli környékre sétáltunk ki és itt intéztük el egymásnak, majdnem mindig kölcsönösen szájjal. Próbálkozott egyszer vagy kétszer végbélen át is, de én hivatkozva arra, hogy ez nekem fájdalmat okoz, nem engedtem. Ő, úgy emlékszem, nem is ragaszkodott ehhez túlságosan. Ez a viszony megszakadt, amikor engem a hatvani járásbíróshoz joggyakornoknak neveztek ki, 1929 októberében. Emlékezetem szerint

²⁸⁶ Forrás: BFL 1960.

a szakítást én kezdeményeztem egy alkalommal közölve vele, hogy nemi szempontból közömbössé vált, s csak mint egyszerű barátok tartunk ezentúl kapcsolatot. E közlésemre heves válasz következett, s elég sokáig tartó jelenet és szóharc alakult ki. Hogy ennek során mi minden merült fel arra már nem tudok visszaemlékezni. Arra emlékszem, hogy ez a jelenet nagy hatással volt rám, s akkor az volt a fölfogásom, hogy nem akarok többé állandó jellegű kapcsolatot létesíteni. Hatvani tartózkodásom idején minden vasárnapra és ünnepnapra hazajöttem Pestre. Ilyenkor szabály szerűen minden alkalommal elmentem az évszakhoz képest gőzfürdőbe, illetve strandra. És ez alkalommal alkalmi ismeretségeim voltak, akiknek nevét akkor sem tudtam.

Legközelebbi hosszabb ideig tartó ismeretségem L. J. volt, akivel az Erzsébet híd budai hídfőjénél lévő nyilvános WC-ben ismerkedtem meg. Ő akkor érettségizett a Werbőczy gimnáziumban és nem sokkal utóbb állást vállalt – emlékezetem szerint – valamilyen textil üzletben. Kb. fél évig tartott a kapcsolat és szájjal, ő nekem kézzel intézte el az aktust. Kb. fél évig tartott a kapcsolat, de amikor megszakadt közöttünk a szexuális viszony, még néhányszor találkoztunk. Kb. még egy fél évig. Utána már nem láttam őt.

A Császár uszodában ismerkedtem meg B. T. Szondi utcai lakossal. Ő is éppen érettségi vizsga után volt. Vele való viszonyom nem tartott sokáig, egy-két hétig. A közeli környékre sétáltunk ki, ő szájjal és én kézzel intéztem el a dolgokat.

V. A.-val, nem tudom már, utcai WC-ben vagy a Rác fürdőben ismerkedtem meg. A III. Farkastoroki úton lakott, ott volt egy kis villájuk. Mindig én mentem oda hozzá, hetenként kétszer-háromszor. Az ő szobájába mentünk és miközben ő nekem szájjal elvégezte, magának egy idejűleg kézzel intézte el az aktust.

N. B.-vel a Rác fürdőben ismerkedtem meg. Ő mindig a lakásomra jött, ahol szájjal intéztük el kölcsönösen egymásnak az aktust. Hangyánál volt tisztviselő. Előfordult egyszer-kétszer a végbélen való közösülés is. Kb. egy évig tartott a kapcsolatunk. Ez nálam kb. 10 évvel volt fiatalabb.

A Rác fürdő gőzfürdőjében ismertem meg egy a román határon szolgáló katonatisztet, úgy emlékszem, hogy százados vagy főhadnagy volt. Keresztneve Sándor [...] vagy más hasonló név volt. Ő ha Pestre jött, felnézett hozzám és egy-két órát töltött nálam. Rendszerint szájjal, de az is előfordult, hogy nekem ő csak kézzel intézte el. Meg szokta előre írni, hogy mikor jön. Ez a kapcsolat nem tartott sokáig, azon bukott meg, hogy utóbb nem jött, amint ígérte. Én akkor azt mondtam neki, hogy legjobb lenne az egészet abbahagyni.

K. F-fel a Korzó elején lévő nyilv. WC-ben ismerkedtem meg 1938 tavaszán. Ő akkor érettségizett és az Akadémiára került mint hegedűtanuló. Vele való kapcsolatom 1944-ig tartott, amikor is a harctéren elesett. Majdnem mindig kölcsönösen szájjal végeztük egymásnak az aktust.

P. Gy-vel a Rác fürdőben ismerkedtem meg. Kb. egy évig tartott a viszony. Ő is megkísérelte eleinte a végbélen át való kielégülést, de azután kérésemre abbahagyta. Ezután majdnem mindig csak szájjal történt kölcsönösen, néha csak kézzel. Tétényi úton lakott, 11 vagy 13 szám alatt.

P. G. postatisztviselővel a Rác fürdőben ismerkedtem meg. Én kijáratam hozzája és néha ő jött hozzám. Néha nálam is aludt. Ragaszkodott a végbélen való kielégüléshez. Én ezt egyszer-kétszer megengedtem, de azután elleneztem, mert vazelin alkalmazása ellenére is nagy fájdalmakat okozott. Viszony elhidegülésének is főként ez volt az oka. Kb. egy évig tartott a kapcsolat. X. kerületben lakott, a 28-as villamos és a 26-os villamos útirányát összekötő mellékutcában, amelynek nevére már nem emlékszem.

M. T-vel egy utcai WC-ben ismerkedtem meg. Salgótarjánban lakott, a város környékén volt egy kis földbirtoka. Kb. 15 évvel volt nálam fiatalabb. Ha Pestre jött, felkeresett, néhányszor én is voltam nála Salgótarjánban. Majdnem mindig én szájjal, ő pedig nekem vagy kézzel vagy sehogyan sem intézte el az aktust. A viszony addig tartott, amíg ő katonának vonult be 1943 vagy 1944 októberében. Egyszer találkoztam vele még a háború után, úgy emlékszem, 1951-ben az utcán.

Én szívesen felújítottam volna az ismeretséget, ő azonban nem akarta. A Szt. István körúton volt az a véletlen összetalálkozás. Utána már nem találkoztam vele.

B. T.-vel 1944 áprilisában ismerkedtem meg. Szüleinek villája volt a Gellérthegyben. Akkor érettségizett. Utána valamilyen pesti vállalatnál tisztviselő volt. Ő nem volt homoszexuális beállítottságú, de azért passzíve eltűrte – ritkán –, hogy elvégezhessem rajta az aktust, néha szájjal, néha kézzel. Kapcsolatunk 1944 őszén véget ért, amikor ők vidékre költöztek. Hajdú megyébe, ahonnan édesanyja származott. Később, kb. 1951-ben találkoztam vele, akkor tudtam meg, hogy megnősült, egy gyermeke is született, de azután az TBC-ben meghalt. Több éven át nem hallottam róla semmit, 1958-ban kaptam tőle Franciaországból egy képeslapot, abból következtetem, hogy disszidált. Azóta nem írt.

R. G.-t 1944 decemberében Sopronban ismertem meg. Anyjával és bátyjával jöttek Sopronba, az apa, aki ref. pap volt, otthon maradt. Valahol Budapest környékén. Minthogy az anyának nem volt jövedelmi forrása, kérésére Szász miniszter fölvette a két fiát a minisztériumba tisztviselőként. Így kerültem R.G.-vel kapcsolatba. Rendszerint szájjal intéztük el egymásnak az aktust. A kapcsolat megszakadt akkor, amikor én 1945. március végén Nyugatra mentem. Azóta nem láttam őt.

A Moszkva téri WC-ben ismertem meg a harmincas évek végén egy fiatalembert, aki a Pasaréten lakott egy egyszobás lakásban. Megismerkedés után kimentem vele a lakására és azon az éjjel nála aludtam. Emlékezetem szerint kölcsönösen szájjal intéztük el egymásnak. Nem emlékszem már a nevére [...]. Találkoztam vele még később is kb. 1954-ben a Széchenyi strandfürdő napozójában, én felismertem őt, ő azonban nem adta jelét annak, hogy ismer. Elmentem vele a lakásá-ra, a Keleti Károly utcába, szemközt a Rákóczi Ferenc gimnáziummal, ott volt egy manzárdszobája. Az aktus közben, ő már szájjal elvégezte, illetve én végeztem el neki szájjal, amikor az ajtón, amely közvetlenül a lépcsőházba vezetett, hevesen zörögtek. Többen voltak és azt mondták, hogy otthon kell lennie. Ez a zavarás annyira kellemetlenül érintett, hogy mihelyt eltávoztak a zörgetők, én is elsiettem. Néhány nap

múlva még egyszer visszamentem, mert ott felejtettem az öngyújtómat. Ez alkalommal azonban nem volt semmi köztünk.

Most jutott eszembe, hogy a felsorolásból kimaradt Z. K. és T. B. neve.

Z. K. polgári isk. tanár volt, vele a Rác Gyógyfürdőben ismerkedtem meg. Ő járt el lakásomra többször. Úgy emlékszem, hogy majdnem mindig szájjal történt kölcsönösen az aktus elvégzése. Kb. 10 évvel volt fiatalabb, mint én. Viszonyunk talán egy évig tartott. A Hunyadi János úton lakott, de soha nem voltam nála.

T. B.-t a Lukács parkban lévő WC-ben ismertem meg. Találkozásunk után egy közeli vendéglőbe mentünk sörözni s ő ott közölte velem, hogy a Ker. Minisztériumban kezelési tisztviselő. Erre én is megmondtam neki, hogy ugyanott dolgozom. Utána többször is eljött a lakásom-ra. Kapcsolatunk egész addig tartott, amíg én 1944 decemberében elhagytam Budapestet és Sopronba mentem. Emlékezetem szerint legtöbbször szájjal végeztük el, ritkán kézzel egymásnak az aktust.

A Széchenyi fürdő melegvíz medencéjében 1955-ben egy fiatalemberrel ismerkedtem meg, akivel kimentünk előbb a zuhanyozóba, majd a WC-be. Itt én neki szájjal elintéztam az aktust, de akkor már nálam nem következett be a merevedés. Ezt ő észrevette és otthagytott. Mire én magamnak végeztem el a kielégülést.

1958 nyarán a Palatinus strandon megismerkedtem egy fiatalemberrel, akivel bementem a WC-be és ott én neki szájjal elintéztam, magamnak azonban ekkor sem következett be a merevedés. Ő már nem várta meg, hogy magam elintézzem az aktust magamon.

Tavaly vagy tavaly előtt a Széchenyi strand zuhanyozójában egy fiatalembertől megkérdeztem, ne szappanozzam-e le. Ő igenlőleg válaszolt, én a szappanozás ürügye alatt őt nemi szervén is érintettem. Nála merevedés következett be és úgy emlékszem, hogy érintéseim következtében kielégült is. Magamnál ekkor sem következett be merevedés, és ezért ez a fiatalember otthagytott. Mintegy 26-27 éves lehetett.

Tavaly előtt nyáron a Széchenyi strandon a zuhanyozóban egy fekete hajú fiatalemberrel ismerkedtem meg, bementem vele a WC-be és ott kézzel elintéztem neki az aktust, nekem akkor sem sikerült. Úgyhogy később magam végeztem el.

Amikor Albertfalván voltam káplán, akkor minden hétfőn szabadnapom volt. Szabályszerűen e napokon kimentem fürödni az évszakhoz képest a Széchenyi strandra, illetőleg a Széchenyi, Rudas vagy Rác gőzfürdőbe. Itt több ízben előfordult, hogy felajánlottam fiatalembereknek, általában 20-35 év közöttieknek, hogy hátukat beszappanozom. Ha ezt kívánták, megpróbáltam nem csak a hátukat, hanem lejjebb is szappanozni. Ha ez sikerült és nem tiltakoztak, akkor a lábuk közé is nyúltam és így igyekeztem ismeretséget kötni. Aki engedte, azal gyakran bementem a WC-be és ott vagy szájjal vagy kézzel elintéztem neki az aktust, illetőleg kölcsönösen elintéztük. Ezeknek a nevét nem tudom, soha nem is kérdeztem, csupán alkalmi ismeretségek voltak. Egy alkalommal a Széchenyi gőzfürdőben hanyatt feküdtem a langyos medencében olyképpen, hogy a közelben a fal felé hasmánt fekvő fiatalember lába között lábujjhegyemmel érintettem. A medencéből kilépve a fiatalember társával együtt utánam jött és kiabálni kezdett, hogy mit akartam én vele, hogy őt lábammal nemi szervén a medencében érintettem. Én azt mondtam neki, hogy nem akartam semmit. Társa erre azt mondta, ugyan, hagyd futni. Erre otthagytak. Én pedig azonnal elmentem a fürdőből és hosszú ideig nem mentem a Széchenyi gőzfürdőbe.

1959. évi szeptember 11-én hétköznapon kimentem a Palatinus strandra. Levetkőzés előtt jócskán ittam a nálam lévő pálinkából. Utána zuhanyoztam és a fürdő labdázóterepére mentem, ahol egy kb. 17 éves kertész gyerek locsolta gumicsővel a gyepet. Intésemre, felém irányította a vízsugarat és engem is lelocsolt. Én ezt kellő alapnak véltem a beszélgetés megkezdésére. Nem tudom már, hogy indult a beszélgetés. Én azzal a szándékkal közeledtem a kertész gyerek felé, hogy talán lehet vele szexuális kapcsolatot létesítenem. A beszélgetés megkezdése után nem sokkal bementem az ott lévő félig zárt zuhanyozóba és tüntetően kiakasztva úszónadrágomat a bejárathoz, bekentem magam olajjal. Ezzel azt akartam elérni, hogy ő is odajöjjön. Ezt a mani-

pulációt talán még kétszer megismételtem. Ő azonban nem jött oda. Akkor ismét visszatértem hozzá. Közölte velem, hogy tegnap ellopták a bakancsát. Én ettől teljesen függetlenül ajándékoztam neki 2 forintot fagylaltra, gondolván, hogy így hajlamosabbá teszem őt a szexuális közeledésre. Ez azonban nem következett be. Ő azt mondta, hogy most elmegy vizelni előre és addig vigyázzak itt a holmijára. Kérdeztem, miért nem vizel a zuhanyozóban, ismét csak célzatosan, hátha ilyképpen tudok hozzá közeledni. Ő ezt elhárította magától és előre ment. Mikor visszatért, még néhány szót váltottam vele és akkor mondtam, hogy most elmegyek. Ő erre azt kérdezte, miért hagy el engem. Ez a kérdés meglepett és gyanút keltett bennem. Most már csak azért is elmentem. Átmentem a mellette lévő gyepes térségen, amikor szembe jött velem a strandon szolgálatot teljesítő rendőr őrszem és felhívott, hogy kövessem őt az öltözőbe. Ott magához vette személyi igazolványomat és felhívott, hogy menjek vele a strandfürdő irodájába. Itt közölte velem egy polgári ruhás személy jelenlétében, hogy panaszt tett ellenem a kertész gyerek azért, mert én két forinttal arra akartam rávenni, hogy ő engem beolajozzon, illetőleg szexuális kapcsolatot teremtsen velem. Én tagadtam a vádat és tagadtam, hogy ilyen hajlamaim lennének. A kihallgatásról a rendőr jegyzetet készített. Utána közölte velem az igazolvány visszaadásával, hogy feljelentést nem tesz ellenem, de lepriorál. Közölte velem azt is, hogy bőrbajom miatt a medencébe nem mehetek be, legfeljebb csak napozhatok. Én még kb. egy fél óráig ott voltam a strandon, utána eltávoztam. Kijelentem, hogy bár kifejezetten nem mondtam a kertésznek szándékaimat és kívánságomat, de ezeket úgy éreztettem, hogy neki meg kellett értenie, hogy szexuális kapcsolat létesítése a célom.

1959 június első felében a Széchenyi fürdő (strand) zuhanyozójában több gyermeket találtam, akik közül az egyik levetette úszónadrágját. Én melléje álltam a zuhany alá és megsimogattam. Akkor nem tűnt föl nekem, hogy a gyermek milyen feltűnő jókedvvel nevet reám. A simogatás a háton kezdődött és lefele haladt az ülepéig. Kimenvén a zuhanyozóból a gyermekek utánam jöttek a napozóba, s ott cigarettát kértek tőlem. Én nem adtam nekik, mert magamnak is kevés volt. Erre az egyik közülük, amit hamarosan a többi is átvett, buzi szót kiáltotta felém. Én ijedtségemben és zavaromban futásra vettem a dolgot. Ők

tovább üldöztek, még az étterembe is. Megdobáltak mindenféle hulladékkal. A gyerekek 10-15 évesek lehettek. Csak úgy tudtam szabadulni tőlük, hogy leszaladtam az öltözőhelyiségbe, ahová ők nem tudtak követni, mert amikor lejöttek, a kabinos elzavarta őket. Azóta nem mentem a Széchenyi strandra.

Utóbbi hónapokban túlzott mértékben ittam szeszes italt. Egy ily alkalommal, erősen szeszes állapotban igyekeztem kimenni a Mátyás hegyre. De már az út elején, a Bécsi úti városi házak mellett lévő volt temető lejtőjén elestem és ott eszméletlenül kívül fekvé maradtam. Nem tudom, hogy mennyi ideig. Arra tértem magamhoz, hogy egy idegen ember felszólított, keljek fel. Ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy bal kezem megsérült és valószínűleg el van törve. Én akkor ezt nem hittem, hanem csak ficamnak véltem. Elmentem azonban vele a Bécsi úti városi házak egyikében lévő orvosi rendelőbe. Ott a szolgálatot tévő orvos valószínűnek vélte a törést, s elküldött a Margit kórházba. Itt nem tudtak – már nem emlékszem, milyen okból – segíteni, hanem elküldtek a Vörösvári úti SZTK rendelőintézetbe. Itt megállapították a kettős csuklótörést, röntgenleletet vettek fel és arra utasítottak, hogy még aznap menjek el a János kórházba a végleges gipszkötés elnyerése végett. Én a rendelőintézet folyosóján várakozás közben megismerkedtem egy 15 éves gyermekkel [...]. Ő segített nekem a zakókabát felvételénél és én már azzal a céllal, hogy vele szexuális kapcsolatot teremtsék, kértem őt, hogy kísérjen el, mintha a törés miatt szükségem lett volna kíséretre. Miután a karomat sínbe tették, elmentem vele együtt Fáhn vendéglőbe vacsorázni. Úgy emlékszem, hogy rántott húst ettünk s sört is rendeltem, de emlékezetem szerint ő alig ivott, úgyhogy én ittam meg az ő sörét is. vacsora után már nem tudom, hogy milyen irányba mentem vele. Úgy emlékszem, hogy néptelen utcákon. Az egyik ilyen utcán kértem, mutassa meg némi szervét. Az alkalmat erre az adta, itt ő is meg én is vizeltünk. Ő némi vonakodás után megmutatta és én megfogtam. Emlékszem, hogy szerve megmerevedett. Én jobb kezemmel tenyér és ujjakkal fogtam meg az ő némi szervét és tartottam némi ideig, talán néhány másodpercig a kezemben. Dörzsölés vagy más manipuláció nem volt. Ő még a vendéglőben megadta nekem az ő címét és felírta blokkfüzetembe. Kérésemre tette ezt, azt mondtam neki, hogy majd írok neki, írja fel a címét. A gyermek az én szervemet nem érin-

tette, egészen passzíve viselkedett. Ezután mondta, hogy neki most már haza kell mennie. Én erre azt mondtam neki, menjen csak, majd én magamnak kirázom, mielőtt elmentél. Ő eltávozott én azonban akkor már annyira ittas voltam, hogy bár akartam, nem voltam képes magamnak az aktust kézzel elvégezni. A gyermeknek nem volt ejakulációja, hanem csak merevedése. Nem tudom, hogy hány óra lehetett, de úgy vélem, elég későre járt az idő, s gondolom, a gyerek ezért is igyekezett haza mielőbb. Én hazafelé, szállásomra (papi otthon, Egyetem utca 4-8) igyekeztem, gyalog mentem egy darabon és arra még emlékszem, hogy legalább még két kocsmába betértem, s ott ittam, már nem tudom, hogy mit. Azt sem tudom, hogy gyalog vagy közlekedési eszközön értem-e szállásomra. Emlékszem azonban még arra, hogy mielőtt bementem volna a házba, betértem az utca másik oldalán lévő föld alatti WC-be, s ott egy férfi, becslésem szerint 30-35 éves, némi szervét fogdostam. Utána kb. éjfél után egy-fél kettő tájban értem haza, s a házmester észrevette, hogy erősen ittas vagyok, ezt kivettem a bizalmaskodó szavaiból. /Amikor a gyermekkel megálltunk a sötét utcán és én megfogtam a némi szervét, nem ültünk le, hanem álltunk./

Előadom pótlólag H. P.-vel kapcsolatban a következőket. A gyermek akkor amikor még ministránsom volt, kb. 9-10 éves lehetett, most jár III. gimnáziumba. Akkor még semmilyen gondolat nem merült fel bennem a reá irányuló szexuális kapcsolat kialakítására. Ez a gondolat akkor merült fel, amikor ő 1959. karácsonyra kellemes ünnepeket kívánt egy lev. lapon. Azon a szokványos szöveget azzal a szokatlan záradékkal fejezte be: forró öleléssel. Én a lapra válaszoltam ugyancsak képeslapon, amelyen azonban már kérdéseket is tettem fel, nem annyira a tárgy miatt, mint inkább azért, hogy választ kapjak. Ez egy hónap múlva meg is történt. Levelében szülei meghívását is tolmácsolta, keressem őket.

Pótlólag előadom, hogy emlékezetem szerint 1951. nyarán egy hétig Budakeszin laktam K. L. akkori teológus társaméknál. K. is otthon tartózkodott. E hét alatt kétszer vagy háromszor felsétáltunk a János oldalára és kb. a sisánc vidékén letelepedtünk. Napos idő volt és alsonadrágra vetkőztünk. Végül birkóztunk is, ez a birkózás azonban határozottan szexuális ölekezés jellegét öltötte magára, amennyiben

alsónadrágban voltunk, mindegyikünkön slicces alsónadrág volt, és a birkózás közben merevedés következett be. Birkózás közben a sliccen keresztül látható is volt a nemi szervünk. Birkózásnak alig lehet nevezni, mert egymáson feküdtünk, hol egyik, hol a másik volt fölül. Nekem ejakulációm nem volt, lehetséges, hogy K.-nak volt, nem tudom most már, hogy észleltem-e akkor nála nedvességet. Emlékezetem szerint azon a nyáron kétszer vagy háromszor volt így sétálni és minden alkalommal volt ilyen szexuális játék. Visszaemlékezve úgy tudom, hogy egyszer vagy kétszer a következő évben is megismétlődött ez. Én K. L.-lél Lőrincsel ezután már nem találkoztam többet. A fenti dolgot kiegészítem azzal, hogy egymás nemi szervét is megfogtuk.

A pótlólag előadott rész is megegyezik a valósággal, melyet legjobb igyekezetem szerint adtam elő.

4.2. Függelék

Fiatalokat rontott meg egy nyilasmúltú pap²⁸⁷

(Munkásör tudósítónktól)

A Fővárosi Bíróság többrendbeli természetellenes fajtalankodás büntetével vádolta [H. E.] katolikus papot.

Zsúfolt tárgyalóteremben, nagy közönség előtt zajlott a tárgyalás, amelynek terhelő tanúi fiatal 10-16 éves fiúk voltak. Közülük kerültek ki azok, akik leleplezték a ferdehajlamú pap bűnös üzelmeit.

[H.] eredetileg jogi egyetemet végzett, Horthy kereskedelmi minisztériumában kezdett dolgozni. 1939-ben belépett a nyilas pártba. Az akkori időben nem kis összeggel, 100 pengő tagsági díjjal bizonyította ragaszkodását Szálasihoz. Végig kitartott mellettük, 1945 februárjában Sopronban még elfogadta Szálasitól kereskedelmi államtitkárrá történt kinevezését.

A felszabadulás után bíróság elé került. Négy évi börtönre ítélték. A büntetés letöltése után kérelemmel fordult az egyházi hatóságokhoz: szenteljék pappá. Kérelmében – vallomása szerint – megírta nyilas múltját, felfedte természetellenes hajlamait. Ennek ellenére igelévő választ kapott. A székesfehérvári papi szemináriumba került: 1952-ben pappá szentelték.

Kezdetben Albertfalván, később Fehérváron működött. Lelkeszi tevékenységének színhelyén félve vigyázott, hogy természetellenes hajlamai titokban maradjanak, de gyakran járt Budapestre kalandokat keresni. Főleg fiatal fiúkkal ismerkedett. A tárgyalás hallgatósága és a bíróság nem kis meglepetéssel vette tudomásul, hogy ilyen múlt és ilyen hajlamok ellenére [H.] helyet – mondhatnánk menedékjogot – kapott az egyháztól.

A Fővárosi Bíróság [H.]-t egy évi és három hónapi börtönbüntetésre ítélte.

M.B.

²⁸⁷ Forrás: *Munkásör*, 1960. október, III. évf., 10. szám, számozatlan oldal

Szomorú ügy... Kinn az őszi ég alatt szétterítik ólomszín fátylaikat a felhők. S ahogyan a csendes szemerkélő eső előbb csak parányi sőtét feltájt hinti szét, majd egészen elborítja az utca kövezetét, ugyanúgy ömlik szét, hullámszik át itt benn, a tárgyalóterem közönségének arcán és szívében a néma döbbenet, amikor a vádirat mondataiból egy tragikus emberi élet útjának elszomorító fordulói, ijesztő szakadékaibontakoznak ki.

Élesek, elevenbe vágók a vád mondatai, mint a sebész kése. Megállapításai hidegek, mint a kórlap könyörtelen adatai. De hát a bíróság kötelességét végzi. A vádlott vall, feltárja életét, elmondja bűncselekményeit. Tanúk sora, javarészt kamasz fiúk lépnek a bírói emelvény elé és tanúvallomást tesznek. Igazolják a vád adatait és a vádlott vallomását. A vádlott [H.E.] dr. a székesfehérvári egyházmegye papja. Vajon lehet-e nagyobb és teljesebb szomorúság annál, mint amikor a válásához hű, hitében annyi erőt és vigasztalást találó, egyházát szerető és papjait tisztelő hívő szembekerül az élet egy kegyetlen valóságával, azzal a ténnyel, hogy egy pap elbukott abban a küzdelemben, amelyet kinek-kinek vívnia kell a maga rosszra hajló természetével? Mi az okos ebben a mély és fájdalmas szomorúságban? Okos-e ha hallgatunk, vagy szembenézünk vele azzal a magabiztossággal, amit a kétezer éves egyháztörténelem fényes lapjai közé beékelődő sötét lapokról is ismerünk, hogy az egyház tiszta búzájában is megterem és abba is belekeveredik a konkoly. Ezt a szembenézést bátorságot tanuljuk egyházunktól is, amely a törvénykönyvében a 2359-es kánonnal felfüggesztést, hivatásától, javadalomtól, méltóságtól és tisztségtől megfosztást ír elő.

Ami történt, hallgatással nem tehető meg nem történté. „Mert szükséges ugyan – olvassuk Máté evangéliumának 18-ik fejezetében (6, 7), hogy botrányok legyenek, mindazáltal jaj annak az embernek, aki által a botrány történik.” S az egyháznak is mindig javára vált – ezt bizonyítja egész története – ha a valósággal bátran szembenézett.

²⁸⁸ Forrás: *Új Ember*, 1960. október 16. (XVI. évfolyam, 42. szám), 2. oldal

Ez a valóság most, és itt a tárgyalóteremben nagyon kegyetlen és fájdalmas egészben és részleteiben egyaránt: a vádlott 1902-ben született, tehát 58 éves – késői hivatás – előbb jogi pályán működött, majd miniszteri tisztviselő lett. A sötét emlékezetű Szalasi-kormány végnapjaiban kereskedelmi államtitkárrá nevezték ki, háborús bűntett miatt négy évi fegyházbüntetésre ítélték. Büntetésének kitöltése után jelentkezett felvételre a székesfehérvári egyházmegyében. Felvételt is nyert és szokatlanul rövid időn belül, kedvezményezett módon – két év alatt – végezhetette el tanulmányait. 1952 júliusában szentelték pappá. Pár évig különböző helyeken káplánkodott, ez év nyarán pedig, amikor elfogták, a székesfehérvári Vízivárosi plébánia adminisztrátora volt. Beismerő vallomása szerint már a pubertás idejétől kezdve tapasztalta magán a természetellenes hajlamokat. Saját szavai szerint 48 éves korában a papi pályára sem azért jelentkezett, mintha másokért élő hivatástudatot érzett volna, hanem vezekelni akart a világban elkövetett bűneiért és erőt akart meríteni a hivatásából testi-lelki küzdelméhez. Ez azonban, sajnos, nem sikerült. A bíróság 1 év és 3 hónapi börtönbüntetésre ítélte Dr. [H.E.] -t.

Csak fájdalommal és szomorúsággal lehet elviselni, hogy egy százanad ember bukás zuhanása végigvonaglik az egyház testén és végighullámszik a papság és a hívők lelkén. Egy olyan bukása, amelynek valószínűsége már akkor felderíthető volt, amikor papnak jelentkezett. Nincs okunk azonban arra, hogy ne nézzünk szembe nyíltan és bátran ezzel a botránnal a saját, úgyszólván mondhatnánk, legbelsőbb balesetünkkel. Hiszen akár egy ma már általánosan betegségnek felfogott, akár pedig ez ideig gyógyíthatatlan alkati rendellenességnek minősített szerzereti defektus vitte ezt a papot a bukásba, a hivatásukat hűségesen teljesítő, Isten szándékai szerint és az egyház törvényei szerint élő papjaink becsületén ez az eset foltot nem hagy. Bizonyos azonban, hogy az egyház akaratának megfelelően papságnak és hívőknek a maguk területén is minden segítséget meg kell adniuk, hogy ilyen eset többé ne fordulhasson elő és ne okozzon kárt az egyháznak. Ezenkívül pedig azt tehetjük, papok és hívők, hogy buzgón könyörgünk a keserűség poharát is elfogadó főpaphoz, Krisztushoz: küldjön az ő szíve szerint való jó munkásokat az Isten szőlőjébe.

4.3. Függelék

Névtelen levél²⁸⁹

Dicsértessék a Jézus Krisztus.

Drága testvérem!

A megszólítást egészen komolyan gondoltam, mert abban, amit most kényszerűségből leírok, tényleg testvérek, sors-testvérek vagyunk. Nagyon sok álmatlan éjszaka, keserves gyötrődés után határoztam az írás mellett. Ezt tartotta jónak lelkiatyám is. Kötelességünk figyelmeztetni egymást. Anya vagyok én is. Tudom, mit jelent aggódni gyermekeinkért. Tudnunk kell szembenézni a valósággal is, még akkor is, ha ez a valóság nagyon szörnyű. Nem is tudom, miért minket büntet az Isten és miért azokkal, akikben annyira bízunk, hogy kincseinket is rábíztuk. Ez esetben a Marikáról van szó, ha más mondaná, el sem hinném. Sajnos meggyőződtem, hogy beteges hajlamait a mi kislányainkon éli ki, azokkal szeretkezik, vagy inkább buziskodik? Azt hiszem, így hívják az ilyet. Hát meg kell örülni. Hova lehet ilyenkor fordulni. Hogy én mennyi áldást kértem munkájához, azt le sem lehet írni. De még élek mindig kérni fogom a teremtőt, hogy büntesse meg, de nagyon ezt a szemérmetlen perszónát, aki Isten nevével a száján, rontja a mi kislányainkat. Hát ez rosszabb a sátánnál. Úgy kétségbe vagyok esve, hogy az eszem veszttem belé. Isten bocsássa meg nekem, olyat is a számra vettem, ami bűn, de lehet, hát van ennél nagyobb bűn? Hát mit vétettünk a Jó Istennek, hogy így kell bűnhődnünk? Tudom, hogy fájdalmat okozok, pedig csak a magamét akartam megosztani. Még tán megelőzhetjük a legnagyobb bajt, a mi gyermekeink csak nem váltak még olyanokká. Ezért imádkozunk.

Testvére.

Ha tudja is, ki vagyok, ne mondja, mert szégyellem a lányom miatt.

Megjegyzés:

A szöveget kézzel, helyenként helyesírási hibákkal kockás levélpapírra írjuk le, és az említett személyek címére Hódmezővásárhelyen adjuk postára.

²⁸⁹ Forrás: ÁBTL (1970b: 319).

Kedves Testvérem!

Szomorú, megtört szívvel kell tudassak veled egy szomorú és nagyon kellemetlen hírt. Nem hallgathatom el előtted sem, mivel az atya is ezt tanácsolta.

Sok-sok év után olyan dologra jöttem rá, amit még leírni is szégyellek és ha más mondta volna, talán el sem hinném. Jobb lett volna talán meg sem érnem, annyira szégyenletes, lesújtó ez a dolog. Személyesen győződtem meg arról, hogy ez a... – nem is tudom, hogy minek nevezzem, milyen teremtés – [M.M.E.] ferdehajlamú. Azt hiszem, buzinak nevezik azokat a nőket, akik nem férfiakkal élik szerelmi vágyaikat, hanem nőkkel. Nem is hittem volna eddig, hogy ezért hívogatja mindig a mi lányainkat barátkozni, ezért voltak nála még éjszaka is. Erre kellettek neki a mi féltő gonddal nevelt lányaink, hogy rajtuk vezette le beteges vágyait. Én belebetegedtem ebbe a szörnyűségbe, az örület határán állok. Hát mit követtem én el, hogy ilyen szörnyűséggel büntet a jó Isten?!

Hát ezért nem akart hallani a lányom sem a férjhezmenetelről a többiekkel együtt, mert ez a ringyó lebeszélte őket, féltékeny volt rájuk. Meddig juthattak el ebben a szörnyűségben? Teljesen olyanokká váltak-e már, vagy még gyógyíthatók? Édes jó Istenem, miért is nem jöhettem rá erre korábban. Soha nem tudom túltenni magam ezen a gyalázaton.

Vallásos asszony létemre nem vehetek bünt a lelkeimre az átkozódással, mégis arra kérem az Istent, hogy büntesse meg nagyon ezt a romlott teremtetést, amiért csúfságot csinált belőlünk és megfertőzte lányainkat. Elkeseredésemben hozzád fordulok, hogy megosszam Veled bánatomat, ezt a nagy szomorúságot. Bocsáss meg a levelemért, de nem tehettem másként, szólnom kell róla. S. atya szerint is jó, ha figyelmeztetem a szégyen-

be sodort szülőket, hátha még nem késő. Isten akaratából ezt a kötelességem megtettem. Vigyáznunk kell lányainkra, meg kell gátolni, hogy ez a nő sokat megrontson és a szülőknek fájdalmat okozzon.

Szégyellem ideírni a nevemet a kislányom miatt is. Ide jutottam vénségemre. Isten kegyelmébe ajánlom magamat.

²⁹⁰ Forrás: ÁBTL (1970b: 320).

Drága Asszonyom!

Egy nagyon szomorú kötelességnek teszek eleget ennek a levélnek a megírásával. Nem hallgathatok tovább. Tudom, hogy fájdalmat okozok, mert én is az örület határán állok. Az [M.M.E.]-ről van szó. Most derült fény arra, hogy a nagy áhítatossága mögött mi rejlik. A drágalátos szerzetesnő homokos és a mi kislányainkat használta fel beteges vágyainak kielégítésére. Régen nem tetszett már nekem ez a nagy titokzatosság, de erre mégsem mertem még gondolni sem. Meddig juthattak el a mi lányaink ebben a fertőben? Lehet-e még segíteni rajtuk? Nem bírom, kigondolni, hogy mit is tegyek? Már voltam az atyánál is, de az is csak szörnyülködni tud, meg a [M.M.E.]-t védeni, mert mit szólnak az emberek, ha ez kitudódik? Törődik is az a mi fájdalomunkkal, meg azzal, hogy lányainkat megbecstelenítették. Neki is csak az a fontos, hogy ne legyen botrány. Félek, hogy a keserűség olyan cselekedetre ragadtat, amit magam is megbánok. Verje meg az Isten az ilyen teremtéseket. Ne haragudjon a levélért. Úgy szerettem a maguk [kislányát] is, mintha az enyém lenne. Isten biztosan megsegít bennünket. Úgy gondoltam, hogy személyesen megyek el, de én még írni is röstellek erről, nehogy beszéljek róla. Isten legyen mindannyiunkkal.

olvashatatlan aláírás

²⁹¹ Forrás: ÁBTL (1970b: 323).

Drága Asszonyom!

Kezdhethném azzal is, hogy a sors engem sem kímélt, de nem ez a fontos. Egyszer meg kellett tudni nekem is, magának is. Talán még nem túl késő. Lehet, hogy feleslegesen írok, már figyelmeztették magát is? Ha igen, elnézést, ha nem, akkor meg tényleg kötelességemet teljesítem.

A kislányainkról, vagyis [M.M.E.]-ről van szó. Kaptam egy levelet, amiben arra figyelmeztettek, vigyázzak a lányomra, mert ez a céda megrontotta. Azért barátkozott a mi lányainkkal, mert buzi és beteges vágyait rajtuk elégítette ki. Én leestem a lábaimról, amikor ezt megtudtam. Most is ennek a betege vagyok. Sajnos el kel hinnem, mert más okot nem tudok kieszelni, hiszen tényleg sülvé-főve együtt voltak. Ha hazajött is, az volt az első, hogy rohant ehhez a romlott apácahoz. Én balga ezt nem is tiltottam, hiszen mindig a jóra akartam nevelni és azt hittem, egy apácától csak jót tanulhat. Elpanaszoltam én már bánatomat mindenkinek. Voltam az Atyánál is. persze, hogy ő is az apácát védi. Attól fél, hogy csorba esik a tekintélyén. Hiszen ő is helyeselte, hogy az apáca összefogja, neveli lányainkat. Most azt mondja, hogy erre nem gondolt, ezt nem feltételezte. persze a mi becsületünkől, fájdalomunkból kevesebb gondot csinál, mint az apáca szennyeseiből. Úgy látom, mer utánajárni, mert fél az igazságtól. Ezért is írtam a főesperes úrnak, vizsgálja ki ezt a dolgot. Ha már mi elvesztettük a legdrágábbat, lányaink becsületét, legalább ez a céda is nyerje el méltó büntetését Isten és a becsületes szülők megvetését. Hogy tudja meg mindenki, hátha így nem tud másokat is megrontani.

Megjegyzés:

Ezt a levelet [X.Y.] szüleinek küldjük el – kézzel írva – és annak látogatását igyekszünk kelteni, hogy az eddig figyelmeztetett szülők valamelyikétől származik illetve, hogy ez a hír már széles körben elterjedt.

²⁹² Forrás: ÁBTL (1970b: 324).

Mélyen tisztelt Főesperes Úr!

Több Hódmezővásárhelyi szülő nevében azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulunk Önhöz, hogy panaszunkat kivizsgálni szíveskedjék. Sok gond-
dal, szeretettel nevelt lányainkat behálózta egy [M.M.E.] nevű apáca,
akiről csak most derült ki, hogy homoszexuális és romlott vágyait a mi
lányainkon vezette le. Ugye meg tetszik érteni fájdalmunkat, bánatunkat.
Érezzük a felelősséget, De tessék elhinni, hogy álmunkban sem gondol-
tunk arra, hogy egy apáca romlott is lehet. Mi mindig jót akartunk gyer-
mekeinknek. Minket is Isten szeretetére neveltek jó szüleink. Ezt akartuk
nekik is biztosítani, a vallásos neveltetést, és ilyen rútul visszaéltek jóhi-
szeműségünkkel. A vizsgálatot azért is kérjük Főesperes Úrtól, mert fé-
lünk, hogy az S. atya részrehajló, hiszen ő is tudott arról, hogy [M.M.E.]
maga köré gyűjtötte a vallásos kislányokat, sőt, mi meg voltunk győződ-
ve, hogy minden az ő felügyelete alatt történik. Nem akarjuk mi őt vá-
dolni, de egy olyan okos, művelt embernek észre kellett volna ezt ven-
ni, meg kellett volna akadályozni, hogy ennyi ártatlan teremtetést a rom-
lásba vigyen. Tessék erről megkérdezni a Sólyom atyát, de itt vagyunk
mi, szülők, akik fájdalmunkért igazságszolgáltatást, vigaszt remélünk.
Mindenki tud erről, de azért csak tessék megkeresni az [X. Y. Z.] csalá-
dokat és másokat is.

Főesperes Urat imáinkba foglalva, magunkat jóindulatában ajánlottan
maradunk imádságos tisztelettel

Megjegyzés:

A levelet géppel írva küldjük el a Főesperesnek azzal a céllal, hogy be-
vonjuk az ellenőrzésbe – intézkedéseink eredményességének felderíté-
ségebe.

²⁹³ Forrás: ÁBTL (1970b: 325).

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

ÁBTL (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) (1958) Bűnügyi
nyilvántartási utasítás; 50-6/5-1958.

ÁBTL (1959) „Urbán” Munkadoszsié. 3.2.3.Mt 772/1.

ÁBTL (1960) 1.6.-II/8. monográfiák 12/A kötet

ÁBTL (1961) Belügyminisztérium II/5-c alosztály összefoglaló jelentés;
3.1.5 –O-14963/1 Operatív dossziéből

ÁBTL (1970a) „Apostolok” csoportdosszié I. – 3.1.5. O-13848/1

ÁBTL (1970b) „Apostolok” csoportdosszié II. – 3.1.5. O-13848/2

ÁÉK (1980) Állambiztonsági értelmező kéziszótár. Összeállította: Gergely
Attila. Budapest: BM Könyvkiadó. ÁBTL A-3036. Nyilvánosan hozzáfér-
hető: <http://osaarchivum.org/files/fa/357/2/1/16-41.pdf> (Utolsó letöltés:
2017-09-21)

Berényi István (1963) A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi de-
mokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataink
ezen a területen. Budapest: BM Könyvkiadó. ÁBTL A-3794.

BFL (Budapest Főváros Levéltára) (1951 – 1962) XXV.4.a – Büntetőpe-
res iratok

BFL (1960) XXV.4.a – Büntetőperes iratok

BFL (1961) XXIV.1. BRFK Iratok dr. D. G. gyilkossági ügye. 1961.

BFL (1963) XXV.4.a – Büntetőperes iratok

HM HIM HLI (Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Mú-
zeum Hadtörténelmi Levéltára és Irattára) (1942) 68763/Eln.1b. – 1942.

Homoszexuális egyének bevonultatása munkaszolgálatra (benne névjegyzék a fővárosi lakosokról)

Homeros (1988) Magyar Homoszexuálisok „Homeros-Lambda” Országos Egyesülete Alapszabály. Budapest: Háttér Archívum.

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958a) A homoszexualitás néhány orvosi és büntetőjogi problémájáról (Csorba Antal aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958b) Jegyzőkönyv (Nyíró Gyula aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár) (1958c) Feljegyzés Rostás elvtársnak (Alföldy Zoltán aláírásával) MNL XIX-C-8 ETT iratok

MNL OL (1988) Jelentés a nemi erkölcs elleni bűncselekmények alakulásáról és jellemzőiről, különös tekintettel a prostitúcióra. BM ORFK Bűnüldözési Osztály, XIX-B-14 50-25/2/1988.

MNL OL (1989) Magyar Homoszexuálisok „Homeros-Lambda” Országos Egyesületének levele Straub F. Brunóhoz, XIX-B-14 10/520/1989

Muzslai József (1957) *Az operatív munka feladatai, szervezési elvei és operatív eszközei*. Ideiglenes tananyag. Budapest: BM Dzerzsinszkij Tisztisképző Iskola. ÁBTL A-3706.

OGyI (Országgyűlési irományok) (1961) – Az Országgyűlés 1961. december 15-i ülése Országgyűlési Könyvtár. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1958_01/ (Utolsó letöltés: 2016. december 10.)

Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály (é.n.) *Kézírtos gyűjtemény*. Budapest: Letétbe helyezve az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

HIVATKOZÁSOK

Az Est, 1910–1939.

Angyal Pál (1937) *A szemérem elleni büntettek és vétségek*. Budapest: Attila Nyomda Részvénytársaság.

Angyal Pál (1942) A joghézag problematikája a büntetőjogban. *Értekezések a Filozófiai és Társadalmi Tudományok Köréből*, V. kötet 8. szám. Budapest: MTA.

Armstrong, Tim (1998) *Modernism, Technology, and the Body: A Cultural Study*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bajic, Petar – Steven H. Selman – Michael A. Rees (2012) Voronoff to Virion: 1920s Testis Transplantation and AIDS. *Xenotransplantation*, 19(6):337-41.

Baksa János (1923) *Rendőrségi Almanach*. Budapest: A Rend kiadása – Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó.

Bayer, Ronald (1981) *Homosexuality and American Psychiatry: The Politics of Diagnosis*. New York: Basic Books

Bech, Henning (1997) *When Men Meet: Homosexuality and Modernity*. Oxford: Polity Press.

Beke László (1976) Underground művészet. *Helikon Világirodalmi Figyelő*, 22(1): 49-60.

Belky János (1895) *Törvénytörési orvostan*. Budapest: A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára 72.

Bengry, Justin (2012) Queer Profits: Homosexual Scandal and the Origins of Legal Reform in Britain. 167-182. In: Heike Bauer and Matt Cook (szerk.) *Queer 1950s: Rethinking Sexuality in the Postwar Years*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

Bengry, Justin (2014) Profit (f)or the Public Good? *Media History*, 20(2): 146-166.

- Benjamin, Harry (1953) Transvestism and Transsexualism. *International Journal of Sexology*, (7):12–14.
- Benjamin, Harry (1966) *The Transsexual Phenomenon*. New York: Julian.
- Benkő Loránd, főszerk. (1967) A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. kötet Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd, főszerk. (1970) A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II. kötet Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bezsenyi Tamás (2015) Emlékezetkonstrukciók Pipás Pista nemváltoztatásáról és gyilkosságairól. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 2015(1) 28–56. DOI: 10.18030/socio.hu.2015.1.28
- Bikki István (2010) A titkos operatív technikai rendszabályok és módszerek, valamint a K-ellenőrzés alkalmazására vonatkozó szabályok 1945–1990 között *Betekintő*, 2010/1: 1–16. http://www.betekinto.hu/2010_1_bikki (Utolsó letöltés: 2017. 09.21)
- Bodor Endre, dr. (1965) *20 év a nép szolgálatában. Élet elleni bűncselekmények*. Budapest: BM Tanulmányi és Képzési Csoportfőnökség.
- Borgos Anna (2006) Nők a pszichoanalízisben. *Lettre Internationale*, 62(3): 21–24.
- Borgos Anna (2007a) Az Amor lesbicus a háború előtti orvosi irodalom tükrében. *Kalligram*, 1(7-8):51–61.
- Borgos Anna (2007b) Vay Sándor/Sarolta: egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századfordulón. *Holmi*, 19(2):185–193.
- Borgos Anna (2013) *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Budapest: Noran.
- Borgos Anna (2014) Eltitkolt évek – mozaikok a magyar lesbikus herstoryból. *Replika*, 85–86(1-2):115–138.
- Borgos Anna (2016) „A házaséletet férje mellett megszokta vagy legalábbis eltűri, de néha még élvezi is” – A lesbikusság képei a Kádár-korszak pszichiátriai irodalmában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 66:73–99.

- Braham, Randolph L. (2004) *The Hungarian Labor System (1939–1945): An Overview*. Washington DC: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum.
- Breakwell, Glynis M. (1986) *Coping with threatened identities*. London and New York: Methuen.
- Bretter Zoltán (2002) A Devlin–Hart–vita: társadalomfilozófiai megközelítés. *Fundamentum*, 6(3-4):5–17.
- Bubryák István (2013) *Pipás Pista talán igaz története*. Szeged: Bubryák Stúdió Bt.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala (1948) *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1944–1946*. Budapest.
- Bullough, Vern L. (1994) *Science in the Bedroom. A History of Sex Research*. New York: Basic Books.
- Buzinkay Géza (2008) *Magyar hírlaptörténet 1848–1918*. Budapest: Corvina.
- Buzinkay Géza (2016) *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest: Woltser Kluwer.
- Charles, Douglas M. (2012) Communist and Homosexual: The FBI, Harry Hay, and the Secret Side of the Lavender Scare, 1943–1961. *American Communist History*, 11(1):101–124.
- Chen, Christina Pei-Lin (2000) Provocation's Privileged Desire: The Provocation Doctrine, 'Homosexual Panic,' and the Non-Violent Unwanted Sexual Advance Defense. *Cornell Journal of Law and Public Policy*, 10.195 (2000): 196–235.
- Chuang, Henry T. – Donald Addington (1988) Homosexual Panic: A Review of its Concept. *Canadian Journal of Psychiatry*, 33: 613–617.
- Cúthné Gyóni Eszter (2014) *A ciszterci rend története Magyarországon 1945 után. A Ciszterci Rend Zirci Apátsága 1945 és 1981 között – Doktori disszertáció*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola.
- Cseh Gergő Bendegúz (1999) A Történeti Hivatal irataiban leggyakrabban előforduló állambiztonsági rövidítések, kódok feloldása. 299–301.

- In: Gyarmati György (szerk.) *Trezor 1. A Történeti Hivatal Évkönyve* 1999. Budapest: Történeti Hivatal.
- Csehy Zoltán (2014) *Szodoma és környéke. Homoszocialitás, barátságstorika és queer irányulások a magyar költészetben*. Pozsony: Kalligram.
- Csiszár Gábor (Megjelenés előtt) A Redl-ügy megjelenése a kor sajtójában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*.
- Davies, Peter J. – Lynch, Derek (2002) *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*. London: Routledge.
- Dearing, James W. – Everett M. Rogers (1996) *Agenda-Setting*. London: Sage.
- Dota, Franko (2017) *Javna i politička povijest muške homoseksualnosti u socijalističkoj Hrvatskoj (1945–1989)* [Public and Political History of Male Homosexuality in Socialist Croatia, 1945–1989]. PhD dissertation. Zagreb: Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History.
- Douglas, Mary (1996 [1970]) *Natural Symbols. Explorations in Cosmology*. London–New York: Routledge.
- Drucker, Donna J. (2010) Male Sexuality and Alfred Kinsey's 0–6 Scale: Toward „A Sound Understanding of the Realities of Sex”, *Journal of Homosexuality*, 57(9): 1105–1123.
- Dyke, Gareth (2011) The Dinosaur Baron of Transylvania, *Scientific American*, 305(4): 81–83.
- Edvi Illés Károly (1909) *A magyar büntető törvénykönyv magyarázata. II.* Budapest: Révai testvérek.
- Elek Vidor (1918) Szibériai Magyar színészet. *Színházi Élet*, 35: 28–29.
- Ember Judit (2003) Pipás Pista – Filmnovella, 1980. 145–167. In: Zalán Vince (szerk.) *Ember-lépték. Ember Judit portréja*. Budapest: Osiris.
- Eördögh András (1894) A büntető törvény 241. §-áról. *Ügyvédek lapja*, 38:4–6.

- Féray, Jean-Claude – Herzer, Manfred (1990) Homosexual Studies and Politics in the 19th Century: Karl Maria Kertbeny. *Journal of Homosexuality*, 19(1): 23–47.
- Forel Ágoston (1926 [1905]) *A nemi kérdés. Természettudományi, lélektani és egészségügyi tanulmány a jövő fontos szociális feladatainak megoldási kísérleteivel*. Budapest: Nova Irodalmi Intézet (2. kiadás – 13. átdolgozott német kiadás alapján készült).
- Foucault, Michel (1996 [1976]) *A szexualitás története. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz. Fordította: Ádám Péter.
- Foucault, Michel (2000 [1963]) *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. Budapest: Corvina. Fordította: Romhányi Török Gábor.
- Foucault, Michel (2001 [1969]) *A tudás archeológiája*. Budapest: Atlantisz. Fordította: Perczel Tibor.
- Freeman, Erica R. – David A. Bloom – Edward J. McGuire (2001) A Brief History of Testosterone. *Journal of Urology*, 165: 371–373.
- Galupo, M. Paz – Renae C. Mitchell – Ashley L. Gryniewicz – Kyle S. Davis (2014) Sexual Minority Reflections on the Kinsey Scale and the Klein Sexual Orientation Grid: Conceptualization and Measurement. *Journal of Bisexuality*, 14(3–4):404–432.
- Gál Éva (2010) „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, 2:237–271.
- Gál Éva (2013) *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Budapest: Corvina – Nagy Imre Alapítvány.
- Gyarmati György (2010) Egyház, sok rendszer és történelmi idő. 13–30. In: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.) *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan.
- Gyarmati György (2014) Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem? 65–87. In: Horváth Sándor (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri.
- Győri Péter – Gábor László (1990) Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély*, (6): 67–87.

- Ha, Nathan (2015) Detecting and teaching desire: Phallometry, Freund and Behaviorist Sexology. *Orisis*, 2(30): 205-227.
- Hanzli Péter (2016) „A rendszerváltás előtt titokként kellett megélni”. Élet-útinterjúk meleg férfiakkal a hatvanas-nyolcvanas évekről. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 66:142-163.
- Haraszi István, dr. (1959) *A nemi élet kérdései*. Budapest: Gondolat, Élet és Tudomány Kiskönyvtár (3. kiadás).
- Healey, Dan (2001) *Homosexual Desire in Revolutionary Russia. The Regulation of Sexual and Gender Dissent*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Healey, Dan (2002) Homosexual Existence and Existing Socialism: New Light on the Repression of Male Homosexuality in Stalin's Russia. *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies*, 8(3):349-378.
- Heggie, Vanessa (2010) Testing sex and gender in sports; reinventing, reimagining and reconstructing histories. *Endeavour*, 34(4): 157-163.
- Heleszta Sándor – Rudas János (1978) *Munkásfiatalok és egyetemisták szexualitása*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai.
- Heltai Gyöngyi (2008) Bulvárszereposztás. Női szerep- és identitásmodellek a két háború közötti operettben és színházi sajtóban, 1920-1938. *Sic Itur ad Astra – Fiatal Történészek Folyóirata*, 19(58):233-268.
- Herek, Gregory M. (2011) Anti-Equality Marriage Amendments and Sexual Stigma. *Journal of Social Issues*, 67(2):413-426.
- Herzer, Manfred (1986) Kertbeny and the Nameless Love. *Journal of Homosexuality*, 12(1): 1-26.
- Hildebrandt, Achim (2014) Routes to decriminalization: A comparative analysis of the legalization of same-sex sexual acts. *Sexualities*, 17(1-2):230-253.
- Hirschfeld, Magnus (1923) Die Intersexuelle Konstitution. *Jahrbuch für Sexuelle Zwischenstufen*, 23: 3-27.
- Hirschfeld, Magnus ([1910] 1991) *Transvestites: The Erotic Drive to Cross Dress*. Buffalo: Prometheus.

- Horváth Gergely Krisztián – Keszei András (2006) Társadalomtörténet és szociológia. 604-629. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest: Osiris.
- Horváth Sándor (2007) A lakás és a fürdő: a munkás- és szociálpolitika prototípusai az ötvenes években. *Múltunk*, 2:31-49.
- Horváth Sándor (2009) Mindennapi Sztálinváros: Ilona története. *Korunk*, 24(10):67-76.
- Horváth Sándor (2012a) *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág.
- Horváth Sándor (2012b) Az Ügynök meg a Lista. A kollaboráció mint emlékeztető. 139-152. In: Dunai T. – Oláh Sz. – Sebestyén A. (szerk.) *Emlékeztetők a magyar populáris kultúrában*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Horváth Sándor (2014) „Apa nem volt komcsi” – A mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés határai. 7-37. In: Horváth Sándor (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri.
- Horváth Sándor (2017) *Stalinism Reloaded: Everyday Life in Stalin-City, Hungary*. Bloomington (Indiana): Indiana University Press.
- Houlbrook, Matt (2006) *Queer London: perils and pleasures in the sexual metropolis, 1918-1957*. Chicago: University of Chicago Press
- Index (2005) Homoszexualitásával zsarolták Molnár Gál Pétert (2005. április 20-án az Indexen megjelent hírt). <http://index.hu/belfold/mgp04205/> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 21)
- Jablonická-Zezulová, Jana (2016) Import from the West vs. Import from the Past: Queer Movement in the First Half of the 20th Century in Slovak Context. 134-143. In: Kärliš Vėrdinš – Jānis Ozoliņš (szerk.) *Queer Stories of Europe*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Juhász Pál (1979) Csorba Antal emlékére. *Ideggyógyászati Szemle*, 32: 481-486.

- Karsai Elek – Karsai László szerk. (2014) Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 4. 1944. október 15.–1945. január 18. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kálmán Jenő (1929) Én is játszottam „A nagy börtön”-ben. *Színházi Élet*, 45: 14-17.
- Kennedy, Hubert (1988) *Ulrichs. The Life and Works of Karl Heinrich Ulrichs: Pioneer of the Modern Gay Movement*. Boston: Alyson.
- Keppel, Bobbi – Hamilton, Alan (1998) *Using the Klein Scale to teach about sexual orientation*. Boston, MA: Bisexual Resource Center. [http://www.qrd.org/qrd/orgs/BRC/1994/klein.txt-07.94_\(Utolsó letöltés: 2017. 08. 14\)](http://www.qrd.org/qrd/orgs/BRC/1994/klein.txt-07.94_(Utolsó letöltés: 2017. 08. 14))
- Keresztury Tibor (2002) „Ebből nem lehet kijönni” – Tar Sándor író. *Magyar Narancs*, 2002/3 (01.24). [http://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731_\(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30\)](http://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731_(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30)).
- Kirchknopf, Johann (2015) „§ 129 I b) Fornication against nature, this is with persons of the same-sex”: *The practices of criminal prosecution of male and female homosexuality in Austria in the course of the 20th century*. Előadás a „Sex and Sexuality in East-Central Europe, Past and Present” konferencián – Central European University, Budapest, 2016. október 16–17.
- Klein, Fritz – Sepekoff, Barry – Wolf, Timothy (1985) Sexual orientation: A multivariate dynamic process. *Journal of Homosexuality*, 11: 35–49. https://doi.org/10.1300/j082v11n01_04
- Kordos László (2003) Dinoszaurusz a Skorpió jegyében, *Magyar Tudomány*, 12: 1592-1600.
- Kramolin Gyula (1906) Az egynemű szerelem világából. *Husadik Század Társadalomtudományi Szemle*, 7(14): 506-509.
- Kurimay Anita (2012) *Sex in the “Pearl of the Danube”: The History of Queer Life, Love, and its Regulation in Budapest, 1873-1941*. PhD Thesis. New Brunswick, NJ: Rutgers University.
- Kurimay Anita (2015) Tormay Cécile: A „Nemzet Nagyasszonyának” kényelmetlen öröksége. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 5(1):5-27.

- Kurimay Anita (2016) A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai. *AETAS Történettudományi folyóirat*, 31(2):70-82.
- Kurimay Anita – Takács Judit (2017) Emergence of the Hungarian Homosexual Movement in Late Refrigerator Socialism. *Sexualities*, 20(5-6):585–603. <https://doi.org/10.1177/1363460716665786>
- Krafft-Ebing, Richard von ([1886] 1926) *Psychopathia Sexualis, különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre* (12. kiadás). Budapest: Nova Irodalmi Intézet.
- Kuncz Aladár (1931) *A fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművés Céh.
- Láner László (2002) Romzi. Interjú Romsauer Lajossal. *Mások* 12(3): 12-15.
- Lázár Guy (2006 [1980]) A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. *Médiakutató*, 2006/1. 02. [http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/02_szocialista_nyilvanossag_\(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30\)](http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/02_szocialista_nyilvanossag_(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30)).
- Lazarsfeld, Paul F. – Robert K. Merton (2004 [1948]) Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action. 230-241. In: John Durham Peters – Peter Simonson (szerk.) *Mass Communication and American Social Thought: Key Texts, 1919-1968*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- LeCompte, Margaret D. – Schensul, Jean J. (1999) *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Lee, Cynthia (2008) The Gay Panic Defence. *University of California, Davis Law Review*, 42: 471-566.
- Legát Tibor (2013a) „Ferde hajlamú, beteg nők” – Gyilkosság a Rákospataknál I. *Magyar Narancs*, 2013/49. (12. 05.) [http://magyarnarancs.hu/elet_mod/ferde-hajlamu-beteg-nok-87765_\(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30.\)](http://magyarnarancs.hu/elet_mod/ferde-hajlamu-beteg-nok-87765_(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30.))
- Legát Tibor (2013b) „Erkölcseileg lezüllöttek” – Gyilkosság a Rákospataknál II. *Magyar Narancs*, 2013/50. (12. 12.) [http://magyarnarancs.hu/riport/erkolcsileg-lezullottek-87866_\(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30.\)](http://magyarnarancs.hu/riport/erkolcsileg-lezullottek-87866_(Utolsó letöltés: 2017. 09. 30.))
- Legfelsőbb Bíróság (1990) KK [Közigazgatási Kollégium] 1. sz. állásfoglalás: Társadalmi szervezetek nyilvántartásba vételéről. Budapest: CompLex Jogtár.

- Lengyel Géza (1963) *Magyar újságmágnások*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lengyel József (1929) Én játszottam el az életben Radó Sándor és Ihász Lajos szerepét. *Színházi Élet*, 46: 10-11.
- Lengyel Menyhért (1987) *Életem könyve. Naplók, életrajzi töredékek*. Budapest: Gondolat. Szerkesztette: Vinkó József.
- Lewis, Gregory B. (2001) Barriers to Security Clearances for Gay Men and Lesbians: Fear of Blackmail or Fear of Homosexuals? *Journal of Public Administration Research and Theory*, 11(4): 539-58.
- Linczenyi Adorján – Radnai Béla – Vikár György (1977) *A szexuális élet zavarai*. Budapest: Medicina.
- Lofland, Lyn H. (1973) *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books.
- Lóránd Imre (1963) Johannes Hösl: Cesare Pavese. *Világirodalmi Figyelő* 9(3): 314.
- Löwenthal, Leo ([1961] 1973) *Irodalom és társadalom*. Fordította: Kárpáti Zoltán. Budapest: Gondolat.
- Magyar Törvénytár (1896) 1877-1878. évi Törvéncikkek. Budapest: Franklin Társulat.
- Magyar Pál (1979) Az Est-lapok születése és halála. *Új Tükör*, (16.) 47. 23.
- Markovits Rodion ([1928] 1986) *Szibériai garnizon: kollektív riportregény*. Budapest: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.
- Marik Noémi (2016) Óriási az érdeklődés a Katona új, sufibeli bemutatója iránt. *Vasárnapi Hírek*, 2016-03-15. https://www.vasarnapihirek.hu/izles/dobozolt_tortenelem_menes_attila_bihari_katona_jozsef_szinhez (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).
- Markója Csilla (2008) *Egy másik Mednyánszky. Tanulmányok*. Budapest: Enigma Könyvek.
- McCombs, Maxwell E. – Donald L. Shaw (1972) The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly*, 36: 176-185.
- McLellan, Josie (2011) *Love in the time of communism: Intimacy and sexuality in the GDR*. Cambridge: Cambridge University Press.

- McQuail, Dennis (2010) *Mass Communication Theory* (6. kiadás) London: Sage.
- Medd, Jodie (2002) „The Cult of the Clitoris”: Anatomy of a National Scandal. *Modernism/modernity*, 9(1):21-49.
- Meller, Helen (2001) *European Cities 1890-1930s. History, Culture and the Built Environment*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Meyerowitz, Joanne (2002) *How Sex Changed. A History of Transsexuality in the United States*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Meyerowitz, Joanne (2012) Sex Change and the Popular Press. 294-317. In: Reis, Elizabeth (szerk.) *American Sexual Histories*. Chichester: Wiley Blackwell.
- Mezey András (2013) *Katolikus kisközösségek és bázisközösségek Csongrád megyében 1946 és 1980 közt, a pártállam és a hivatalos egyház vonatkozási keretében*. Doktori (PhD) értekezés. Piliscsaba – Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Történettudományi Doktori Iskola.
- Ménész Attila (2012) A Bihari fedőnevű ügynök élete. *Irodalmi Centrifuga*, 2013.09.20. http://centrifuga.blog.hu/2013/09/20/menes_attila_a_bihari_fedonevu_ugynok_elete_1_resz, (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).
- Molnár Ferenc (1935) Mi lesz a lap címe? *Az Est*, 1935. ápr. 14. I-5.
- Molnos Péter (2007) *Batthyány Gyula, az elveszett Magyarország festője*. Budapest: Népszabadság Zrt.
- Moravcsik Ernő Emil – Sólyom Andor (1901) *Az orvos működési köre az igazságügyi közszolgálatban*. Budapest: A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára (85.)
- Móricz Virág (1953) *Apám regénye*. Budapest: Szépirodalmi.
- Móricz Zsigmond (2012) *Naplók, 1926-1929*. Budapest: Noran. Szerkesztette: Cséve Anna.
- Murai András – Tóth Eszter Zsófia (2011) Női szerelmek a filmvászonon a rendszerváltás előtt és után. 69-79. In: Takács J. (szerk.) *Homofóbia Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan.

- Sengoopta, Chandak (2003) „Dr Steinach coming to make old young!": sex glands, vasectomy and the quest for rejuvenation in the roaring twenties. *Endeavour*, 27(3):122-126.
- Sik Endre (2007) Nőtt a „pirézekkel" szembeni elutasítás. *TÁRKITEKINTŐ* 2007.03.08. <http://www.tarki.hu/hu/news/2007/kitekint/20070308.html> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).
- Sokolova, Vera (2014) State approaches to homosexuality and non-heterosexual lives in Czechoslovakia during state-socialism. 82-109. In: Havelková, H. – Oates-Indruchová, L. (szerk.) *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*. London: Routledge.
- Sótonyi Péter (2010) Az Egészségügyi Tudományos Tanács története (1863–2009). *Egészségtudomány*, 54(3):17–26.
- Solymár Bence (2006) A „transzszexuális beteg". 14-54. In: Takács Judit (szerk.) *A lélek műtétei*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Stella, Francesca (2015) *Lesbian Lives in Soviet and post-Soviet Russia. Post/Socialism and Gendered Sexualities*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sweet, Denis M. (1995) The Church, the Stasi, and Socialist Integration. *Journal of Homosexuality*, 29(4): 351-368, DOI: 10.1300/J082v29n04_04
- Szabó József, dr. – Nyíró Gyula, dr. (1925) *Elmekörtan*. Szeged: Lázár Lajos könyvkereskedő kiadása.
- Szabó László (1968) *Bűnügyi múzeum*. Budapest: Minerva.
- Szabó T. Attila szerk. (1982) *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* III. kötet. Bukarest: Kriterion.
- Szasz, Thomas (2002 [1961]) *Az elmetegség mítosza*. Budapest: Akadémiai. Fordította: Kádár András.
- Szasz, Thomas (1965) Legal and Moral Aspects of Homosexuality. 124-139. In: J. Marmor (szerk.) *Sexual inversion: The multiple roots of homosexuality*. New York: Basic Books.
- Szasz, Thomas (2010 [1965]) A homoszexualitás jogi és morális aspektusai. *Thalassa*, 21(4): 125-133. Fordította: Zipernovszky Kornél.

- Szállási Árpád (1975) Ajtai K. Sándor. *Orvosi Hetilap*, 116 (22-26): 1292-93.
- Szántó Jenő (1933a) A homoszexualitásról, különös tekintettel a budapesti viszonyokra I. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle*, 2. 21-26.
- Szántó Jenő (1933b) A homoszexualitásról, különös tekintettel a budapesti viszonyokra II. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle* 3. 40-44.
- Szántó Jenő (1933c) A homoszexuális férfiprostitutio kérdése. *Népegészségügy*, 20-21: 1-14. Különlenyomat. http://mtdportal.extra.hu/books/szanto_jeno_a_homo_sexualis_ferfiprostitutio.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).
- Szántó Jenő (1936) Adatok az ifjúkorúak homoszexualitásának ismeretéhez. *Bőrgyógyászati, Urológiai és Venerológiai Szemle*, 6: 138-142.
- Szelényi Iván (1996) Cities under socialism – and after. 286-317. In: Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelényi, I. (szerk.) *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers.
- Szulc, Lukas (2011) Queer in Poland: Under Construction. 159-172. In: Duggan, L. – Gillett, R. (szerk.) *Queer in Europe: Contemporary Case Studies*. Farnham: Ashgate.
- Szulc, Lukas (2017) *Transnational Homosexuals in Communist Poland: Cross-Border Flows in Gay and Lesbian Magazines*. New York: Palgrave Macmillan.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián (2008) *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1990*. Budapest: 1956-os Intézet – Corvina
- Takács Judit (2004) *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Takács Judit (2007) *Az egyenlő bánásmód gyakorlatai*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. <http://mek.oszk.hu/06600/06652/index.phtml> (Utolsó letöltés: 2016. 12. 10.)

- Takács Judit (2008) Kertbeny Károly és a magánélet szabadsága. *Holmi*, 20(12):1613–1626. <http://www.holmi.org/2008/12/takacs-judit-kertbeny-karoly-es-a-maganelet-szabadsaga> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).
- Takács Judit (2014) Queering Budapest. 191–210. In: J.V. Evans – M. Cook (szerk.) *Queer Cities, Queer Cultures: Europe since 1945*. London: Bloomsbury.
- Takács Judit (2015) Disciplining gender and (homo)sexuality in state socialist Hungary in the 1970s. *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 22(1):161–175. <http://dx.doi.org/10.1080/13507486.2014.983426>
- Takács Judit (2016) Homoszexuálisok listázása a 20. századi Magyarországon. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 66: 5–31. <http://korall.org/lapszam/66>
- Takács Judit (2017a) Listing Homosexuals since the 1920s and under State Socialism in Hungary. 157–170. In: C. Baker (szerk.) *Gender in 20th-Century Eastern Europe and the USSR*. Palgrave: London.
- Takács Judit (2017b) Les homosexuels et le travail forcé dans la Hongrie de Horthy (Traduit de l'anglais par Pierre-Emmanuel Dauzat). 105–116. In: Régis Schlagdenhauffen (szerk.) *Homosexuel.le.s en Europe pendant la Seconde Guerre mondiale*. Nouveau Monde: Paris.
- Takács Judit (2018) Az intézményesített homofóbia állambiztonsági alkalmazása az 1960-as évek Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 8(1) [megjelenés előtt].
- Takács Judit – Csiszár Gábor (2014) Nemváltások és nemiszerep-áthágások reprezentációi Az Estben 1910 és 1939 között. *Replika*, 85–86(1–2): 209–225.
- Takács Judit – Csiszár Gábor (2015) Fiúlányság és nőimitátorok. Nemváltás-reprezentációk Az Estben 1910 és 1930 között. 79–92. In: Gyimesi Emese – Lénárt András – Takács Erzsébet (szerk.) *A test a társadalomban*. Budapest: Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület.
- Takács Judit – Csiszár Gábor (2017) Homoszexuális bűnügyek Az Estben a 20. század első felében. *Sic Itur ad Astra Fiatal Történészek Folyóirata*, 28(66):1–15 [megjelenés előtt].

- Takács Judit – Dombos Tamás – Mészáros György – P.Tóth Tamás (2012) Don't Ask, Don't Tell, Don't Bother: Homophobia and the Heteronorm in Hungary. 79–105. In: L. Trappolin – A. Gasparini – R. Wintemute (szerk.) *Confronting Homophobia in Europe. Social and Legal Perspectives*. Oxford: Hart Publishing.
- Takács Judit – Kuhar, Roman – P. Tóth Tamás (2017) Unnatural Fornication Cases under State-Socialism: A Hungarian–Slovenian Comparative Social-Historical Approach. *Journal of Homosexuality*, 64(14):1943–1960. DOI 10.1080/00918369.2016.1273719
- Takács Judit – P. Tóth Tamás (2016) Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 6(2): 207–223. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.2.207
- Takács Judit – P. Tóth Tamás (2017) Megbélyegzett kapcsolatok az államszocialista Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 7(3): 63–85. DOI: 10.18030/socio.hu.2017.3.63
- Takács Tibor (2014) Az ügynökhálózat társadalomtörténeti kutatása. 107–128. In: Horváth Sándor (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri.
- Tarján Tamás (2016) Pokrócba burkolózva. *Art7 Művészeti Portál*, 2016-03-03, <http://art7.hu/szinhaz/pokrocba-burkolozva/> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 21)
- Tábori Kornél – Székely Vladimír (1908) Bűnös szerelem. In: *Budapesti Negyed* 2005/13(1–2) http://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/tabori_szekely.html (Utolsó letöltés: 2017.09.21.)
- Theophano, Teresa (2004) Elbe, Lili In: Summers, Claude J. (szerk.) *The Queer Encyclopedia of the Visual Arts*. San Francisco: Cleis Press. 109.
- Tocqueville, Alexis de (1835) *Democracy in America*. Vol. I. Fordította: Henry Reeve. The Electronic Classics Series. <http://www2.hn.psu.edu/faculty/jmanis/toqueville/dem-in-america1.pdf> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30)
- Tóth Eszter Zsófia (2007) „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest: Napvilág.

Tóth Eszter Zsófia – Murai András (2014) *Szex és szocializmus*. Budapest: Libri.

Turcsányi Gyula (1929) *A modern bűnözés*. Budapest: Rozsnyai Károly Kiadása.

Új Idők Lexikona 17-18. kötet (1940) Budapest: Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt.

Ungváry Krisztián (2013) Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. 13-80 in: Ungváry K. (szerk.) *Búvópatakok – A jobboldal és az állambiztonság 1945-1989*. Budapest: 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa Kiadó.

Ungváry Krisztián (2014) Források és alulértékelésük. 89-105. In: Horváth Sándor (szerk.) *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri.

Vásárhelyi Miklós (1982) Az Est-lapok. In: *Az Est-lapok. Repertórium (1920–24)*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, I–XIII.

Vásárhelyi Miklós (2002) *A bilincshez vert beszéd*. Vásárhelyi Miklós sajtótörténeti tanulmányai. Budapest: Élet és Irodalom. (Az előszót írta és a kötetet sajtó alá rendezte Murányi Gábor).

Vörös Géza (2010) Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. *Betekintő*, 2010/2. 1-10 http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2010_2_voros.pdf (Utolsó letöltés: 2017.09.21)

Vörös Géza (2015) Egyházüldözők arcképcsarnoka. Az egyházakkal szembeni elhárítás vezetői, 1945–1956. II. rész *Betekintő*, 2015/2. 1-24. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2015_2_voros.pdf (Utolsó letöltés: 2017.09.21)

Vörös Géza (2016) *Fejezetek a kommunista politikai rendőrség egyházi elhárításának történetéből*. PhD disszertáció. Jyväskyläi Egyetem Bölcsészettudományi Karának Hungarológiai Tanácsok Doktori Iskolája.

Weeks, Jeffrey (1985) *Sexuality and Its Discontents. Meanings, Myths and Modern Sexualities*. London and New York: Routledge.

Wickets, Donald Furthman [George Sylvester Viereck] (1937) Can Sex in Humans Be Changed? *Physical Culture*, 1937(1)16–7; 83–5. <http://blog.modernmechanix.com/> (Utolsó letöltés: 2017. 09. 30).

Wirthné Diera Bernadett (2015) *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. Doktori disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományok Doktori Iskola.

Wolfenden, John et al. (1963 [1957]) *The Wolfenden Report. Report of the Committee on Homosexual Offences and Prostitution*. New York: Stein and Day.

Zsolt Béla (1934) A liget sztárjai. *Színházi Élet*, 19:32-34.

E kötet a 20. századra fókuszál, amit a homoszexualitással kapcsolatos magyar nyelvi fejlemények szempontjából nevezhetünk akár meleg századnak is, tekintettel arra, hogy a meleg szó különböző – az 1900-as évek első évtizedében feltűnő, akkoriban még kifejezetten nőkre utaló, majd az 1990-es évekre átpolitizálódó – jelentésváltozatai szinte keretbe foglalták a vizsgált időszakot.

A nyelvi fejleményeken túl a kötet részletesen tárgyalja a homoszexualitás strukturális stigmájának jogintézményekben tükröződő működését, elsősorban a homoszexualitás társadalmi felügyeletét széles körben lehetővé tevő jogalkotási és jogalkalmazási gyakorlatokon keresztül, az ezeket részben visszatükröző, részben megerősítő médiareprezentációk vizsgálatával, valamint az érintettek beszámolóí alapján.